

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року.
Виходить двічі на рік.

Журнал включено до переліку
наукових фахових видань
України з політичних наук
(категорія „Б”)
за спеціальністю
052 – „політологія”
(наказ Міністерства освіти
і науки України
від 07.04.2022 р. № 320).

Засновник
Інститут політичних
і етнопонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
www.ipiend.gov.ua

Адреса редакції:
вул. Генерала Алмазова, 8.
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

ISSN 2786-4774 (Print)
ISSN 2786-4782 (Online)

Політичні дослідження

Political Studies № 1 (3) ' 2022

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2022

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віктор Єленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, науковий співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Редакційна рада

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, голова ради

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу політичної культури та ідеології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнопо-

літології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, габілітований доктор гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Анджей Пукшто, доктор наук, завідувач кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Редакція журналу

Юрій Шайгородський, заступник
головного редактора, відповідальний
редактор журналу

Світлана Носова, літературний редактор

Наталія Сінельнікова, технічний редактор

Марина Баранівська, редактор
англомовних текстів

Валерій Мачуський, адміністратор
вебресурсів

Журнал „Політичні дослідження” розміщується на платформі „Наукова періодика України” з використанням відкритого доступу Open Journal Systems (OJS), в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів.

Здійснюється обов'язкове розсилання періодичного видання відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів”.

Примірники журналу надсилаються у всі обласні універсальні наукові бібліотеки України, у бібліотеки ЗВО державної форми власності, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальністю 052 „Політологія”.

Журнал „Політичні дослідження” включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320).

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

DIGITAL OBJECT IDENTIFIER
DOI: 10.53317/2786-4774-2022-1

Передрук можливий за умови посилання на автора і видання.

© Автори статей, 2022
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022

Рецензенти журналу

Ольга Андреева, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Тетяна Бевз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут”

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, доцент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Микола Дмитренко, доктор політичних наук, професор, Академія зовнішньої розвідки України

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколаєць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Сергій Римаренко, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталя Хома, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Львівська політехніка”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В'ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

- Валерій Солдатенко**
М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1918 рр.) 7

Політичні інститути та процеси

- Світлана Брехаря**
Криза проникнення: український контекст 34

- Олена Малиновська**
Міграційна політика у великих містах:
доцільність розроблення, зміст та пріоритети 56

- Валерій Бортніков**
Розвиток політичного процесу у Волинській області (1991–2021) 72

Політична культура та ідеологія

- Олександр Корнієвський, Євген Перегуда, Дмитро Гаврилюк**
Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні 99

- Анатолій Подольський**
Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру:
меморіальні контексти та політичні виклики сучасності 121

Проблеми світового політичного розвитку

- Олег Кондратенко**
Криза східного вектора зовнішньої політики України 138

Етнополітологія та етнодержавознавство

- Олександр Васюков**
Дискутована етнічність:
законодавчий статус і реалізація мовних прав кашубів у Польщі 164

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі Інтернет вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.*

Протокол № 3 від 30.06.2022 р.

CONTENTS

Theory and history of political science

Valeriy Soldatenko

Hrushevsky M. and the concept of Ukrainian unity (1917–1918) 7

Political institutions and processes

Svitlana Brekharya

Penetration crisis: the Ukrainian context 34

Olena Malynovska

Migration policy in large cities:
expediency of development, content and priorities 56

Valeriy Bortnikov

The political process evolution in Volyn region (1991–2021) 72

Political culture and ideology

Oleksandr Kornievskyy, Yevgen Pereguda, Dmytro Havryliuk

Civic education as a factor in overcoming absenteeism in Ukraine 99

Anatoliy Podolskiy

Preservation of the Memory of the victims of Babyn Yar:
memorial contexts and political challenges of the present 121

Issues of global political development

Oleh Kondratenko

Crisis of the eastern vector of foreign policy of Ukraine 138

Ethnopolitics and ethnostate studies

Oleksandr Vasiukov

An ethnicity discussed:
Legal status and the realization of language rights among Kashubians in Poland 164

*Recommended for printing and publication on the Internet by the
Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine.
Protocol № 3 dated June 30, 2022.*

М. Грушевський і концепція української соборності (1917–1918 рр.)

Анотація. У статті розкривається внесок М. Грушевського в обґрунтування концепції соборності України. В історіографії доволі широко представлені публікації, присвячені з'ясуванню феномену розробки вченим і незмінним керівником Центральної Ради комплексної, багатоаспектної, багатогранної концепції Української національно-демократичної революції, тоді як її органічна, невіддільна (хоч, у певному сенсі, й самодостатня) складова – теоретичне формування проєктів збирання в цілість етнічно споріднених гілок українства, територій, на яких вони мешкали, – значно рідше ставала предметом спеціального вивчення і оцінки, вільно чи мимоволі відсувалася на периферію аналізу. Як правило, увага зміщалася до подій кінця 1918 р. – початку 1919 р., коли історичний діяч уже не справляв на суспільні процеси такого впливу, як раніше. Однак фактом залишається те, що видатний інтелектуал, бездоганно володіючи науковою методологією та історичними даними, зокрема – статистикою, переконливо довів, що найнадійнішим, найбільш логічним і зрозумілим, за великим рахунком і в загальних смислах правомірним варіантом конструктивного руху до жаданої мети повинне бути неухильне дотримання етнографічного принципу.

На його основі були об'єктивно окреслені загальні межі розселення українського етносу і сформульовані конкретно прораховані реальні пропозиції (така робота була не простою і не одномоментною) щодо включення до складу відроджуваної держави на порайонному рівні (звісно, передусім у порубіжних випадках) історично сформованих земель, де безсумнівним переважаючим масивом було українство. В суперечливих і спірних ситуаціях, з урахуванням динаміки революційних змін передбачалося проведення місцевих референдумів і плебісцитів. Чесні, вивірені, справедливі підходи клялися в основу визначальних документів, якими скеровувався поточний і перспективний процес становлення української державності – Універсалів Центральної Ради та Конституції Української Народної Республіки. Теоретичні гіпотетичні вибудови були в подальшому серйозно підтверджені у своїй глибинній сутності життєвою практикою.

Автор доходить висновку, що означений аспект проблеми набуває особливого звучання і політичної актуальності у зв'язку зі сучасною інформаційною війною, в епіцентр якої останнім часом потрапив більше як сторічний досвід українського державотворення й передусім його соборницька складова.

Ключові слова: Українська революція, широка національно-територіальна автономія, федерація, самостійність, соборництво, етнографічний принцип, етнічні території.

Валерій Солдатенко,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Valerii Soldatenko,
PhD hab. (History), Professor, Corresponding member of National Academy of Sciences of Ukraine, Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0003-2435-1123
soldatenko.v.f@gmail.com

Hrushevsky M. and the concept of Ukrainian unity (1917–1918)

Abstract. The article reveals M. Hrushevsky's contribution to the substantiation of the concept of the unity of Ukraine. Historiography includes a wide range of publications devoted to elucidation of the phenomenon of the development by scientist and constant leader of the Central Council of a comprehensive, multifaceted, polyhedral concept of the Ukrainian national democratic revolution, while its organic, integral (though in some sense self-sufficient) component – the theoretical formation of projects to collect in a heap ethnically related branches of Ukrainianness, the territories in which they lived – much less often became the subject of special study and evaluation, freely or unwillingly moved to the periphery of the analysis. As a rule, attention shifted to the events of late 1918-early 1919, when the historical figure no longer exerted such influence on social processes as before. However, the fact remains that a prominent intellectual, impeccably possessing scientific methodology and historical data, in particular – statistics, convincingly proved that the most reliable, most logical and understandable, by the large extent and in general terms legitimate version of the constructive movement to the desired goal must be strict adherence to the ethnographic principle.

On its basis, the general boundaries of the settlement of the Ukrainian ethnic group were objectively delineated and specifically calculated real proposals were formulated (such work was not simple and not momental) as to include in the revived state at the district level (of course, especially in borderline cases) historically formed lands, where the undoubted predominant array was Ukrainianness. In controversial and contradictory situations, taking into account the dynamics of revolutionary change, local referendums and plebiscites were planned. Honest, verified, fair approaches formed the basis of the defining documents that guided the current and perspective process of formation of Ukrainian statehood – the Universals of the Central Council and the Constitution of the Ukrainian People's Republic. Theoretical hypothetical constructions were subsequently seriously confirmed in their deep essence by life practice.

The author concludes that the specified aspect acquires a special sound and political relevance in connection with the modern information war, the epicenter of which has recently been more than a century of experience of Ukrainian statehood, especially its unity component.

Key words: Ukrainian revolution, broad national-territorial autonomy, federation, independence, unity, ethnographic principle, ethnic territories.

Постановка проблеми. Події останніх років і місяців значно актуалізували суспільний інтерес до проблем української соборності. Пов'язано це, зокрема, з тим, що збройна агресія Росії проти України супроводжується появою низки далеких від наукової сутності концептів.

Український загаль та й, значною мірою, закордонну громадськість епатують новостворені ідеологічні схеми, хоча багато їхніх сегментів насправді давно спростувала життєва практика. Вони покликані вчергове поставити під сумнів факт наявності окремої української нації, ареалів її природного розселення. Час від часу робляться сенсаційно-спекулятивні спроби довести фіктивність української соборності. В хід пускаються

звинувачення В. Леніна, більшовиків у тому, що більше 100 років тому вони безпричинно й беззаперечно підтримали ідею української державності, всупереч науковим аргументам „прирізали” до створюваної Української Радянської Республіки „російський” Донецько-Криворізький регіон і простори Новоросії. Приєднання в ході Другої світової війни до УРСР етнічно-українських Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, українських анклавів Бессарабії, Придунав'я, Закарпаття оголошуються „подарунками” Й. Сталіна, тоталітарного режиму. Що ж до Криму, переданого в склад України в 1954 р. за ініціативи Верховної Ради СРСР, то тут все „списується” на суб'єктивізм М. Хрущова, який розходився зі „здоровим глуздом”. Відтак в основі „штучно зліплена”, строката, „клаптикова” держава не могла витримати історичних викликів і так не відбулася.

Дехто пропонує „заради справедливості” і „без зайвих клопотів” повернути „неправомірно” отримані „подарунки” їхнім „віковичним господарям” – включити під егіду і в кордони „русского мира” всіх генетично споріднених „співвітчизників”. Домінуючим критерієм виступає лінгвістична – російськомовна – ознака. Якщо ж такий варіант „не підходить”, для перерозподілу усталеної державності, можна вдається й до силової стратегії.

Сприйняти подібні кон'юнктурні „теоретизування”, хоча вони підхоплені й популяризуються в медійному просторі деякими наділеними вельми поважними регаліями особистостями, за науково обґрунтовані, істинні – неможливо, а вступати з ними в предметну наукову дискусію – апіорі безперспективно. Отже, значно кориснішим і прагматичнішим видається звернення до справді наукових засад концепції української соборності, її смислів і сутності, як вони поставали в історичній уяві справжнього їхнього творця, вченого зі світовим ім'ям, визнаного лідера Української революції і будівничого національної державності – М. Грушевського. Реалізацією цього завдання й зумовлюється мета статті.

Таке завдання видається тим більше виправданим, що названому аспекту в минулому не надавалося належної уваги. Він якось мимоволі потрапляв „у тінь” ширшої ідейно-політичної конструкції – теоретичного обґрунтування Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Очевидно, певну роль тут відіграло те, що, будучи по суті складовою частиною програми, стратегії Української революції, соборницькі задуми не увінчалися такими реальними ефективними здобутками, як інші напрями суспільних зрушень.

Однією з причин могло бути й те, що до практики втілення в життя в своєму наймасштабнішому прояві ідеалів соборності дійшло лише тоді (кінець 1918 р. – 1919 р.), коли М. Грушевський уже не справляв такого впливу на перебіг суспільних подій, як у часи Центральної Ради, коли, власне, й закладалися наріжні камені прийдешнього національного єднання.

Очевидно, значення мало й те, що вдумливий аналітик і прагматичний політик під впливом досвіду революційної доби поволі, однак неухильно еволюціонував на лівіші від початкових позиції: від тупівських, соціал-

федералістичних – на соціалістичні, есерівські, що далеко не всіма розцінюється сьогодні за позитив, може бути зараховано в актив непересічної особистості.

Та неспростовним фактом залишається те, що підвалини концепції соборності заклав ніхто інший, як саме головний ідеолог, ініціатор, організатор, реальний керівник найбільш ефективного етапу Української революції М. Грушевський. А його науково-теоретичними набутками користувалися і далі користуються ті, хто намагається спрямовувати критичні стріли в діяча, якому історія відвела визначальну роль у тогочасних подіях, у вітчизняному прогресивному поступі взагалі.

Виклад основного матеріалу. Очолити практично з перших днів Українську Центральну Раду, М. Грушевський відразу, без вагань заходився виконувати місію, яку найуспішніше тільки й міг здійснити і яку суб'єктивно вважав найпотрібнішою, найвідповідальнішою щодо переламного, доленосного моменту. Пізніше він скаже: „Я сам прийшов до політики через історію і сей шлях вважаю нормальним” [1]. Так об'єктивно склалося, що для руху вперед нації конче необхідними виявилися істинні, вивірені знання для самоусвідомлення: хто такі українці, звідки вони походять, який шлях у них за плечима, які традиції нагромадили, на що були здатні й могли розраховувати, якими шляхами слід іти до досягнення вистражданих, омріяних ідеалів. Відповіді на ці та й багато інших похідних, супутніх нагальних питань учений дав у спеціально призначених виданнях, адаптованих до рівня порівняно невисокої, церковно-приходської освіти переважної частини співвітчизників. Оперативно написані й видані найпростішим (і найдешевшим) способом, зате масовим накладом брошурки „Вільна Україна”, „Хто такі українці і чого вони хочуть”, „Звідки пішло українство і до чого воно йде”, „Якої автономії і федерації хоче Україна” й статті в тодішній періодичній пресі склали в комплексі концепцію Української революції [2].

Її сутність зводиться до трьох найголовніших позицій.

1). Вважаючи повалення самодержавства, розпочату демократизацію суспільного життя надзвичайно важливими, такими, що відкривають широкі перспективи для всіх націй Росії, українство повинно було взяти щонайактивнішу участь у Російській революції (високофаховий історик одним з перших назвав її „великою”), всіма силами сприяти децентралізації колишньої „тюрми народів”, перетворенню її на демократичну федеративну республіку – союз вільних, рівноправних народів.

2). Прогностично найсприятливіші умови для повнокровного, повноцінного розвою української нації може забезпечити запровадження широкої обласної, національно-територіальної автономії України – власної державності з народоправчою формою правління, яка входить до складу федеративної демократичної республіки Росія.

3). Проведення українізації у всіх сферах суспільного життя.

Якнайповніше відповідаючи внутрішнім настроям, пориванням нації, така програма була без зволікань, повсюдно і загалом схвалена політично активним українством, стала його життєдайним дороговказом [3].

У смисловий і змістовний розвиток основних положень теоретичної платформи серед інших аспектів М. Грушевський почав розробляти й питання про те, як можна було зібрати розтерзану й розпорошену серед сусідніх країн українську етнічну масу в єдину родину, зцементувати у могутній моноліт. Міркування, висновки, конструктивні перспективні пропозиції сумарно склали цілісну концепцію – ретельно продуману, аргументовану траєкторію руху до великої, гуманної, цивілізаційної мети.

Як ніхто інший, володіючи й оперуючи конкретними, достовірними знаннями про феномен українського народу, усі його „контури й параметри”, М. Грушевський, передусім, став наповнювати реальним змістом відоме, однак на той час дещо абстрактне гасло „Україна від гір Карпатських і по Кавказькі”.

Починати логічно, виправдано було з визначення меж територій, на яких мешкають українці, а вже потім шукати шляхи, якими можна розраховувати звести їх до купи, забезпечити єдність. У підґрунтя, засади підходу до розв’язання проблеми знаний історик висунув широко апробований у суспільствознавчій науці й міждержавних суверенних стосунках етнографічний принцип. Згідно з ним „кандидатами” до спільної сім’ї нації є підстави зараховувати масиви їх компактного проживання на тій чи іншій території, що історично сформувалась, і де їхня питома вага найвища (умовно-ідеально і безсумнівно – 50% + 1 особа), або, за наявності менше 50%, усе ж чисельно переважає всі інші спільноти. Правда, в останньому випадку, приймаючи адміністративно-територіальні рішення, слід було додатково обов’язково брати до уваги й щиро враховувати волю, інтереси інших мешканців конкретної місцевості.

„Україною ми називаємо край, – висновок науковець, – де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип’яті. Українська земля окружає широким поясом північне побережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верст вздовж, а 700–900 верст вшир. Жило на тім просторі перед війною людей 40 мільонів з верхом, а з того 30 мільонів з верхом було українців (докладного рахунку досі не можна було зробити, і, мабуть, що українців було далеко більше, ніж вираховувано). З того невелика частина, так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави (Австро-Угорщини), а все інше до держави Російської” [4, с. 39].

Отже, тут вперше, уже в прагматичному сенсі, було окреслено загальний ареал географічного проживання української нації. І об’єктивно, закономірно поставало завдання: якщо виникають історичні передумови для розв’язання національного питання, то, зрозуміло, не тільки для українців, що мешкали в Росії (нерідко вживається назва – „підросійські українці”), а й тих, хто волею долі опинився на теренах Австро-Угорської імперії (аналогічно – „підавстрійські українці”).

М. Грушевський вбачав у подіях, що вибухнули, пролог гігантських, тектонічних зрушень у всьому світоустрої, сподівався, що розпочалася

доба доленосних змін. „Я твердо вірю – та й не один я, – наполягав голова Центральної Ради, – що велика революція Російська – тільки б її заховати від упаду та від анархії – велико вплине на політичну перебудову всеї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним виводом з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою, до останніх подій – так як тепер здається близькою і здійснимою” [4, с. 51].

Звісно, будучи мрійником-ідеалістом, ще не надто досвідченим і вправним політиком, М. Грушевський-науковець тим не менше залишався реалістом у постановці актуальних питань. Розуміючи, що ситуація в Австро-Угорщині ще не дозріла до рівня зрушень, що розпочалися в Росії після повалення самодержавства, М. Грушевський провів оперативну роботу (до неї він був почасти вже готовий своїми попередніми студіями вивчення наявної статистики) саме в цьому, російському регіоні. Та й саме по собі це завдання дуже швидко набуло практичного значення. Затвердження Українським національним конгресом (з'їздом) у Києві 6–8 квітня 1917 р. концепції Української революції дозволило Центральній Раді поставити питання про надання Україні територіальної автономії перед Тимчасовим урядом. Однак відправлена до Петрограда делегація (її очолив заступник голови Центральної Ради В. Винниченко) отримала рішучу відмову. Один з аргументів – відсутність більш-менш достовірних уявлень про межі України [5, с. 97–108].

М. Грушевський відповів на питання, що виникли (не лише офіційному Петрограду, а й для чіткого розуміння ситуації співвітчизниками), брошурою „Якої ми хочемо автономії і федерації”. Вона стала своєрідним адаптованим путівником для широкого українського загалу переважно з рівнем церковно-приходської освіти: чому серед різних альтернативних варіантів автономії (широка, територіальна, національно-територіальна, політична, культурна, національно-персональна, обмежена та ін.) українство має домагатися саме широкої національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної Росії. І саме в цьому зв'язку, твердо спираючись на етнографічний принцип формування державності, вчений принципово визначав: „Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання – об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості не-українські, як скажیم, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманської Бессарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість*

(в городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю окресленої території). *Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого споду ("дрібної земської одиниці"), аж до верху – до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.* Тільки в певних справах, спільних для всеї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всеї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної” [6, с. 125–126].

Органічно пов’язавши, таким чином, перспективну модель української державності з питанням про її територіальні контури, лідер Української революції здійснив доволі реалістичний, послідовно етнографічний відбір тих місцевостей проживання нації, де її людність становила арифметичну більшість і, згідно свого єства, мала бути об’єднана в цілість.

Стрижньовим елементом пропонованої схеми стало визнання того, що „будівельним матеріалом”, „цеглинками” майбутнього державного утворення мають стати території, що історично склалися з переважанням українського компонента. Міста, внаслідок специфіки їх формування, не повинні були виокремлюватися із загальних територій, іншими словами – не мали права „екстериторіальності”. Підхід був прагматичним і мав підстави для надій щодо реального здійснення. Будь-який інший варіант не мав перспективи втілення в практику і всерйоз ніким не висувався і не розглядався.

У запропонованих теоретичних вибудовах слід звернути увагу на взаємопов’язаність двох принципових моментів. До складу майбутньої Української держави мають увійти ті території, де українці мають очевидну перевагу. Однак, якщо в межах тих адміністративних одиниць, що існували (губерній), перебували райони з переважаючим неукраїнським компонентом (як правило, у переважній більшості це торкалося прикордонних територій), їх треба було „відрізати” – тобто не втримувати в кордонах нового національно-адміністративного утворення. Звісно, якби переважна частина людності такої місцевості висловила бажання (скажімо, на референдумі, під час проведення плебісциту чи на загальних сходах) приєднатися до національно-українського утворення, це б стало переконливою підставою для позитивного розв’язання питання.

Такі, науково обґрунтовані, цілком логічні й справедливі в своїй сутності підходи М. Грушевський вважав доцільним імплементувати в ділові стосунки з Тимчасовим урядом. Він висунув пропозицію утворити Крайову раду (пізніше цей задум буде реалізовано через поповнення Центральної Ради представниками національних меншин України) і власноручно підготував для Тимчасового уряду проєкт його можливої декларації.

Документ (російською мовою) було розглянуто й затверджено на засіданні Комітету (Президії) Центральної Ради: „З метою успішного узгодження діяльності державних, громадських і національних закладів і організацій України, в інтересах нового ладу і усунення [можливих] національних загострень запроваджується посада тимчасового крайового комісара з дорученням організувати Крайову раду з представників усього населення української території, тобто губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення до складу української області українських частин із суміжних губерній, як то Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронізьська, Кубанська область та ін., надається Крайовій раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом й населенням цих територій). Крайовий комісар має бути представником Тимчасового уряду в Крайовій раді і посередником у стосунках його з Тимчасовим урядом” [7, с. 86].

Подібний підхід для ідейно-політичних лідерів українства залишався непохитним. Поступово поглиблюючи знання, нагромаджуючи достовірну інформацію про склад населення тих чи інших територій (зробити це відразу в тогочасних умовах було просто неможливо), відповідно коригувалися й погляди-пропозиції на питання про те, які кордони має обіймати Україна.

Чи не найнаочніше це виявлялося у ставленні до Таврійської губернії, точніше – Кримського півострова, що, зрештою, може слугувати виразним прикладом взагалі.

У материкових повітах Таврії переважали українці: в Бердянському повіті – 58,8% мешканців, у Дніпровському – 73,6%, в Мелітопольському – 54,9% [8, с. 4]. А на півострові чисельність українців становила, за різними джерелами, зважаючи на плинність населення, в 1917–1921 рр. коливалася від 7,4% до 9,5% [9, с. 160–161; 10; 11, с. 131–132; 12, с. 681; 13, с. 13]. Для порівняння – росіяни становили 42,2–44,1%, татари – 26–26,8% [13, с. 13, с. 139].

То ж цілком зрозумілими, закономірними стали сутнісні уточнення, які з часом з’явилися в документах Центральної Ради, Генерального секретаріату – „материкова Таврія”, „Таврія без Криму” [7, с. 379, с. 391, с. 400] – для означення території, яку, згідно з етнографічним принципом, мав охопити об’єднаний процес, на яку мала поширюватися влада створюваної української державності.

Лідери національного державотворення не обмежувалися суто статичним науковим осмисленням проблеми соборності. На необхідність теоретичних узагальнень, на основі яких вибудовувались і політичні орієнтації, було реагування на тогочасну суспільну практику. Так, уже з перших тижнів свого існування Центральна Рада мала визначатися зі ставленням до населення Східної Галичини й Буковини. Їхні значні території були відвойовані російською армією в Австро-Угорщини в ході Світової війни в 1916 р. і зазнали процесу інкорпорації. Тимчасовий уряд призначив у квітні 1917 р. крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-

губернатора відомого українського історика й громадського діяча, члена Центральної Ради (на початках її існування він був заступником голови) Д. Дорошенка [14, с. 132–133].

Палкий патріот, він з ентузіазмом взявся до справи. Для нього не існувало питання про державну належність Східної Галичини й Буковини. Блискуче володіючи знаннями про цей край, Д. Дорошенко з перших же днів діяльності на відповідальній посаді намагався привернути увагу Києва, Центральної Ради до західноукраїнського ареалу, справити вплив на регіон через кадрові призначення тощо. Уже 26 квітня комісар, одержавши повноваження від Тимчасового уряду, який без великого бажання затвердив українця в поважній ролі, приїхав до Києва і зробив детальну доповідь про проблеми ввіреного йому регіону під кутком зору залучення краю в зону впливу Києва [7, с. 75–77].

Такі, зазвичай дуже детальні виступи, письмові інформації до Центральної Ради про події, становище в Галичині й Буковині стали традиційними [7, с. 98, с. 180, с. 184–188]. Поступово формувалася уява про етнічну спільність наддніпрянського і наддністрянського українства, про необхідність вирішення їх долі на майбутній міжнародній конференції, якій належало вирішити долю європейських народів після завершення війни. Наприклад, п'ята сесія Центральної Ради дійшла висновку, що одним з назрілих питань є обміркування питання про участь у міжнародному форумі „представників України російської, Галичини і Буковини” [7, с. 134]. До цього питання провідники Української революції намагалися привернути увагу й Тимчасового уряду, всю російську демократію. В „Доповідній записці делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України” серед сформульованих вимог значилося: „Неминучість постановки українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частин української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципіально вирішити питання про участь у цій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайно вжити підготовчих практичних кроків щодо закордонної України” [7, с. 98].

До Києва, як політичного центру збирання українства, апелювали жителі Холмщини, висловлюючи негативне ставлення до планів включення краю до оголошеного австрійським цісарем проєкту відновлення Польщі. Так, священник Матіюк 8 серпня 1917 р. на засіданні Центральної Ради оголосив протест „проти прилучення Холмщини до Польщі і протест свій попирає (підтверджує – *авт.*) 270 приговорами великих і малих комітетів Холмщини, в яких холмський народ жадає прилучення до України” [7, с. 229].

Звісно, вироблялася й принципова позиція керманічів Української революції щодо інших західних етнічних теренів й щодо всього західного регіону в цілому. Наприклад, 14 листопада на засіданні Малої Ради (Президії Центральної Ради) було ухвалено резолюцію: „Ознайомившись із протестом українського парламентського клубу в Австрії проти наміру прилучення тих земель Холмщини, Підлясся та окупованої частини Волині (німецька зона окупації – *авт.*), де більшість людності є українська, до Польського

королівства та проти дальшого удержування українських територій Галичини в однім з польськими землями конституційнім союзі, з вужчими чи ширшими автономними правами останнього, і вважаючи, зі свого боку, такі наміри насильним замахом на право самовизначення української людності, що живе на тій території, Українська Центральна Рада постановляє:

1) признати недопустимим насильне відірвання від території Української Народної Республіки окупованих Австрією та Германією українських земель Холмщини, Підлясся та Волині;

2) звернути увагу міжнародної демократії на рішучий протест організованої української демократії Галичини та Буковини проти наміру вирішувати долю вказаних земель усупереч волі їх людності;

3) вжити всіх заходів для того, щоб людності австрійської України дано було фактичну можливість вільно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування;

4) виконання цих постанов доручити Генеральному секретаріатові України” [15].

Не менші складнощі щодо соборницьких задумів українства існували не лише на західному векторі. Головною перешкодою на східному напрямі виступав Тимчасовий уряд, реакцією на позиції та дії якого була кристалізація, аргументація планів єднання українських земель лівобережного регіону. Відхиляючи з перших же спроб перемовин з українською стороною пропозиції вирішувати питання про автономний статус України посиланнями на те, що це прерогатива винятково Установчих зборів, офіційний Петроград одним з найбільш проблемних аспектів вважав неясність територіальних кордонів України як можливого етнодержавного утворення [5, с. 97, с. 98, с. 108]. Навіть під час переговорів делегації Тимчасового уряду (М. Терещенко, Н. Некрасов, І. Церетелі, О. Керенський) з Центральною Радою в Києві в кінці червня 1917 р. І. Церетелі наголошував, що „міністри-кадети вимагають точного зазначення меж України” [7, с. 149.]. Так прокладався логічний ланцюжок до того, що Тимчасовий уряд намагався нав’язати своє бачення „української географії”. В сумнозвісній „Тимчасовій інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні” зазначалося: „Повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського, вони можуть бути поширені і на інші губернії чи частини їх у випадках, якщо створені в цих губерніях на підставах Тимчасового уряду земські установи висловляться на бажаність такого поширення” [7, с. 214].

Свавільне, без будь-яких офіційних пояснень вилучення з українського простору чотирьох губерній – Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської – викликало величезне обурення політикуму народжуваної національної державності.

Звітуючи про хід переговорів, що завершилися інструкцією, голова української делегації В. Винниченко повідомляв: „Спочатку розбирались як принципіальні, так і практичні питання, як обсяг території, права і обов’язки Секретаріату. Так відносно Катеринославщини, Херсонщини і

Харківщини вказувано було, що ці губернії не висловились за приєднання до Української Центральної Ради. І навіть Кокошкін заявив, що єсть економічне тяготіння цих губерній утворити окрему обласну одиницю. Ми були одверті і вказували, що хоча й постанов земств нема, але селянство на своїх з'їздах висловилося за автономію і Українську Центральну Раду. Мені ще невідома була постанова Катеринославського земства асигнувати 50 тис. крб Українській Центральній Раді" [7, с. 215]. Останній факт розцінювався як визнання УЦР і належність Катеринославщини до України.

Під час дискусії, що вибухнула при обговоренні документа Тимчасового уряду, члени Центральної Ради доволі прагматично визначали його зміст і смислове підґрунтя як „ганебний акт кадетів”. Член Ради Менчковський наголошував: „На інструкції лежить класова печать і вона є класовим документом. Коли ми поглянемо на територію, то бачимо, що цю інструкцію склала московська буржуазія. Через що викреслено Харківщину? Бо там є уголь, руда і інші підземні багатства. Чому не згадується про Катеринославщину? Бо без Кривого Рога московська промисловість не зможе розвиватись. Ми бачимо, що не в інтересах московських капіталістів позбутися цих губерній. Звідси і ця тенденція обрізати, обуздати, вирвати що тільки можна. Навіть, як поглянемо на продовольчу справу, то й тут бачимо, що московська буржуазія потурбувалась вирвати її з рук українського народу, бо знає, що це може послужити українському народові зняряддям для дальшої боротьби...” [7, с. 219].

Багато промовців робили акцент на тому, що міністри Тимчасового уряду, їх експерти знехтували передусім етнографічним принципом визначення меж України [7, с. 226, с. 229, с. 251]. Глибоке невдоволення позиція Тимчасового уряду викликала на місцях. До Києва полетіли листи й телеграми із гнівним засудженням документа, підтримки Центральної Ради і закличками до її радикальнішої поведінки [16, с. 610, с. 615, с. 625–627, с. 632, с. 635, с. 642–642, с. 646–650, с. 653, с. 657, с. 664–670, с. 673–674, с. 680, с. 682–690, с. 704–705].

Можливо, спираючись на загальне народне піднесення, провід Української революції міг скористатися сприятливими обставинами для переходу у відкриту конфронтацію з Тимчасовим урядом як у питанні територіальних контурів України, так і рівня компетенції національного уряду [17, с. 348–359].

Однак Центральна Рада не наважилася на рішучі дії, навіть на категоричну, принципову оцінку петроградської інструкції. Визнавши, зокрема, що документ „не дає змоги демократії України утворити владу на всій території, заселеній українським народом” [7, с. 249], вища владна інституція, хоч і з обмовками, взяла інструкцію до виконання [7, с. 249–251].

Незважаючи на те, що з'явилося немало критичних випадів проти надто обережної, навіть боягузливої поведінки Центральної Ради, перевага залишилася за В. Винниченком, С. Єфремовим, загалом фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-федералістів. З'явилося чимало публічних роз'яснень у пресі. Найлаконічніше та найчесніше це зробив М. Грушевський. У статті „Україна дійде свого!” він зазначив:

Центральна Рада „в великій більшості не признала можливим відкинути цю інструкцію. Не тільки тому, що свідомо не хотіла йти на розрив з російською демократією і Тимчасовим Урядом, але також і тому, що не хотіла відкинути теї реальної підстави, яку давала для утворення нового ладу на Україні навіть отака "куца" автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня.

Більшості У. Ц. Ради було ясно, що ся "куца" автономія в свідомім українськiм громадянстві викличе обурення й гнів. З-поміж свого ж складу вона слухала голоси, які викликали її на рішучий розрив, на поворот назад, до революційної роботи. Але вона, ця більшість знала також, що велика маса людности, української і неукраїнської бажає, щоб У. Ц. Рада з Ц. Урядом не розривала. І новий лад творила за порозумінням з ним" [18].

Лише через більше як півтора місяця в Декларації Генерального секретаріату України від 29 вересня 1917 р. було заявлено: „По силі § 1 "Інструкції Генеральному секретаріатові" в сферу компетенції Генерального секретаріату входять лише п'ять губерній української землі. Цей механічний болючий поділ українського національного тіла теж складає чималу перешкоду для широкої та планомірної органічної праці Генерального секретаріату України і мусить бути найшвидше скасований, для чого є певні формальні основи в самій інструкції, згідно з якими буде зроблено всі певні заходи" [7, с. 327]. Під час обговорення проєкту декларації представники українських соціал-демократів наголошували, що в документі „виразніше треба було підкреслити, що всі українські землі повинні бути мировою конференцією об'єднані в одне ціле" [7, с. 329].

І все ж черга до вирішення питання, звісно – більше поки що в декларативному плані, дійшла, як не раз траплялося в досвіді Центральної Ради, під тиском обставин і з необхідністю реагувати на настрої мас, що виявилися радикальнішими за позицію політичного проводу. Коли основне гальмо поступального руху керівництва Української революції – Тимчасовий уряд був відправлений у небуття, а його збройна опора в Києві – Штаб Київської військової округи після поразки вірних йому сил втік, Центральна Рада і Генеральний секретаріат поспішили перебрати владу в свої руки і ухвалили низку важливих рішень. Підштовхнули їх і певні конкретні вчинки.

Так, наприклад, під час сьомої сесії Центральної Ради 30 жовтня 1917 р. сталася акція, що знайшла доволі прикметне протокольне оформлення:

„Прилучення Слобожанщини

Представник Української Ради Слобожанщини *Сіверо-Одоевський* зробив поза чергою заяву, що на Слобожанщині уже зміщено всіх комісарів і на їхні місця обрано українців. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів у Харкові, а також інші організації Слобожанщини постановили прилучити Слобожанщину до автономної України. Як у Харкові, так і по всій Слобожанщині влада цілком у руках українців. Комендантом міста Харкова також українець...

Кожну фразу цього промовця вітано було бурхливими оплесками" [19].

Наступного дня „В. Бойко зробив доклад про прилучення „позаавтономних" частин України. Проект цей (очевидно, відповідної постанови – *авт.*) внесено було від імені фракції соціалістів-федералістів. Докладчик підпірав свої

твердження про потребу злучення під владою Генерального секретаріату всіх українських земель постановами різних повітових установ занексованої України, які домагаються прилучення своїх повітів.

Дебати з приводу доповіді було обмежено, через що висловились про це тільки два промовці – М. *Левицький* та *Висоцький*. Обидва промовці спинялись на тій протиукраїнській агітації, яку ведуть на півдні України, а особливо на Херсонщині, російські соціалісти.

Доповнення до доповіді В. Бойка зробив священник Матеюк в справі прилучення до України Холмщини.

В справі об'єднання земель України внесено було дві резолюції – одну докладчиком, а другу фракцією есерів, але за порадою фракції українських соціал-демократів ухвалено було обидві ці резолюції взяти за основу і доручити виробити спільну резолюцію окремішній комісії” [7, с. 378].

Запропонований комісією проєкт при першому голосуванні не пройшов, оскільки представники національних меншин утрималися, вважаючи за потрібне проведення плебісцитів для волевияву мешканців тих чи інших територій, або ж згідно з позиціями земств, як того вимагала інструкція Тимчасового уряду [20].

При повторному голосуванні проєкт підтримала більшість депутатів Ради. Постанова набула такого вигляду: „Розглянувши питання про становище тих українських земель, що по інструкції російського правительства від 4 серпня 1917 р. zostалися поза межами автономної України, Центральна Рада,

1) виконуючи волю трудящого народу, висловлену в численних постановках селянських, національних та загальнотериторіальних – губерніальних та повітових – з'їздів і різних політичних та громадських організацій відмежованих частей України;

2) вважаючи, що поділ України, як наслідок імперіалістичної політики російської буржуазії щодо України, загострює національну боротьбу, порушує єдність революційних сил демократії України і тим самим веде край до цілковитого безладдя і зросту контрреволюції, у х в а л и л а :

“Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини” [20]. Тобто, по суті, в документі була зафіксована формула, попередньо науково обґрунтована М. Грушевським.

Синтезуючи всі попередні уявлення соборницького спрямування, документальні напрацювання й масові настрої, 7 листопада 1917 р. у Третьому Універсалі, що проголосив утворення Української Народної Республіки, Центральна Рада чітко заявила: „До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини,

Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів” [7, с. 400].

Документ (його проєкт був підготовлений В. Винниченком, який повністю поділяв підходи і активно підтримував М. Грушевського) зафіксував доволі виважену, виношену позицію, як те притаманно авторитетній державній інституції, де рішення буде залежати від волевияву мешканців. Водночас демонструється зрозуміла обережність відносно тих районів, щодо майбутнього яких, вочевидь, не було твердої впевненості: Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, Підляшшя. Не заявлена позиція і щодо Таганрозької округи Всевеликого війська Донського, що до того входила в адміністративні межі Катеринославської губернії. Не згадується і Кубань. Таку обачність у ситуації нестабільності, непередбачуваності можна зрозуміти. Крім усього іншого, слід було враховувати й потенційні національні можливості, висувати, по можливості, реальні завдання.

Тверезий розрахунок характеризував і подальшу еволюцію поглядів лідерів Центральної Ради на соборницький ефект. На кінець першої декади грудня 1917 р. було підготовлено й обнародовано в пресі проєкт Конституції Української Народної Республіки. Колективна робота здійснювалася під керівництвом М. Грушевського, а його персональний внесок був найбільшим і вирішальним. У першому розділі „Загальні постанови” етнічно-територіальній проблемі присвячено 4 статті з 6: „3. Територія Української Республіки обіймає такі землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську, за виключенням частей неукраїнських (як Крим) і з припиненням сусідніх територій українських.

Докладне розмежування в пограничних територіях має бути зроблено мішаними комісіями, що за останню підставу приймуть бажання місцевої людності належати або не належати до Української Республіки.

4. Коли б до Російської держави прилучилися на основі вільного бажання західні українські землі, вони можуть також увійти в склад Української Республіки.

5. Територія Української Республіки неподільна. Ніяка частина її не може бути прилучена до котроїсь іншої республіки, ані не може бути вилучена в окрему республіку без волі Української Республіки.

6. Не порушуючи однієї своєї власті, Українська Республіка надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації” [21].

Як видно, тут уже в умовний спосіб ідеться про перспективи злучення з західними українськими землями, і жодна з них завбачливо навіть не називається.

Знову обходиться питання про Кубань. Позірні ознаки українськості у кубанського населення (мова, побут, звички), ейфорійна поведінка учасників поодиноких візитів до Києва з гучними заявами про спільне коріння й прагнення до єдності за 8 революційних місяців поступилися

усвідомленню того, що на практиці немає серйозних підстав бачити в діях козацького проводу кубанців реального бажання зблизитися, злитися з політичним курсом Центральної Ради, навіть здійснювати скільки-небудь реальні кроки на цьому напрямі.

Дедалі наочнішим ставало, що ознаки соціальної особистості у козацтва, яке об'єктивно займало провідне становище серед населення Кубані, все більше заступають природні (генетичні) потяги до єднання зі своїм природним корінням, етнічною пуповиною, зумовлюють нахили в бік російського етносу [22]. То ж, як мінімум, слід було не поспішати з визначенням прагматичних гасел, дати подіям розвинутися, щоб обирати надійні ідейно-теоретичні орієнтири.

Тимчасом становище української влади перманентно ускладнювалося, у зв'язку з чим звужувались і масштаби її діяльності, деякі важливі аспекти життя відсувалися на другий план, а то й знімалися з порядку денного як другорядні. То ж, у Четвертому Універсалі Центральної Ради (9–12 січня 1918 р.), яким Українська Народна Республіка оголошувалася „самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”, проблема соборництва не порушувалася [23].

***

Історично так склалося, що ідея української соборності розвивалася, обґрунтовувалася, концентрувалася в концептуальну цілість у постійному протиборстві з інонаціональними чинниками. Центр ваги останніх кілька разів переміщався впродовж 1917–1920 рр. На початку 1918 р. він опинився в білоруському (хоча немало хто вважав його й українським) місті Бресті (найуживаніша тоді назва – Брест-Литовський). Тут у листопаді 1917 р. радянська Росія підписала договір про перемир'я на фронті з країнами австро-німецького блоку, а в грудні почалася мирна конференція з метою підготовки мирного договору.

Лідери Української революції, керівництво Української Народної Республіки покладали великі надії на те, що саме міжнародна конференція зможе розв'язати багато нагальних питань нації, серед них – хоча б частково просунути справу єднання свого етносу. Однак шлях до Бреста для українців виявився непротим. Допомогла кон'юнктура. Німеччина й Австро-Угорщина прагнули якомога послабити на переговорах позиції Радянської Росії і з цією метою запросили для участі в конференції представників національно-адміністративних утворень, що, за принципом самовизначення націй, відколювалися від колишньої імперії. Західні дипломатії мали й особливі розрахунки щодо України. Задихаючись у блокадному становищі від браку продовольства, знаходячись за крок від „хлібних бунтів” з перспективою їх переростання в масштабні революційні потрясіння, вони з надією звертали погляди в бік УНР з накопиченими тут за роки війни і зменшеного товарообігу лишками збіжжя.

Самій Брестській конференції, перебігу дискусій і досягнутих компромісів на ній і навколо неї присвячена численна література. Виділяючи з широкого кола питань, які розглядалися, лише означене темою пропонованого твору, можна обмежитися наступним. Певною компенсацією

абсолютно недосвідченої, молоді за віком делегації (середній вік її членів був нижчим за 30 років, тоді як для першої п'ятірки делегації російського РНК він становив 40 років, а Центральних держав – 50 років [24, с. 379]) стало те, що перед відправленням і під час паузи в роботі її консультував сам М. Грушевський. Розуміючи вкрай скрутне, катастрофічне становище Центральної Ради, М. Грушевський (та й не він один) вбачали єдиний вихід у якнайшвидшому підписанні мирного договору. Однак навряд чи для кого було б секретом, чи несподіванкою, що вправні західні політики (їхні країни також значною мірою вичерпали ресурси і знемагали від війни) неминуче вимагатимуть від знесиленої Української Народної Республіки заплатити за мир своїми сировино-продовольчими ресурсами. І тому навряд чи вдасться запобігти. Однак і українці можуть скористатися зі скрути, в якій перебували Німеччина і, особливо, Австро-Угорщина, вимагаючи у відповідь згодитися на приєднання до матірної України її західних теренів.

О. Севрюк згадував пізніше про розмову з М. Грушевським напередодні від'їзду до Бреста: „...говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну, й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв'язку жодного зі Східною Галичиною ні Ц. Рада, ні ми не мали; незручно і тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників і без жодного з ними контакту. "Але ви там вже викрутитесь й зробите якнайкраще для наших інтересів" – виправляли нас в дорогу такими словами в Києві” [25, с. 186].

Перспективи реалізації українських задумів видавалися непростими. Ще з кінця 1916 р. в Австро-Угорщині (у порозумінні з Німеччиною) було взято курс на відновлення Польської держави з планами включення до складу останньої більшості з перелічених українських територій, передусім Східної Галичини. За конкретно-історичного розкладу сил на початок 1918 р. можна було сподіватися, що українські домагання підтримають німці, щоб зайвий раз довести свою першість у союзі з австрійцями. А останні перед загрозою голоду, що насувався, могли б відступитися від своїх симпатій і обіцянок полякам, лише б хоч якось вийти з продовольчої кризи (звичайно, зторгувавшись з українцями).

Варто сказати, що проводирі українського руху в Австро-Угорщині (Українська парламентарна репрезентація і Народний комітет) поводитися дещо двозначно. З одного боку, вони постійно заявляли про бажання возз'єднання двох гілок українського народу, а з іншого – самі ж доводили малореальність здійснення таких прагнень найближчим часом і згодні були на культурно-національну автономію українців у складі Австро-Угорщини (стара ідея „коронного краю”). Тому М. Грушевський особливо докладно визначивши лінію майбутнього кордону між Польщею і Україною на північному сході („дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням”), вважав, що за непоступливості Австро-Угорщини врешті можна буде, використавши всі можливості на переговорах, згодитись і на поміркованіший варіант [26, с. 296].

Під час другого інструктажу членів делегації, коли вони перебували в Києві, за словами О. Севрюка, „проф. Грушевський жалкував, що нам, правдоподібно, не вдасться включити до України деяких, незначних частин Підляшшя, про що Гофман не хотів нічого й чути з стратегічних причин, і погодився, що мир може бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та Північної Буковини австрійського коронного краю” [27, с. 155–156].

Однак із перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австро-німецька сторона чи то з обуренням, чи то з глузом відкидала українські пропозиції, гордовито заявляючи, що не допустить втручання у свої внутрішні справи, нізащо не згодиться на „територіальні аспекти” і ніяких розмов про Карпатську („Угорську”) Русь (Закарпаття) й чути не хотіла. Вона категорично протестувала проти пропозицій референдуму в Галичині й Буковині, щоб з’ясувати настрої населення щодо самовизначення цих регіонів. Визнання незалежної УНР ставилося у пряму залежність від згоди України на кордон, який існував між Росією і Австро-Угорщиною на початок Світової війни [28, с. 49].

Однак віденський і берлінський уряди дедалі настійніше вимагали від дипломатів без хліба з конференції не повертатись. Українські ж делегати, хоч і самі представляли країну, що опинилася у вкрай критичному стані, отримували інформацію про ситуацію в центральних державах і наполягали на своєму.

Тоді, підтвердивши 18 січня 1918 р. спеціальною заявою повноваження делегації Центральної Ради і офіційно визнавши УНР як незалежну державу, що має право на самостійне укладення міжнародних договорів, австро-німецька сторона на сепаратній нараді з українськими представниками вчинила на них безпрецедентний тиск. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені обох держав наголосив, що уряд УНР перебуває в безнадійному стані, а тому слід негайно підписати підготовлений проєкт договору. В ньому містилися лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни: намір встановлення дипломатичних і консульських відносин між центральними державами й Українською Народною Республікою; зобов’язання УНР доставити центральним державам 1 млн тонн збіжжя та інших харчових продуктів. Усі інші питання відкладалися до пізнішого спеціального погодження між урядами [27, с. 155–156].

Видатний український дипломат і політик Д. Дорошенко так оцінив демарш західних партнерів: „Це був диктат, проба нервів українських делегатів” [26, с. 314]. Однак вони виявили витримку і самовладання.

Наступного дня українські дипломати запропонували свій контрпроєкт. У ньому було теж три пункти: кордон у Холмщині пролягає за етнографічним принципом (у прямій відповідності з інструкціями М. Грушевського); зобов’язання УНР надати центральним державам збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; зобов’язання Австро-Угорщини провести на етнографічній підставі поділ Галичини на Західну і Східну і утворити зі Східної Галичини й Буковини „коронний край” (щодо цього мала бути ухвалена окрема таємна угода) [26, с. 315].

Після офіційного ознайомлення партнерів з цими умовами конференція зайшла у глухий кут, керівники австро-угорської і німецької делегації О. Чернін і Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна, де було влаштовано широку нараду урядовців обох держав. На ній остаточно було вирішено „за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить” [26, с. 315]. На контури останнього варіанта угоди справив визначальний вплив дипломат М. Залізняк, який не мав спеціальних повноважень і діяв більше в інтересах західних партнерів, аніж УНР.

Цікавий нюанс впливає зі сюжету, в якому міністр іноземних справ клаптикової монархії О. Чернін детально відтворює процес прийняття остаточного рішення уряду відносно українських домагань, зокрема, щодо вимушеної згоди австрійської сторони на поділ Галичини на дві частини – Східну (з планованим прямим управлінням з Відня – модифікований варіант „коронного краю”) і Західну (як частину втілення задуму створення „царства Польського”). В кінці затяжних дискусій 22 січня в присутності імператора „міністр об’єднаних фінансів Австрії й Угорщини барон Буріан наголосив: „... якщо австрійській точці зору на роздроблення Галичини на дві частини все ж належить перемогти, то встановлення відповідної форми цього роздроблення буде мати велике значення”. Барон Буріан порадив увести відповідний параграф не в офіційний договір, а в секретний додаток. Він, Буріан, вважає, що „єдина можливість послабити тяжкі наслідки лінії поведінки, наміченої австрійським урядом, захована в застосуванні самої тактики” [29, с. 259].

Отже, по-перше, точно згадано автора схеми договору (офіційна частина й додаток), передрішено використання такого варіанта в тактичних цілях. Як невдовзі з’ясується, за „хитрий” план О. Чернін і його колеги ухопилися відразу, а вся „тактика” надалі зводилася до того, що віднесені в додаток умови щодо територіальних проблем українства від самого початку ніхто не збирався виконувати. Головне – змусити українську сторону якнайшвидше підписати договір і відкрити широко ворота для вивозу в Австрію продовольчих, сировинних ресурсів. Молоді ж і настільки ж недосвідчені, хоч і патріотично налаштовані, дипломати УНР не розгледіли підступної пастки і потрапили „на вудочку” грандів європейської політики.

Підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною клав завершення стану війни між ними і визначав західний кордон України: „1). Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни. 2). Дальше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно устанавлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення. 3). На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови” [30, с. 138].

У таємному договорі між УНР і Австро-Угорщиною було зафіксовано: „З перебігу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народної Республіки набрали переконання, що обидві великодержави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах.

Признаючи, що ті зносини будуть скріплені, якщо меншості, що живуть в обох тих державах, відносно яких друга сторона є заінтересована, будуть мати цілковите забезпечення для свого вільного національного і культурного розвитку, ц. і к. міністр закордонних справ із вдоволенням приймає до відомості, що Українська Народна Республіка вже створила закони, які забезпечують права живучих на Україні частин польського і німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповноважені Української Народної Республіки приймають до відома, що австрійський уряд рішився на основі намірів, проголошених його цісарською і королівською апостольською величністю при його вступі до правління і в його престольній промові, поробити заходи, які, розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, яка мешкає в Австрії, дальше забезпечення для її національного і культурного розвитку.

Для досягнення цієї цілі австрійський уряд пропонує обома палатам Державної ради проєкт закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроєкт одержав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість, і, що важність цієї заяви вигасає, якщо не буде виповнена яка-небудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними” [30, с. 150–151].

Варто звернути увагу на положення, згідно з яким чинність усього мирного договору втрачається за умови, якщо не буде виконано хоч один пункт загальних домовленостей. А західні партнери та й реалістично мислячі українські політики добре розуміли, що взяті на себе зобов’язання, зокрема в економічній сфері, особливо щодо поставок до 1 липня 1918 р. Німеччині й Австро-Угорщині 1 млн тонн (60 млн пудів) хліба були апріорі нездійсненними. Однак і не підписувати договір сторона Центральної Ради не знаходила можливостей.

Аналізуючи події, документи достатньо складного, можна сказати — екстремального моменту в історії Української Народної Республіки, можна висловити припущення, що настрої керівництва національної революції були не те що далекими від оптимістичних. Вони знаходилися на найнижчих песимістичних позначках. Ніхто не бачив виходу зі скрутної ситуації. Не встигнувши хоч скільки-небудь стати на ноги, дітище покоління патріотів, революціонерів, демократів — Українська Народна Республіка потрапляла під жорна окупаційного молоха.

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що принципово питання про воєнну інтервенцію в Україну було вирішено союзниками ще до підписання договору в Бресті [26, с. 333].

В історіографії неодноразово зверталася увага й на те, що навіть текст документа – звернення до урядів Німеччини й Австро-Угорщини М. Любинський одержав від німецької сторони в готовому вигляді й погодився (був змушений) його підписати [26, с. 333].

При цьому навряд чи виправданим було б ставити йому це в провину, оскільки об'єктивне становище й українського уряду, й делегації УНР було таким, що доводилося лише миритися з чужим цинічним диктатом.

Урешті-решт, брала гору й та обставина, що за брестськими домовленостями „почвірний союз узяв під особливу свою опіку українську державність, а українська "соціалістична" влада не тільки в державній своїй справі шукала захисту й оборони в імперіалістичного почвірного союзу, але й у політично-соціальной. Німецькі генерали ставили навіть спеціальною умовою охорону правительства й публічних установ Укр. Нар. Республіки від агітації й пропаганди большевиків.

Такі симпатії центрального імперіалізму до України полягали насамперед у тому, що наша влада й наші "установи" були не соціалістичні, не ворожі до їхніх установ і не загрожували, як "анархістична" влада большевиків, соціальною заразою їм самим" [31, с. 208–209].

Промовистий епізод наводить у своїх мемуарах член української делегації на мирних переговорах О. Севрюк. Коли він „десь між Сарнами й Житомиром” зустрівся з М. Грушевським і розповів йому про останні рішення в Бресті, голова Центральної Ради не зміг стриматися й розплакався. Прихід німців в Україну був драмою його життя: всі вороги українства, що звинувачували М. Грушевського у тому, що він є знаряддям австрійської чи німецької інтриги, тепер одержали додаткові аргументи – німці йшли рятувати українську державність на заклик керованого ним – М. Грушевським – проводу [32, с. 12].

Відзначене тяжким, непосильним тягарем лягало на всі уяви, теоретичні передбачення щодо перспектив України взагалі, соборницьких планів і розрахунків зокрема. М. Грушевський, В. Голубович, їхні колеги з Центральної Ради й уряду змушені були обставинами бодай якось виправдовувати Брестські рішення. А треба ж було не лише виправдовуватися, а й підтримувати згасаючу віру нації в майбутнє. Проте у власних душах такої віри залишалось дедалі менше. Вона вже ледь жевріла.

Навіть М. Грушевський, роз'яснюючи сутність підписаних угод, почувався непевно. „Трактат, – писав він, – давав мир гідний, як здавалось (останні два слова зовсім не випадкові, насправді ж вони не лише підважують, а швидше перекреслюють загальну оцінку – *авт.*): привертав їй (УНР – *авт.*) західні українські землі, не тільки окуповані під час війни, а й раніше від неї відірвані, як Холмщина, Берестейщина, Пинщина (хоч і не в повнім їх обсягу – так околиці Дорогочина, Більська, Брянська зістались таки поза Україною)...” [33, с. 564].

15 березня 1918 р. лідер УНР виступив з доволі ґрунтовною, об'ємною за обсягом промовою в Малій Раді, у якій поєднав свої історичні знання з політичним ракурсом бачення проблем Холмщини і українських анклавів у Бессарабії, які поглинала Румунія. Матеріал було поширено газетами [34; 35, с. 107–109]. Центральна Рада виступила із невизнанням анексії Бессарабії Румунським королівством, доручала Раді народних міністрів втрутитися у вирішення долі мешканців краю [30, с. 270, с. 273–274]. Якимось чином український провід намагався реагувати на інформації, запити призначеного комісаром Холмщини і Підляшшя О. Скоропис-Йолтуховського [30, с. 167–168, с. 175, с. 274, с. 276–277].

Однак складається враження, що робилося те дуже кволо, начебто більше за ідейною інерцією, швидше як повинність, бо сподівань на ділове розв'язання проблем фактично не існувало. М. Грушевський після поразок УНР від більшовиків і розпочатої окупації України вважав найголовнішим завданням моменту відшукати заходи, які б закріпили і в свідомості самих українців, і міжнародного загалу наявність України як державного феномену. При цьому досить прозоро проглядає позиція: не зазіхати на максимум, спробувати зберегти хоч мінімум.

Надзвичайно прикметна в цьому сенсі стаття голови Центральної Ради „Новий поділ України” [36] (як розділ вона була включена до збірки матеріалів, опублікованих у 1918 р. за назвою „На порозі Нової України. Гадки і мрії” [37]). Продовжуючи працю над підготовкою проєкту Конституції УНР (а йому тут усе ще належала головна роль), яку планувалося представити Українським Установчим зборам (Всенародні збори, Сейм), автор пропонує здійснити новий варіант облаштування України: „замість теперішнього поділу на губернії й повіти поділ на землі, більші від повітів, а менші від губерній” [38, с. 99]. Обґрунтовуючи ідею адміністративної структури України у складі 30 земель, автор спеціально зазначає, що за висхідну одиницю було взято приблизно ту територію, на якій проводяться вибори до Українських Установчих зборів; „свобідна воля людності рішить потім приєднання чи вилучення інших сумежних країн. Тому нема тут Холмщини, Хотинського повіту (до того часу він входив до Бессарабії – авт.) й інших земель” [38, с. 101].

Можна зрозуміти почуття М. Грушевського, який народився й провів дитинство в українському Холмі, який, а також інші сусідні західноукраїнські землі вважав „непольськими” (так він писав); чого була варта особисто йому відмова від омріяних, а не лише національно-політичних планів. Та для принципового вченого, реалістично мислячої особистості пріоритетними були інші чинники, а на чільному місці – українська ідея, український інтерес, аргументи, здоровий глузд, якому в межах наукової логіки не можна було чогось істотного заперечити.

До складу Української Народної Республіки передбачалося включити лише ті території, які в 1917 р. входили до дев'яти українських губерній, що перебували тоді у складі Росії (з одним застереженням: до Деревської землі могла увійти й частина Мозирського повіту, „коли на те буде бажання людности” [38, с. 101–103]).

Невідомо, як розвивалися події під час обговорення ініціативи (проекту) М. Грушевського у Центральній Раді (протоколи її засідань, як і Ради народних міністрів під час евакуації керівних установ УНР на західні терени після 15 лютого і до 1 березня 1918 р. відсутні). Однак 6 березня, після повернення до Києва було ухвалено „Закон Центральної Ради про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою Радою” [30, с. 181–182].

До проекту було вирішено внести ще дві адміністративні одиниці: „Підляшшя – центр Берест” (Брест – *авт.*) і „Дреговицька Земля, центр Мозир” [30, с. 181]. Таким чином, загальна кількість земель досягла 32. У законі також було зазначено: „Остаточним розмежуванням Української Народної Республіки з сусідніми державами число земель буде змінено. ... Про докладне розмежування земель Раді народних міністрів поручається внести особливий законопроект в можливо ближчим часі” [30, с. 182].

Ні останнього доручення не довелося виконувати, ні положень Закону в цілому – чимдалі ці питання переймали на себе Німеччина й Росія. Реалізуючи підписаний 3 березня 1918 р. між собою договір, вони в процесі просування німецьких військ углиб України намагалися узгодити лінію кордону. Зокрема, в російських газетах з’явилися публікації, що межі України – це 9 колишніх російських губерній. У зв’язку з цим депутат Малої Ради М. Салтан вніс на засіданні останньої 6 квітня 1918 р. запит: „Чи вживаються заходи до остаточного оповіщення меж України, і чи робляться заходи, щоб з нашого боку був оповіщений декрет міжнародного значення про границі України” [30, с. 252].

М. Грушевський, якому довелося давати пояснення, повідомив, що йдеться про російську інформацію у відповідь на телеграфний запит німецького урядовця Буше. Вона відповідає положенням Третього Універсалу Центральної Ради. Однак тоді „намічене” розглядалося „як ядро України. ...Але вже при виборах до Українських Установчих зборів просторонь України розширювалася і захоувала нові землі” [30, с. 252]. Брак конкретності голова Центральної Ради доповнив зовсім незрозумілим запитанням: „Від кого повинен бути оповіщений декрет про границі України: от уряду чи от Центральної Ради?” [30, с. 252].

М. Балабанов підтримав запитання і додав, що взагалі слід намагатися, „щоб населення само установило границі, а не уряд”. Звісно, ні до чого конкретного так і не дійшли.

Погіршення ж ситуації, яке з кожним днем дедалі більше відчували керівники УНР, призвело уже в умовах розпочатих проти них репресій окупантів до кроку, який передбачалося здійснити на призначених на 12 травня 1918 р. Українських Установчих зборах. 29 квітня на обговорення Малої Ради (як з’ясується пізніше, засідання стало останнім) було винесено розроблений „в спішному порядку” комісією Центральної Ради законопроект за назвою „Статут про державний лад, права і вольності Української Народної Республіки” [39]. Йдеться про Конституцію УНР. Засідання, за оцінкою репортерів, „носило нервовий, лихоманковий характер”, й

історичної ваги документ „був прийнятий в першому, другому і третьому читаннях з незначними редакційними поправками” [40].

Порівняно з обнародуванням проєктом Конституції від 10 грудня 1917 р. [41] у плані розглядуваного питання стався істотний „відкат назад” (можливо, це сталося уже в ході роботи зазначеної комісії). З першого розділу документа було вилучено пункт третій, яким визначалася територія Української Республіки, а також пункт четвертий про можливість долучення до її складу західноукраїнських земель. Інші пункти (вони були дещо переформатовані і в результаті їх кількість залишалася попередньою — шість) набрали абстрактного характеру. В тому числі й доповнення про те, що територія Української Народної Республіки без згоди 2/3 голосів присутніх членів Всенародних зборів (питання про їх формування теж не було вирішено) не може відбутися ніяка зміна в кордонах держави, або в праводержавних відносинах якоїсь території до Республіки. Природно, втратили сенс і також були вилучені згадки про Російську Федерацію, якій, згідно з III Універсалом, делегувалися певні повноваження [30, с. 330].

Отже, попри всю політичну вагу ухваленої Конституції УНР, наявність у ній беззаперечних позитивних якостей у питанні щодо визначення територіальних меж України, теоретичних обґрунтувань шляхів досягнення однієї із наріжних складових національної ідеї — соборності українства — фінальний документ зафіксував назадній рух Центральної Ради від досягнутого на кінець 1917 р. рівня.

Висновки. Обґрунтування М. Грушевським концепції української соборності відбувалося в надзвичайно складних обставинах небувалого політичного збурення, неймовірної суспільної динаміки. Не тільки з’являлися неочікувані, значною мірою дилетантські проєкти, але й були спроби їхнього негайного втілення в життя. Невідомо, чи знав голова Центральної Ради про оперативне створення й короткоплинне існування Донецько-Криворізької Радянської Республіки або затіяну за його спиною авантюрну акцію з захоплення Чорноморського флоту (звісно, не ретроспективно, а в моменти свого здійснення), чи просто вважав за потрібне жодним чином не реагувати на них. Адже все це не лише входило в кричущу невідповідність з науковими підходами, чим ніяк не міг поступитися видатний учений, а й з неминучістю вело до конфліктних ситуацій, для переможного, виграшного виходу з яких Україна в той момент просто не мала належних потенцій. Українська історія надалі розвивалася такими маршрутами, коли революційні, та й контрреволюційні, хвилі виносили на політичний гребінь, висували до відповідального керма особистостей, які, не маючи теоретичного хисту, дедалі нехтували науковими принципами. А це не могло негативно, а то і згубно, не відбитися на результатах боротьби за українську справу. Іншими словами, на національному політичному Олімпі не з’явилися ті, хто б перейняв від М. Грушевського ідейно-теоретичну соборницьку естафету і з гідністю поніс її до історичного торжества.

Перспективи подальших досліджень. Відзначене вище, як гадається, може належати до тих міркувань, на які слід було б звернути увагу в

плануванні й організації подальших студій досвіду обґрунтування програм, стратегії наступних етапів національного державотворення і соборності. Мовиться не лише про 1918–1920 рр. і повоєнні десятиліття, а й про більш тривалу перспективу історичного поступу.

У творчому спадку видатного інтелектуала особливо привабливими і надалі залишаються принципові методологічні підходи, орієнтир на які завжди дозволятиме триматися в параметрах конструктивного наукового прогресу, переконливого планування розв'язання нагальних проблем суспільного життя. Отже, визнати запропонований матеріал за вичерпну розробку означеної теми не можна. Доцільними й результативними можуть бути цілеспрямовані колективні зусилля фахівців, які мають серйозні шанси увінчатися не лише абстрактно-теоретичними здобутками, а й набути прикладного значення.

Бібліографічні посилання

1. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. *Грушевський М. Твори в 50 т.* Т. 4. Кн. 1. Київ : Світ, 2004. С. 225–266.
2. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ : Науково-пошукове агентство „Книга пам'яті України”, 1997. 416 с.
3. Хміль І. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1994. 62 с.
4. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ : Т-во „Знання” України, 1991. С. 38–52.
5. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ : КНИГА РОДУ, 2008. 800 с.
6. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ : Т-во „Знання” України, 1991. С. 121–132.
7. Українська Центральна Рада. *Документи і матеріали.* У двох томах. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ : Наукова думка, 1996. 591 с.
8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. Т. ХLL. С. 2.
9. Шибаяев В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. Ленинград : Издание Академии наук СССР, 1930. 298 с.
10. Господаренко Н. М. Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова. *Крымский архив.* 2000. № 6. С. 2.
11. Володарский Я. А., Елисеева О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков. Численность, размещение, этнический состав. Москва : Наука, 2003. 160 с.
12. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь : АнтикВА, 2008. 681 с.
13. Солдатенко В. Ф. Россия – Крым – Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 240 с.
14. Солдатенко В. Ф. Дмитро Дорошенко. *Gloria mundi. Політична еліта українського державотворення революційної доби (короткі нариси-портрети 1917–1920).* Київ : Наукова думка, 2021. С. 126–142.
15. Нова Рада. 1917. 16 листопада.

16. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.
17. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки. У 4-х т. Т. 1. Рік 1917. Харків : Прапор, 2008. 560 с.
18. Грушевський М. Україна дійде свого! *Народня воля*. 1917. 24 серпня.
19. Народня воля. 1917. 31 жовтня.
20. Нова Рада. 1917. 3 листопада.
21. Народня воля. 1918. 16 грудня.
22. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Кубань революційна: етнічні і соціальні вектори. *Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.)*. Київ : ІПіЕНД НАН України, 2001. С. 7–20.
23. Вісник Ради народних міністрів Української Народної Республіки. 1918. 13 січня.
24. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880–1918. Київ : Rosa Luxemburg – Stiftung в Україні; ФОП Маслаков, 2020. 580 с.
25. Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. Київ : Політвидав України, 1988. 277 с.
26. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород : Свобода, 1932. 416 с.
27. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 – 9.II.1928. Спомини та матеріали. Львів – Київ : Червона калина, 1928. 319 с.
28. Держалюк М. Берестейський мир і Україна. Пам'ять століть. 1998. № 1. С. 41–51.
29. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. 522 с.
30. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ : Наукова думка, 1997. 424 с.
31. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919 р.]). Київ – Відень : Видавництво „Дзвін”, 1920. Ч. II. 328 с.
32. Севрюк О. Брестський мир: Уривки зі споминів. Париж : Відбиток з „Українських вістей”, 1927. 16 с.
33. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Видання 2-е. Київ – Відень : Видавництво Корбуш, 1919. 578 с.
34. Народня воля. 1918. 21 березня.
35. Грушевський М. За Холмщину. *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали*. Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен : Українське історичне товариство, 1992. С. 107–109.
36. Народня воля. 1918. 25 березня.
37. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ : Друкарня акціонерного товариства „Петро Барський”, 1918. 120 с.
38. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ : Т-во „Знання” України, 1992 р. 148 с.
39. Киевская мысль. 1918. 30 апреля.
40. Киевская мысль. 1918. 1 мая.
41. Народня воля. 1917. 16, 17, 18 грудня.

References

1. Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy. Hadky i mrii. *Hrushevskiy M. Tvory v 50 t.* Т. 4. Кн. 1. Kyiv : Svit, 2004. S. 225–266 (On the threshold of New Ukraine. Supposes and dreams).

2. Soldatenko V. F. *Ukrainska revoliutsiia: kontseptsii ta istoriografii*. Kyiv : Naukovo-poshukove ahentstvo „Knyha pam’iati Ukrainy”, 1997. 416 s. (Ukrainian revolution: concept and historiography).
3. Khmil I. *Na shliakhu vidrodzhennia ukrainskoi derzhavnosti* (Ukrainian national revival 6–8 kvitnia 1917 r.). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1994. 62 s. (On the way to the revival of Ukrainian statehood).
4. Hrushevskiy M. *Zvidky pishlo ukrainstvo i do choho vono ide*. *Hrushevskiy M. Khto taki ukrainski i choho vony khochut*. Kyiv : T-vo „Znannia” Ukrainy, 1991. S. 38–52. (Where did Ukrainianness come from and where is it going).
5. Vynnychenko V. *Vidrodzhennia natsii. Zapovit bortsiam za vyzvolennia*. Kyiv : KNYHA RODU, 2008. 800 s. (Revival of the nation. Testament to the fighters for liberation).
6. Hrushevskiy M. *Yakoi my khochemo avtonomii i federatsii*. *Hrushevskiy M. Khto taki ukrainski i choho vony khochut*. Kyiv : T-vo „Znannia” Ukrainy, 1991. S. 121–132. (What kind of autonomy and federation do Ukraine want).
7. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy*. U dvokh tomakh. T. 1. 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. Kyiv : Naukova dumka, 1996. 591 s. (Ukrainian Central Council. Documents and materials. In two volumes. Vol. 1. March 4 – December 9, 1917).
8. *Pervaya Vseobshaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii, 1897*. Izdanie Centralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del. Sankt-Peterburg, 1904. T. XLL. S. 2. (The first General Census of the Russian Empire, 1897).
9. Shibaev V. P. *Etnicheskij sostav naseleniya Evropejskoj chasti Soyuza SSR*. Leningrad : Izdanie Akademii nauk SSSR, 1930. 298 s. (Ethnic composition of the population of the European part of the USSR).
10. *Gospodarenko N. M. Gosudarstvennoe ustrojstvo Kryma, nacionalnyj i socialnyj sostav naseleniya poluostrova*. *Krymskij arhiv*. 2000. № 6. S. 2. (The state system of Crimea, the national and social composition of the population of the peninsula).
11. *Volodarskij Ya. A., Eliseeva O. I., Kabuzan V. M. Naselenie Kryma v konce XVIII – konce XX vekov*. Chislennost, razmeshenie, etnicheskij sostav. Moskva : Nauka, 2003. 160 s. (The population of Crimea in the late XVIII – late XX centuries. Number, location, ethnic composition).
12. *Zarubin A. G., Zarubin V. G. Bez pobeditelej. Iz istorii grazhdanskoj vojny v Krymu*. 2-e izd., ispr. i dop. Simferopol : AntikVA, 2008. 681 s. (No winners. From the history of the civil war in Crimea).
13. *Soldatenko V. F. Rossiya – Krym – Ukraina. Opyt vzaimootnoshenij v gody revolyucii i Grazhdanskoj vojny*. Moskva : Politicheskaya enciklopediya, 2018. 240 s. (Russia – Crimea – Ukraine. Experience of relations during the years of the revolution and the Civil War).
14. *Soldatenko V. F. Dmytro Doroshenko. Gloria mundi. Politychna elita ukrainskoho derzhavotvorennya revoliutsiinoi doby (korotki narysy-portrety 1917–1920)*. Kyiv : Naukova dumka, 2021. S. 126–142. (Dmytro Doroshenko. Gloria mundi. The political elite of the Ukrainian state formation of the revolutionary era (short essays-portraits 1917–1920)).
15. *Nova Rada. 1917. 16 lystopada*. (New Council. 1917. 16 November).
16. *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh. Berezen – lystopad 1917 roku : Dok. i materialy*. Kyiv : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2003. 1024 s. (Ukrainian national liberation movement. March–November 1917: Doc. and materials).
17. *Soldatenko V. F. Ukraina v revoliutsiinu dobu: istorychni ese-khroniky*. U 4-kh t. T. 1. Rik 1917. Kharkiv : Prapor, 2008. 560 s. (Ukraine in the revolutionary era).
18. *Hrushevskiy M. Ukraina diide svoho! Narodnia volia*. 1917. 24 serpnia. (Ukraine will get its way!).

19. Narodnia volia. 1917. 31 zhovtnia. (People's will).
20. Nova Rada. 1917. 3 lystopada. (New Council).
21. Narodnia volia. 1918. 16 hrudnia. (People's will).
22. Kuras I. F., Soldatenko V. F. Kuban revoliutsiina: etnichni i sotsialni vektory. *Sobornytstvo i rehionalizm v ukrainskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.)*. Kyiv : IPIEnD NAN Ukrainy, 2001. S. 7–20. (Kuban revolutionary: ethnic and social vectors).
23. Visnyk Rady narodnykh ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. 1918. 13 sichnia. (Bulletin of the Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic).
24. Boitsun M. Robitnychi rukh i natsionalne pytannia v Ukraini: 1880–1918. Kyiv : Rosa Luxemburg – Stiftung v Ukraini; FOP Maslakov, 2020. 580 s. (The labor movement and the national question in Ukraine: 1880–1918).
25. Symonenko R. H. Brest: dvobii viiny i myru. Kyiv : Polityvdav Ukrainy, 1988. 277 s. (Brest: a duel of war and peace).
26. Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy 1917–1923 rr. T. I. Doba Tsentralnoi Rady. Uzhhorod : Svoboda , 1932. 416 s. (History of Ukraine 1917–1923).
27. Beresteiskyi myr. Z nahody 10-kh rokovyn. 9.II.1918 – 9.II.1928. Spomyny ta materialy. Lviv – Kyiv : Chervona kalyna, 1928. 319 s. (Brest peace. On the occasion of the 10th anniversary).
28. Derzhaliuk M. Beresteiskyi myr i Ukraina. *Pam'iat stolit.* 1998. № 1. S. 41–51. (Brest Peace and Ukraine. Memory of centuries).
29. Chernin O. V dni mirovoj vojny. Memuary ministra inostrannykh del Avstro-Vengrii. Sankt-Peterburg : Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2005. 522 s. (In the days of World War II. Memoirs of the Minister of Foreign Affairs of Austria-Hungary).
30. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh. T. 2. 10 hrudnia 1917 r. – 29 kvitnia 1918 r. Kyiv : Naukova dumka, 1997. 424 s. (Ukrainian Central Council. Documents and materials).
31. Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii (Istoriiia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 – hruden 1919 r.]). Kyiv – Viden : Vydavnytstvo „Dzvin”, 1920. Ch. II. 328 s. (Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919])).
32. Sevriuk O. Brestskiy myr: Uryvky zi spomyniv. Paryzh : Vidbytok z „Ukrainskykh vistei”, 1927. 16 s. (Brest Peace: Excerpts from Memories).
33. Hrushevskiy M. Iliustrovana istoriia Ukrainy. Vydannia 2-e. Kyiv – Viden : Vydavnytstvo Korbush, 1919. 578 s. (Illustrated history of Ukraine).
34. Narodnia volia. 1918. 21 bereznia. (People's will).
35. Hrushevskiy M. Za Kholmshchynu. *Na porozi Novoi Ukrainy. Stati i dzhereelni materialy*. Niu-lork – Lviv – Kyiv – Toronto – Miunkhen : Ukrainke istorychne tovarystvo, 1992. S. 107–109. (For Kholmshchyna).
36. Narodnya volya. 1918. 25 bereznia. (The new division of Ukraine).
37. Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy. Hadky i mrii. Kyiv : Drukarnia aktsionernoho tovarystva „Petro Barskyi”, 1918. 120 s. (On the threshold of New Ukraine. Supposes and dreams).
38. Hrushevskiy M. Na porozi Novoi Ukrainy. Hadky i mrii. Kyiv : T-vo „Znannia” Ukrainy, 1992 r. 148 s. (On the threshold of New Ukraine. Supposes and dreams).
39. Kievskaya mysl. 1918. 30 aprelya. (Kyiv thought).
40. Kievskaya mysl. 1918. 1 maya. (Kyiv thought).
41. Narodnia volia. 1917. 16, 17, 18 hrudnia. (People's will).

Стаття надійшла до редакції 20.05.2022

Криза проникнення: український контекст *

Анотація. У статті аналізуються вияви кризи проникнення в Україні у ході трансформації політичного режиму і модернізації політичної системи, суперечності та перешкоди, що виникають під час реалізації владою повноважень та рішень. Обґрунтовується поняття „кризи проникнення” як нездатність влади втілювати ухвалені нею рішення в суспільну практику. Аналізуються фактори, що здатні провокувати розвиток та загострення кризи, серед яких в українських реаліях залишаються передусім діяльність фінансово-промислових груп, нечіткий розподіл компетенцій між радами та місцевими державними адміністраціями, протистояння вертикалі „центр–регіони”, відсутність дієвої судової системи. Авторка пропонує під час аналізу кризи виділяти два рівні: інституційний – адже криза проникнення насамперед зачіпає інституційно-політичну структуру влади, переважно вражає вертикальні відносини „центр–регіони”; та соціальний – виявом кризи є зниження здатності державного управління проводити свої директиви в масі і отримувати від них адекватну реакцію. Авторка звертає увагу на феномен непроникності влади, її герметизації, що може провокувати спалахи протестів – коли громадяни відкрито висловлюють незгоду з владним курсом та домагаються, аби їхні цілі та інтереси були визнані. На думку авторки, політичне і адміністративне проникнення необхідне для життєздатної політичної системи. У разі втрати владою цієї властивості владний механізм та відносини між його суб’єктами потребуватимуть переформатування. Серед заходів, здатних уповільнити або подолати кризу проникнення в актуальних для України реаліях, авторка вказує на необхідність ефективної реформи державного апарату, судової реформи, громадського аудиту дій влади та здійснення політики деолігархізації.

Ключові слова: політична модернізація, модернізаційні кризи, криза проникнення, непроникненість влади, децентралізація, органи місцевого самоврядування, фінансово-промислові групи.

Світлана Брехаря,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних
і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Svitlana Brekharya,
PhD in Political Science,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0001-5547-5984
s.brekharya@gmail.com

Penetration crisis: the Ukrainian context

Abstract. The article analyzes the manifestations of the crisis of penetration in Ukraine during the transformation of the political regime and modernization of the political system, contradictions and obstacles that arise during the exercise of powers and decisions by the authorities. The concept of the „crisis of penetration” is substantiated

* Стаття розкриває основні положення авторського дослідження, виконаного в межах науково-дослідної роботи відомчої тематики НАН України 0120U101687 „Кризи політичного розвитку в Україні періоду незалежності: зміст, причини і способи подолання”.

as the incapability of the authorities to implement its decisions into social practices. Factors that can provoke the development and exacerbation of the crisis are analyzed, among which within the Ukrainian realities remain primarily the activities of financial and industrial groups, unclear division of competencies between councils and local state administrations, opposition to the „center–regions” vertical, lack of an effective judicial system. The author proposes during the analysis of the crisis to distinguish two levels – institutional – because the crisis of penetration primarily affects the institutional and political structure of power, mainly strikes the vertical relations of „center–regions”; and social – manifestation of the crisis is a decrease in the ability of public administration to implement its directives to the masses and get from them an adequate response. The author focuses on the phenomenon of impenetrability of power, its encapsulation, which can provoke outbreaks of protests – when citizens openly disagree with the government's course and demand that their goals and interests be recognized. According to the author, political and administrative penetration is necessary for a viable political system. If the government loses this quality, the power mechanism and the relations between its subjects need to be reformatted. Among the measures that can slow down or overcome the crisis of penetration into the realities relevant to Ukraine, the author indicates the effective reform of the state apparatus, judicial reform, public audit of government actions and the policy of de-oligarization.

Key words: political modernization, modernization crises, penetration crisis, impenetrability of power, decentralization, local self-government bodies, financial-industrial groups.

Ще в 70-ті роки одним із ракурсів вивчення політичної модернізації стала теорія кризи: феномен переходу одного стану політичної системи до іншого розглядався через особливості кризових явищ, що супроводжували або стали причиною переформатування політичної системи. В колективній монографії „Кризи та послідовності політичного розвитку” (1971) за загальною редакцією Л. Біндера процеси політичної модернізації розглядаються як такі, що пов’язані із наявністю проблем у сферах ідентичності (релігійної, етнічної), легітимності, політичної участі, розподілу та ступеня адміністративного охоплення [1]. Серед послідовної множини криз у динаміці трансформаційних змін найбільш типовими насамперед називають п’ять криз – кризу ідентичності, проникнення, легітимності, розподілу та участі. „Їх послідовність у різних країнах може відрізнятися, а напруженість і глибина буде тим більше, чим менший часовий проміжок між ними” [2, с. 114].

В українських реаліях сьогодення чи не найбільш актуальною серед інших стала саме криза проникнення, яка відображає суперечності та перешкоди, що виникають під час реалізації владою повноважень та рішень. Суперництво різноманітних груп, центрів впливу за ресурси влади призводить до спроб цих груп змінювати на свою користь зміст рішень, законів та постанов центральної влади, що суттєво знижує ефективність державного регулювання. Як наслідок, нормативні акти, закони, розпорядження влади втрачають регулюючу здатність, не проникають у соціальні та політичні відносини.

В. Горбатенко у роботі „Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть” кризи проникнення, зокрема, трактує як нездатність

центральної влади втілювати в суспільну практику проголошені нею цілі. І важливою причиною появи кризи в українських реаліях називає протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади, яке тягне за собою низку проблем: орієнтацію населення на регіональні проблеми, а не на центральну владу, посилення регіональних еліт, відсутність загальнонаціонального інтересу [3, с. 126].

На важливості регіонального чинника наголошує Г. Зеленько – фактором, що потенційно здатен поглибити кризу проникнення в Україні дослідниця називає укрупнення територіальних громад та децентралізацію фінансів, з одного боку, цей крок сприяє зменшенню надмірної централізації, розвитку місцевих ініціатив, однак, з іншого – призводить до посилення місцевих кланів і тим самим знижує якість керованості державою [4, с. 45].

Слід зазначити – більшість дослідників модернізаційних процесів на пострадянському просторі акцентують – криза проникнення найчастіше вражає відносини „центр–регіони” [5–8].

Порівняно з іншими кризами, криза проникнення теоретично менш вивчена. Разом з тим політолог Хуан Лінц назвав її головною проблемою держав у дев’ятнадцятому сторіччі [9]. Адже фактично криза проникнення стає підґрунтям та однією з причин іншої кризи модернізації – кризи легітимності, що пов’язана з дестабілізацією влади та системи державного управління.

Загалом, політичне і адміністративне проникнення необхідне в процесі державного будівництва та створення „кістяка” для життєздатного „політичного тіла”. Втрата цієї властивості владою викликає необхідність переформатування владного механізму та взаємовідносин між його суб’єктами.

Метою статті є аналіз кризи проникнення в Україні та її виявів у ході трансформації політичного режиму і модернізації політичної системи. **Завданнями** дослідження були такі: з’ясувати причини виникнення кризи, охарактеризувати їх особливості, специфіку та вияви саме в Україні, а також спрогнозувати – як мінімізувати їх негативні наслідки. Під час проведення дослідження було використано системний підхід, методи кількісного і якісного аналізу, індукції та дедукції, неоінституційний підхід. Зауважимо, що у вітчизняній політичній науці є дослідження, що аналізують кризи політичного розвитку, проте питання прикладного аналізу, який би стосувався саме кризи проникнення періоду незалежності України, у наукових розвідках не розкрито. Саме цим і зумовлена наукова новизна дослідження.

На наш погляд, під час аналізу кризи необхідно виділяти два її рівня:

– **інституційний** – адже криза проникнення насамперед зачіпає інституційно-політичну структуру влади, переважно вражає вертикальні відносини „центр–регіони”;

– **соціальний** – виявом кризи є зниження здатності державного управління проводити свої директиви в масі і отримувати від них адекватну реакцію.

Слід акцентувати і на феномені непроникненості влади, її капсулізації, що призводить до публічних протестів – коли люди домагаються, аби їх визнали повноправними акторами, а їхні цілі та інтереси – суспільно значущими. Реакція суспільства на непроникненість влади провокує не лише зниження ефективності її рішень, а й призводить до загострення кризи, що здатне привести до переломного стану політичної системи. Отже, маємо говорити про два взаємопов'язані виміри проникнення: перший – це здатність влади досягти проникнення під час реалізації владних повноважень, та другий – готовність суспільства прийняти політику влади.

У сучасній історії України приклади поєднання інституційного та соціального аспектів кризи проникнення, що призвели до кульмінаційного загострення – зміни політичної системи або влади, – ми спостерігали тричі:

– здобуття Україною незалежності – руйнація СРСР, конфлікт між старою політичною системою та новими вимогами, що постали перед суспільством;

– Помаранчева революція – масові протести проти фальсифікації результатів президентських виборів 2004 року, що були підтримані десятками місцевих рад, які скликали сесії та оголосили – вибори сфальсифіковано, а ЦВК має піти у відставку;

– Революція Гідності – протестний рух проти режиму Віктора Януковича, що став наслідком непідписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом, корупції у владі, згорання політичних свобод. У цьому випадку опір центральним органам влади в інституційній системі також почали чинити регіони: першою масовий протест підтримала Львівська міська рада з вимогою звільнити уряд Азарова та підписати Угоду про асоціацію з ЄС, потім депутати Рівненської міської ради ухвалили звернення до земляків із закликом приєднатися до протесту, Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Львівська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська обласні ради, а також міські ради Донецька, Львова, Хмельницького засудили дії міліції проти учасників Євромайдану.

Незалежність України, руйнація СРСР. Розпад СРСР демонструє класичний варіант кризи проникнення, що проявилася в декількох аспектах. Так, у роки „перебудови” не виправдалися очікування суспільства на зміни на краще. Темпи економічного розвитку сповільнювалися, а соціальна напруга зростала – влада не здатна була забезпечити економічний прогрес. Проте під час структурної трансформації планової економіки в Радянському Союзі було ухвалено низку законів, які легалізували приватне підприємництво і дали можливість громадянам відкрити власну справу. Можливість займатися бізнесом багато хто з наших співвітчизників дістав завдяки ухваленому в СРСР у листопаді 1986 року Закону „Про індивідуальну трудову діяльність” та Закону „Про кооперацію у СРСР”, який набув чинності в липні 1988 року. Ці два закони стали стимулом для формування прошарку малого бізнесу – в країні з'явилося безліч кооперативів, було створено прошарок самозайнятих, не залежних від держави людей – клас приватних підприємців склався в Україні ще до здобуття країною незалежності. Фактично поява приватної власності стала початком саморуйнування

радянської системи – зафіксувала, зокрема, втрату єдності темпів змін у різних суспільних сферах. Адже одночасно з появою перших паростків ринкових відносин у країні відбувався занепад державного сектору – у 1989 році в Україні масово протестували шахтарі Донбасу та Павлограда, які порушували питання економічної самостійності шахт та підвищення пенсій. Протестний рух шахтарів продовжувався – у 1991 році поряд з економічними вимогами з'явилися політичні – шахтарі вимагали відставки президента СРСР та надання конституційного характеру Декларації про державний суверенітет України.

2 жовтня 1990 року в Києві на Жовтневій площі (нині майдан Незалежності) розпочалися студентські протести та голодування – Революція на граніті, ядром якої стали Студентське братство Львова та Українська студентська спілка з Києва. Студенти висунули п'ять політичних вимог:

- недопущення підписання нового союзного договору;
- перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року;
- повернення на територію УРСР українських солдатів, а також проходження військової служби українцями виключно на території республіки;
- націоналізація майна Компартії України та ЛКСМУ;
- відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола [10].

Уже через декілька днів – 14 жовтня у Києві застрайкували університети та училища. А 17 жовтня Верховна Рада УРСР схвалила „Постанову Верховної Ради Української РСР про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в місті Києві з 2 жовтня 1990 року”. „За” постанову проголосували 314 депутатів, „проти” – 38. Зокрема, Верховна Рада погодилася привести діючу Конституцію у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет України; відмовилася підписувати новий союзний договір; зазначила, що громадяни України служитимуть тільки на території республіки [11]. У відставку пішов В. Масол. Проте не було виконано іншу вимогу студентів – перевибори Верховної Ради на багатопартійній основі.

Одним із виявів кризи проникнення в той час став так званий парад суверенітетів – коли союзні республіки утвердили декларації про суверенітет, встановивши пріоритет власного законодавства над загальносоюзним. Першою 16 листопада 1988 року це зробила Естонська Республіка, завершила парад суверенітетів Киргизька РСР, утвердивши декларацію про суверенітет 15 грудня 1990 року. Ефективність рішень центральної влади було знижено – місцеві еліти згуртувалися навколо питань розподілу влади між центром і республікою та зафіксувати нові владні повноваження.

У березні 1990 року в Україні відбулися одночасно вибори до парламенту та місцевих рад, що продемонстрували наявність у країні опозиції, якою став Народний Рух України – на другому з'їзді Руху у жовтні 1990 року у програмі партії зафіксовано мету – досягнення незалежності України. Саме обраний у 1990 році склад парламенту утвердив 16 липня 1990 року Декларацію про державний суверенітет України та проголосив Україну незалежною державою у серпні 1991 року.

Помаранчева революція. Президентські вибори 2004 року перетворилися на гостру політичну кризу, яка має всі ознаки кризи проникнення, що трансформувалася на кризу легітимності. Оголошення ЦВК результатів другого туру засвідчило перемогу провладного кандидата Віктора Януковича. Проте результати суттєво відрізнялися від даних екзит-полів, паралельного підрахунку голосів, за якими перемогу здобував опозиційний кандидат Віктор Ющенко. Незважаючи на негативну реакцію української і світової спільноти, на численні порушення у другому турі виборів, ЦВК оголосила переможцем президентської кампанії В. Януковича, за якого нібито проголосували 49,46%, у той час як за В. Ющенка – 46,61% виборців. Численні дані про фальсифікацію виборів (так, наприклад, явка на Донбасі зросла до 89,5% у Луганській і до 96,7% у Донецькій областях) та непроникненість влади, яка належним чином не реагувала на порушення, стали причиною масових протестів, що були підтримані владною ланкою місцевого самоврядування.

25 листопада 2004 року в Києві відбувся Надзвичайний всеукраїнський з'їзд міських, селищних і сільських голів, депутатів місцевих рад усіх рівнів. У його роботі взяв участь 691 представник органів місцевого самоврядування. Учасниками з'їзду було утворено Всеукраїнський центральний виконавчий комітет місцевих рад, який за задумом мав організаційно координувати роботу місцевих рад у перехідний період, „до інавгурації легітимно обраного Президента України Віктора Ющенка та формування нового складу Уряду України” [12]. Учасниками з'їзду було проголошено політичну резолюцію, головною тезою якої став заклик до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування перебрати всю повноту влади в державі на себе. А 27 листопада на екстреному позачерговому засіданні Верховної Ради було ухвалено Постанову „Про політичну кризу в державі, яка виникла в зв'язку з виборами Президента України”, якою визнано недійсними результати другого туру голосування та оголошено недовіру Центральній виборчій комісії у зв'язку з неналежним виконанням обов'язків, передбачених Конституцією та законами України.

Результатом революції стали призначення Верховним Судом повторного другого туру президентських виборів, зміна Верховною Радою складу ЦВК та ухвалення правок до Закону про вибори, разом з ними пакетним голосуванням була затверджена конституційна реформа, що обмежувала владу Президента України й передавала частину його повноважень Кабінету Міністрів і парламенту. У ході повторного голосування 26 грудня 2004 року переміг В. Ющенко.

Революція Гідності. Рішення В. Януковича про відмову від підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, що було сприйнято суспільством як повна зміна геополітичного курсу, стало одним із каталізаторів революції і подальшої зміни влади – непроникненість влади, невідповідність реальних дій заявленим намірам спровокували нову масштабну політичну кризу в Україні. Відмовившись від євроінтеграційного курсу, влада прийняла рішення, яке не залишило багатьом громадянам іншого вибору, крім участі у Євромайдані: непідписання Угоди про асоціацію з ЄС фактично закривало

перспективу прозорих практик державних закупівель, перспективу створення структури, що протидіяла б корупції, а також перспективу узгодження українського законодавства з нормами Європейського Союзу. Ланка органів місцевого самоврядування підтримала протест і почала чинити опір центральним органам влади. Першою про підтримку протесту заявила Львівська міська рада з вимогою звільнити уряд М. Азарова та підписати Угоду про асоціацію з ЄС, потім депутати Рівненської міської ради ухвалили звернення до земляків із закликом приєднатися до протесту. Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Львівська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська обласні ради, а також міські ради Донецька, Львова, Хмельницького засудили дії міліції проти учасників Євромайдану. Результатом Революції Гідності стала зміна влади, скасований позаблоковий статус України, визначений прозахідний геополітичний вектор.

В українських реаліях сьогодення існує декілька факторів, здатних провокувати непроникнення. Серед них – низький рівень довіри українців владним інститутам; діяльність фінансово-промислових груп, що конкурують за можливість змінювати державні рішення на свою користь; дублювання повноважень представницьких органів влади і місцевих державних адміністрацій, що створює зону потенційного конфлікту компетенцій; традиційне протистояння вертикалі „центр–регіони”; відсутність дієвої судової системи.

За результатами пролонгованого дослідження всесвітньо відомої аналітичної компанії Gallup українці демонструють найнижчий у світі рівень довіри до уряду. Дослідження проводилося з 2010 по 2018 роки, максимальний рівень довіри – 24% – був зафіксований у 2010 та 2014 роках, проте вже з 2015 року довіра до уряду не перевищувала 14%, сягнувши 9% у 2018 році [13]. Для порівняння – середньосвітовий рівень довіри у 2018 році становив 56%, а регіональна медіана для колишніх радянських держав – 48% у 2018 році.

Тенденція низького рівня довіри до більшості державних інституцій прослідковується і надалі – за результатами дослідження USAID у межах дослідження „Нове правосуддя”, що було проведене з лютого по березень 2021 року, найнижчий рівень довіри у Верховної Ради України (7% довіряють проти 68% тих, хто не довіряє) і Кабінету Міністрів України (7% проти 63%). Президенту України довіряють 25% проти 45% тих, хто не довіряє [14]. Низький рівень довіри українців владі суттєво знижує проникнення, яскравий приклад тому – ігнорування обмежувальних карантинних заходів на початку епідемії коронавірусу в країні.

Одним із ризиків, здатних провокувати непроникнення, залишається модель територіальної організації влади. Адміністративно-територіальна організація публічної влади в Україні передбачає на місцевому рівні співіснування двох різних за своєю юридичною природою систем влади: місцевих державних адміністрацій, які є місцевими органами виконавчої влади, та місцевого самоврядування – публічної влади територіальних громад. Конституція України гарантує місцеве самоврядування і тим

самим не допускає можливості його підміни місцевими державними адміністраціями. Втім, на практиці модель територіальної організації влади передбачає дублювання повноважень представницьких органів влади і місцевих державних адміністрацій, отже, створює зону потенційного конфлікту компетенцій, що у підсумку не забезпечує ефективного управління територіями.

Діючий Закон „Про місцеве самоврядування в Україні” набув чинності 24 роки тому – це означає, що він застарів і не відповідає сучасному стану реформи місцевого самоврядування, адже в законі не передбачено чіткого розмежування поноважень, дієвих інструментів балансу інтересів держави та місцевого самоврядування. Низка проблем пов’язана із недосконалістю процедури делегування повноважень. Так, наприклад, за статтею 44 Закону „Про місцеве самоврядування” закріплено делегування обласними та районними радами більшості своїх повноважень відповідним місцевим державним адміністраціям, зокрема, щодо підготовки і подання до відповідних органів виконавчої влади фінансових показників і пропозицій до проєкту Державного бюджету України; підготовки питань про визначення у встановленому законом порядку території, вибір, вилучення (викуп) і надання землі для містобудівних потреб, визначених містобудівною документацією, та інше. Формулювання 44-ї статті має зобов’язальний характер, проте 43-тя стаття закону передбачає, що рішення про делегування повноважень місцевим адміністраціям має відбуватися виключно на пленарних засіданнях районних чи обласних рад [15].

Для подальшого реформування системи місцевого самоврядування та територіальної організації влади необхідні нові Закони „Про місцеве самоврядування” та „Про місцеві державні адміністрації”, які врегулюють діяльність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування всіх рівнів. Базовими положеннями законопроєктів мають стати чітке розмежування сфери компетенції держави та місцевого самоврядування, розширення автономії місцевого самоврядування та розмежування повноважень кожного його рівня.

Специфіка кризової складової сучасної України: фінансово-промислові групи як фактор кризи проникнення. Аналізуючи кризу проникнення в українських реаліях, слід зауважити: історично одна з груп, яка найактивніше конкурує за можливість змінювати державні рішення на свою користь, це фінансово-промислові групи, яких ще називають політико-економічними групами. Значимість фінансово-промислових груп, чи олігархів, для української політики дисонує з мірою їх дослідженості вітчизняними політологами. Олігархи контролюють значну частину української економіки, володіють основними телевізійними каналами, не тільки впливають на напрям ухвалення державних рішень, але і стають ініціаторами створення нових політичних інститутів – партій і фондів. „Формальні ”правила гри”, зафіксовані у Конституції України та відповідному правовому полі, тісно переплітаються або повністю замінюються на різних рівнях влади з напівлегальними практиками впливу окремих ПЕГ (політико-економічних груп)... ПЕГ застосовують розгалужену систему методів,

спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню” [16, с. 32].

Так, наприклад, демонструючи свою політичну суб’єктність, у відповідь на політику деолігархізації фінансово-промислової групи застосовують давно відомий і апробований механізм впливу – політичний шантаж. З появою інформації про можливу відставку І. Коломойського з поста губернатора Дніпропетровської ОДА у 2014 році, ЗМІ із медіа-холдингу олігарха почали повідомляти про можливість безладів у Дніпропетровській області у разі його відставки, акцентуючи на погрозі дестабілізації регіону.

Ще один приклад політичного шантажу – шахтарські мітинги у Києві навесні 2015 року. Депутат від БПП М. Найєм на своїй сторінці у ФБ опублікував документ, що, нібито, був планом компанії Р. Ахметова ДТЕК з дискредитації міністра енергетики та дестабілізації енергетичного ринку. В плані йшлося про те, що одним із механізмів тиску на владу мають стати саме шахтарські протести. Однією із вимог шахтарів, що таки вийшли у 2015 році на вулиці Києва, – було звільнення тодішнього голови Міністерства енергетики В. Демчишина. Саме він очолював процес демонополізації енергетичного ринку (монополіст на ринку – компанія ДТЕК належить Р. Ахметову).

Широкого резонансу набуло рішення Нацкомісії з питань регулювання енергетики і комунальних послуг щодо компаній групи ДТЕК, які не дотримувалися ліцензійних вимог стосовно мінімальних запасів вугілля на складах ТЕС: 10 лютого 2021 року. НКРЕКП оштрафувала АТ „ДТЕК Західенерго”, АТ „ДТЕК Дніпроенерго” ТОВ „ДТЕК Східенерго” Рината Ахметова за недотримання норм щодо запасів вугілля на складах ТЕС. За рішенням НКРЕКП компанії отримали максимальний штраф в 1,7 мільйона гривень кожна. Причина штрафу – незабезпечення у зимовий період гарантованих запасів вугілля на теплоелектростанціях, а також несвоєчасне інформування Міністерства енергетики, НКРЕКП та „Укренерго” щодо критичної ситуації з паливом. Як пояснили у НКРЕКП, регулятор звернув увагу на нетипове збільшення аварійних відключень енергоблоків ТЕС у критичний зимовий період – масові аварійні ремонти на потужностях ДТЕК з’явилися з першими морозами і зростанням споживання електроенергії, проте раптово зникли, коли зник дефіцит електроенергії. У експертів виникли підозри – адже за правилом енергосистеми всі електростанції зобов’язані виконувати команди диспетчера „Укренерго”. „У разі кризової ситуації чи загрози віялових відключень споживачів диспетчер із причин операційної безпеки дає команду підняти енергоблок. У кожного вугільного енергоблоку є резервне паливо – газ. Але на газу працювати було економічно не вигідно. Тому, щоб не піднімати блоки по команді диспетчера, ТЕС ДТЕК позначали свої блоки як „аварійний ремонт”. Як тільки дефіцит електроенергії минув і диспетчери „Укренерго” перестали давати команди на включення, всі блоки ТЕС різко „поремонтувалися” [17], – так прокоментував ситуацію у своєму Facebook народний депутат України, голова Комітету з питань енергетики та житлово-комунальних послуг А. Герус. У НКРЕКП заявили, що передають матеріали до Ради нацбезпеки, Антимонопольного комітету, Міністерства енергетики та Держенергонагляду, проте в ДТЕК обвинувачення спростували і заявили,

що планують звернутися в РНБО – з вимогою оцінити загрозу національній енергетичній безпеці країни через некомпетентні дії НКРЕКП.

Взаємовідносини держави і представників великого капіталу після Євромайдану аналізують дослідники Центру економічної стратегії, які доходять висновку, що вплив великого капіталу на державні органи з метою встановлення економічних правил гри на користь бізнесу збережено. Йдеться про обмеження конкуренції через встановлення мита та квот, про преференції та можливість отримати надприбутки, про контроль бюджетних коштів та операційний контроль над державними підприємствами, про спеціальні формули під час встановлення тарифів на електроенергію та збереження низьких тарифів на транспортування вантажів УЗ тощо [18].

Серед стратегій впливу великого капіталу на державні органи слід виокремити:

– стратегію захоплення регуляторів (НКРЕКП та формула Роттердам+, „Державіаслужба” та знижки до аеропортових зборів, які протягом 2013 – 2016 років державний аеропорт „Бориспіль” надавав лише МАУ, іншим перевізникам така преференція надана не була);

– стратегію контролю за грошовими потоками державних підприємств (як приклад, „Укрнафта”, 50%+1% якої належать державі, а 42% – структурам І. Коломойського);

– стратегію отримання переваг під час участі у тендерах на поставку продукції (послуг) за державний кошт (ідеться про закупівлю „Укргазвидобуванням” труб у „Інтерпайпу”, „Укрзалізничпостачем” коліс у „Інтерпайпу”, придбані без тендера трансформатори для „Укрэнерго” – їх компанія придбала у заводу „Запоріжтрансформатор”, що належить К. Григоришину, а також про багатомільйонні контракти з Національною гвардією та „Укроборонпромом”, що отримував афілійований з Петром Порошенком „Богдан Моторс” за часів президентства Порошенка) [18; 19].

У 2019 році, напередодні президентських виборів, іноземні інвестори основними перешкодами для інвестицій називали надто поширену корупцію та недовіру до судової системи в Україні, монополізацію ринків та захоплення влади олігархами [20]. У 2020 році за результатами дослідження Європейської Бізнес Асоціації 45% опитаних іноземних інвесторів були впевнені, що умови ведення бізнесу в Україні погіршаться, а серед ризиків інвестування в українську економіку називали ті самі проблеми: кризу судової влади, відсутність верховенства права і успіхів у боротьбі з корупцією, а також значний вплив тіньової економіки [21].

Розклад сил у сформованій в Україні кланово-олігархічній системі постійно змінюється. Проте сама система, в якій партії, політики та телеканали працюють на олігархів, – залишається сталою. Найважливішим чинником опору кланово-олігархічній системі політичного життя має стати система судочинства, реформа якої досі не завершена.

Специфіка кризової складової сучасної України: вертикаль „центр–регіони”. Пандемія COVID-19 оголила більшість суспільних проблем та спровокувала загострення взаємовідносин центру та регіонів,

продемонструвала глибину та масштаби суперечностей центральної влади та місцевого самоврядування в Україні.

Реформа децентралізації, яку було розпочато у 2014 році, суттєво посилила регіональні еліти. Органи місцевого самоврядування отримали внаслідок реформи повноваження та ресурси, більше можливостей для розвитку територій та створення інфраструктури. Одним із інструментів, що був наданий місцевому самоврядуванню, стала фінансова децентралізація. Права органів місцевого самоврядування зі встановлення ставок та пільг із місцевих податків і зборів було розширено. Органи місцевого самоврядування дістали право обслуговувати надходження своїх бюджетних установ та фонди розвитку у державних банках і не залежати від Державного казначейства.

Завдяки змінам у бюджетному і податковому законодавстві, що набрали чинності у 2015 році, місцеві бюджети отримали такі статті надходжень:

- 60% податку на доходи фізичних осіб;
- 5% акцизного податку;
- 100% єдиного податку, 100% податку на майно (нерухомість, земля, транспорт);
- 100% плати за землю;
- 100% податку на прибуток підприємств комунальної власності;
- 100% плати за надання адміністративних послуг;
- 25% екологічного податку [22].

Як результат – з початку фінансової децентралізації доходи місцевих бюджетів у період до пандемії COVID-19 стрімко зростають. Якщо у 2014 році їх обсяг становив 70 млрд грн, то у 2018 році – 234 млрд грн [23].

Одним із джерел фінансування місцевого самоврядування став Державний фонд регіонального розвитку. Як зазначено у Бюджетному кодексі України (стаття 24–1) – кошти Державного фонду регіонального розвитку спрямовуються на виконання інвестиційних програм і проєктів регіонального розвитку (у тому числі проєктів співробітництва та добровільного об'єднання територіальних громад), що мають на меті розвиток регіонів, створення інфраструктури індустріальних та інноваційних парків, спортивної інфраструктури і відповідають пріоритетам, визначеним у Державній стратегії регіонального розвитку [24]. Завдяки діяльності Державного фонду регіонального розвитку (ДФРР) у регіонах було розпочато сотні інвестиційних програм.

Саме фінансові питання започаткували порушення балансу у взаємовідносинах центральної влади та регіонів. Фактично першим кроком до загострення стало рішення Кабміну – Олексія Гончарука – у 2019 році блокувати видатки на регіональний розвиток з ДФРР. На прохання голови Офісу Президента України Андрія Богдана уряд затримав виплату містам 7,6 мільярда гривень з ДФРР та 2,5 мільярда гривень субвенції на соціально-економічний розвиток [25]. Це викликало критику з боку Асоціації міст України – адже сотні проєктів у громадах, що вже були розпочаті, не отримали фінансування. Аби звернути увагу на проблему, Асоціація міст України започаткувала у Facebook флешмоб #поверніть_гроші_громад.

Під час флешмобу голови міст та об'єднаних територіальних громад публікували відеозвернення у мережі з проханням розблокувати рахунки ДФРР. Наприкінці року уряд частково розблокував процес, проте розподіл коштів у грудні так і не дав змоги вчасно завершити заплановані роботи.

Другим суперечливим питанням став проєкт держбюджету–2020, що був унесений урядом Олексія Гончарука у вересні 2019 року. Асоціація міст України виступила проти норм законопроєкту, що мали суттєво обмежити ресурси місцевих бюджетів. Зокрема, йшлося про вилучення із місцевих бюджетів акцизного податку на пальне, скасування пайової участі забудовників у розвитку інфраструктури населених пунктів. Після низки зустрічей делегатів Асоціації міст України з прем'єром та членами Кабміну в держбюджеті–2020 частку акцизного податку залишили в місцевих бюджетах. Проте пайову участь забудовників у розвитку інфраструктури населених пунктів Верховна Рада скасувала.

Наступних втрат місцеві бюджети зазнали після початку карантину. 13 квітня 2020 року на позачерговому пленарному засіданні парламентарі ухвалили Закон „Про внесення змін до Держбюджету на 2020 рік”, яким сформовано Фонд боротьби з COVID-19. Необхідність формування фонду стала причиною скорочення низки бюджетних програм, у тому числі і тих, що стосуються органів місцевого самоврядування. За підрахунками АМУ внаслідок часткового та повного скорочення окремих бюджетних програм місцеві бюджети зазнали втрат в обсязі 9,65 млрд грн, зокрема, спричинених скороченням обсягу коштів Державного фонду регіонального розвитку на 2,6 млрд грн, субвенції на проведення виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів на 1,15 млрд грн, субвенції на підтримку розвитку об'єднаних територіальних громад на 2,1 млрд грн, субвенції на покращення соціального захисту окремих категорій педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти на 1,55 млрд грн, субвенції на реалізацію програми „Спроможна школа для кращих результатів” на 1 млрд грн тощо [26].

Окрім блоку фінансових питань, загострення взаємовідносин між центральною владою та місцевим самоврядуванням відбувалося і за ідеологічними розбіжностями. Одним із джерел напруженості стала так звана формула Штайнмайєра. 1 жовтня 2019 року після повідомлення про те, що українська делегація в ТКГ погодила текст так званої формули, країною прокотилася хвиля протестів. Зміст так званої формули Штайнмайєра полягає в тому, що врегулювання конфлікту на Донбасі має відбутися через надання тимчасового особливого статусу окремим територіям Донбасу. Після проведення на непідконтрольних наразі Україні територіях виборів, легітимність яких мають підтвердити спостерігачі ОБСЄ, заплановано закріплення постійного особливого статусу цих територій. Органи місцевого самоврядування ухвалили рішення про звернення до центральної влади щодо недопущення реалізації формули Штайнмайєра. За таке рішення проголосували 53 міські ради різних регіонів країни: Дубенська, Трускавецька, Ковельська, Черкаська, Полтавська,

Яворівська, Кам'янець-Подільська, Сумська, Рівненська, Яремчанська, Полонська, Калуська, Коломийська, Косівська, Херсонська, Бориспільська, Червоноградська, Хмельницька, Івано-Франківська, Львівська, Луцька, Броварська, Прилуцька, Токмацька та інші.

Уже навесні 2020 року місцева влада стала локомотивом протесту – відкрито протистояти рішенням центральної влади мери міст почали майже одразу після введення урядом карантинних обмежень, пов'язаних з COVID-19. Адже тотальні обмеження стали руйнівними для економіки країни та добробуту людей. За даними Центру економічної стратегії під час жорсткого карантину було втрачено третину роздрібного товарообороту, десяту частину промислового виробництва. Вантажообіг втратив 20–30% докризових обсягів. Регулярні доходи бюджету різко впали – митниця, яка у січні–березні отримувала 80–90% надходжень 2019 року, у квітні та травні отримала 77% та 68% надходжень 2019 року [27].

У різних містах України почалися протести – карантинні обмеження об'єднали представників малого та середнього бізнесу у Дніпропетровській, Тернопільській, Запорізькій, Херсонській областях, у Полтаві, Краматорську, Северодонецьку, Хмельницькому та Львові, які вийшли на мітинги з вимогою поновити роботу ринків, що була заборонена під час карантину. Серед причин протестувальники називали вибіркоче виконання законодавства, нерівні умови для ведення бізнесу (адже великі супермаркети та мережі харчування працювали у той час, як ринки та дрібні кав'ярні були закриті) та вибіркоче покарання порушників режиму. Припинення роботи продуктових ринків стало ударом не лише для торговців, а й для дрібних фермерів, які зазнали значних втрат, адже перший врожай так і не був реалізованим.

Першим послабити карантин після масових звернень підприємців вирішив мер Черкас Анатолій Бондаренко. В травні він заявив про намір дозволити відкритися низці магазинів, майстерень та літнім майданчикам ресторанів. Міського голову Черкас публічно підтримали мер Івано-Франківська Руслан Марцинків та мер Львова Андрій Садовий, які заявили про необхідність дозволити роботу дрібного бізнесу, магазинів та продуктових ринків. Про послаблення карантину заявив і мер Дніпра Борис Філатов. Фактично цей момент став кульмінаційною точкою протистояння місцевого самоврядування та центральної влади, яке у подальшому перетворюється на протистояння політичне. На тлі суперечностей з Банковою та у передчутті місцевих виборів мери Дніпра, Каховки, Миколаєва, Житомира, Чернівців та Кропивницького оголошують про створення власної політичної сили „Пропозиція”. Політичні перспективи партії цілком реалістичні, адже публічні заяви мерів звучать в унісон суспільним настроям. За результатами спільного дослідження Социс та Центру Разумкова в липні 2020 року 64,8% опитаних українців вважали, що події в країні розвиваються у неправильному напрямі. Президент Володимир Зеленський на той момент залишається політиком з найвищим рівнем довіри – 44%, однак не довіряє йому 49%, що робить баланс довіри та недовіри негативним [28]. Результати іншого дослідження – проведеного в липні–серпні Програмою USAID „Долучайся!”

фіксують тенденцію розчарування українців в реформах та готовність підтримувати один одного та свої громади [29].

За результатами місцевих виборів партія „Пропозиція” в Дніпрі набрала 29,1% голосів і завела 22 депутати в міськраду. Також „Пропозиція” набрала найбільшу кількість голосів у місті Житомирі – 38,1% і має у міській раді фракцію з 16 депутатів. В обласну раду партія набрала 9,38% голосів і представлена там 6 депутатами. Сергій Сухомлин набрав на виборах міського голови у Житомирі 51,37% голосів і переміг у першому турі. Перемогли на виборах і стали головами кандидати від „Пропозиції” Сергій Орлюк у Бердичеві, Іван Кохан у Коростишеві та Олег Можарівський у Попільні. У Кропивницькому на виборах на посаду міського голови перемогу здобув співзасновник партії „Пропозиція” Андрій Райкович. За нього проголосували 27839 містян і він набрав 53,53% голосів. Кандидати від партії виграли мерські вибори у Вараші – місто очолив Олександр Мензул, та Острозі – тут посаду міського голови обійняв Юрій Ягодка. Бориса Філатова в Дніпрі у другому турі підтримали 78,07% від тих містян, хто голосував. За Олександра Сенкевича в Миколаєві проголосували 59,74% жителів міста. „Пропозиція” здобула мерські крісла в чотирьох містах обласного значення.

Після проведення місцевих виборів проблема пандемії набирала обертів і 11 листопада 2020 року Кабінет Міністрів запровадив в Україні „карантин вихідного дня” – за ідеєю якого в період вихідних мали бути закритими ресторани й кафе, торговельні центри, спортзали й хостели. У Верховній Раді не вистачило голосів аби скасувати постанову Кабміну, проте і без скасування документа парламентом деякі новообрані мери заявили про спротив урядовій ініціативі. У Черкасах Комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій не підтримала ухвалу уряду щодо введення „карантину вихідного дня”, а мер Анатолій Бондаренко наголосив, що не підтримує дії центральної влади. Андрій Садовий, переобраний мером у Львові, заявив, що у місті скасовуються субота та неділя, а оскільки немає вихідних, то не буде і „карантину вихідного дня”. Дозволив працювати на вихідних ресторанам і кафе мер Тернополя Сергій Надал. Без „карантину вихідного дня” залишився і Дніпро – мер Дніпра Борис Філатов заявив, що у місті нема кому імplementувати рішення Кабміну, адже комісія Техногенно екологічної безпеки не має кворуму.

Криза проникнення: кейс Конституційного Суду. Ще один приклад вияву кризи проникнення – спроби блокування антикорупційної реформи за допомогою судових органів. Ідеться про рішення Конституційного Суду від 27 жовтня 2020 року частково задовольнити подання депутатів від Політичної партії „Опозиційна платформа – За життя” (ОПЗЖ) та „За майбутнє” щодо антиконституційності цілої низки норм антикорупційного законодавства. Кілька положень Закону „Про запобігання корупції” цим рішенням Конституційного Суду були визнані невідповідними Конституції України. Національне агентство з питань запобігання корупції було позбавлене частини контрольних функцій. А саме:

– Конституційний Суд ухвалив рішення, яким скасував статтю 366-1 Кримінального кодексу, що передбачає кримінальну відповідальність за недостовірне декларування;

– визнав неконституційними положення законів про перевірку е-декларацій чиновників і скасував право НАЗК перевіряти декларації та виявляти конфлікт інтересів;

– позбавив Національне агентство з питань запобігання корупції доступу до державних реєстрів, необхідних для проведення спецперевірок декларацій кандидатів на керівні посади до органів влади [30]. Без цієї перевірки жоден керівник державного органу не може бути офіційно призначений.

Як наслідок – у зв'язку з визнанням неконституційності норми про кримінальну відповідальність за недостовірне декларування у грудні 2020 року, за словами в. о. керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) Максима Грищука, було закрито 103 кримінальні провадження [21].

Слід зазначити, що скасовані КС норми закону були ухвалені ще 2014 року і стали тоді останнім аргументом для Євросоюзу, аби скасувати візи для українців. Отже, рішення Конституційного Суду не тільки утруднило боротьбу з корупцією, а й поставило під сумнів геополітичні здобутки країни.

4 грудня 2020 року Верховна Рада України відновила кримінальну відповідальність за недостовірне декларування – якщо раніше за обман про статки було передбачено ув'язнення, то тепер за неправдиву декларацію передбачено альтернативні покарання – штраф, громадські роботи і лише у крайньому випадку обмеження волі (а не її позбавлення, як це раніше передбачав закон).

Про блокування антикорупційних дій з використанням судових органів свідчить і ще один епізод – Вища рада правосуддя (ВРП), розглянувши проєкт Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки, зафіксувала свою позицію таким чином: „Цей документ не відповідає вимогам нормотворчої техніки, має декларативний характер, містить суперечливі твердження та непідтверджені положення” [32]. Слід зазначити, що один із розділів проєкту Антикорупційної стратегії присвячений корупції в судовій владі. Зокрема, він пропонує перевірити на добросовісність чинних членів Вищої ради правосуддя. У рішенні щодо Антикорупційної стратегії від 17 вересня 2020 року ВРП аналізує цей пункт та доходить висновку – „досягнення цілей подолання корупції не повинно супроводжуватися запровадженням невиправданих процедур, які за своїм змістом є такими, що нівелюють гарантії незалежності чи завдають шкоди авторитету або створюють умови, за яких працівники з високими моральними і професійними якостями та почуттям власної гідності не будуть зацікавлені у продовженні своєї професійної діяльності” [33]. Та в остаточному висновку ВРП констатує, що вирішила вважати проєкт Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки таким, що суперечить чинному конституційному регулюванню суспільних відносин, а процедури Антикорупційної стратегії ВРП назвала такими, що нівелюють гарантії суддівської незалежності та завдають шкоди авторитету

правосуддя. Зрештою, Антикорупційну стратегію підтримав уряд, а Верховна Рада 5 листопада 2020 року проголосувала за неї у першому читанні.

Уже у листопаді та грудні 2020 року Вища рада правосуддя вирішила призначити суддями осіб, які не пройшли обов'язкову процедуру кваліфікаційного оцінювання і не визнані такими, що відповідають посаді: ВРП внесла подання президенту про призначення безстроково суддів, щодо яких Громадська рада доброчесності (ГРД) ухвалила негативні висновки. ГРД заявила, що вважає такі дії грубим порушенням процедури призначення суддів та закликала президента залишити без розгляду подання ВРП та якнайшвидше подати на розгляд парламенту законопроект про якісне оновлення складу Вищої ради правосуддя [34]. За термінову реформу ВРП висловилася Венеційська комісія – 9 жовтня 2020 року комісія затвердила висновок щодо судового законопроекту № 3711, що був внесений Володимиром Зеленським у червні 2020-го [35]. Експерти комісії висловили низку критичних зауважень щодо нового порядку формування Вищої кваліфікаційної комісії суддів та наголосили на важливості якнайшвидшого розв'язання проблеми доброчесності членів Вищої ради правосуддя. Майже через рік – у липні 2021 року Верховна Рада України ухвалила законопроект № 5068 про очищення Вищої ради правосуддя, що передбачає перевірку на доброчесність членів ВРП – як майбутніх, так і чинних – Етичною радою, до складу якої мають увійти міжнародні експерти. Також було ухвалено законопроект № 5069, який встановлює адміністративну відповідальність за невиконання законних вимог дисциплінарного інспектора Вищої ради правосуддя, та законопроект № 3711-д про відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що криза проникнення в політичній історії України має хронічний характер з періодами загострення. Як демонструє український досвід, намагання влади ліквідувати кризу авторитарними методами лише поглиблює дестабілізацію.

Серед факторів, що здатні провокувати розвиток кризи проникнення сьогодні, – низький рівень довіри українців владним інститутам; діяльність фінансово-промислових груп, що конкурують за можливість змінювати державні рішення на свою користь; дублювання повноважень представницьких органів влади і місцевих державних адміністрацій, що створює зону потенційного конфлікту компетенцій; традиційне протистояння вертикалі „центр–регіони”; відсутність дієвої судової системи.

Дослідник теорії модернізації Ч. Тіллі, вдаючись до аналізу кризових явищ, описує відповідні антикризові дії для кожного кризового етапу модернізації: подолання кризи проникнення, на його думку, передбачається засобами закладення поля адміністрування заради ресурсної мобілізації, створення республіканського порядку, координування колективних дій через розвиток інфраструктури, зародження активності, захист акцій протесту [36].

Серед заходів, що здатні уповільнити або подолати кризу проникнення саме в українських реаліях, слід також назвати:

- прозору, узгоджену, зрозумілу комунікацію влади зі суспільством;

- громадський аудит дій влади;
- судову реформу, оновлення всієї системи правосуддя;
- подальше реформування системи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, ухвалення нових Законів „Про місцеве самоврядування” та „Про місцеві державні адміністрації”, які врегулюють діяльність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування всіх рівнів; базовими положеннями законопроектів мають стати чітке розмежування сфери компетенції держави та місцевого самоврядування, розширення автономії місцевого самоврядування та розмежування повноважень кожного його рівня;

- політику деолігархізації, обмеження монополій та олігархічних груп.

Проте головними факторами, здатними унеможливити розвиток кризи проникнення, має стати консолідація еліти, формування консенсусу між урядовими та опозиційними колами, національною та регіональною елітами, а також залежність держави від громадянського суспільства. Саме на цих моментах має базуватися модель протидії кризі проникнення.

Подальший моніторинг проблем, що здатні провокувати загострення кризи проникнення, а також політика влади щодо їх розв’язання, на наш погляд, є доцільними й перспективними напрямками майбутніх досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Binder L., Colclman J., Pye L. and other. Crises and Sequences in Political Development : monograph / ed. by L. Binder. Princeton : Princeton University Press, 1971. 326 p.

2. Абрамов А. В. Современная концепция модернизации: работа над прежними ошибками. *Вестник Московского государственного областного университета*. 2012. № 4. С. 112–127.

3. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Видавничий центр „Академія”, 1999. 240 с.

4. Зеленько Г. І. Кризи політичного розвитку в Україні: причини та зміст. *Політичні дослідження*. 2021. № 2. С. 33–61.

5. Кройтор А. В. Особливості політичного транзиту в Україні. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 2018. С. 227–230.

6. Aklaev A. Ethnopolitical legitimacy and ethnic conflict management : the case of the Russian Federation in the early 1990s : monograph. Berlin : Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 1996. 80 p.

7. Лобанов К. Н. Кризисы политического развития: трагедия или шанс на обновление? *Вестник ВГУ*. 2013. № 2. С. 60–65.

8. Шаповаленко М. В. Криза проникнення та проблеми регіонального управління у демократичному транзиті посткомуністичного типу (компаративний аналіз). *Актуальні проблеми історії та культури України* : зб. наук. праць. Миколаїв–Одеса, 2000. С. 187–197.

9. Linz J. J. Early state building and late peripheral nationalism against the state: the case of Spain. *Building states and nations* : monograph. London : Sage, 1973. P. 32–116.

10. Кабачій Р. Романтики на граніті. *Український тиждень*. 2010. 14 жовтня. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/7541> (дата звернення 08.12.21).

11. Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в місті Києві з 2 жовтня 1990 року. Постанова Верховної Ради Української РСР від 17.10.1990 р. № 402 XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12#Text> (дата звернення 08.12.2021).

12. Депутати створюють нові органи влади, які будуть служити тільки Ющенку. *Українська правда*. 2004. 25 листопада. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/25/3004657/> (дата звернення: 08.12.2021).

13. World-Low 9% of Ukrainians Confident in Government. *Gallup*. 2019. 21 March. URL: <https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx> (дата звернення: 08.12.2021).

14. Опитування населення України стосовно довіри до судової та інших гілок влади, суддівської незалежності та підзвітності, сприйняття корупції та готовності повідомляти про її прояви. *Нове правосуддя*. 2021. 1 квітня. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/2021_Survey_Population_Report_UKR.pdf (дата звернення: 08.12.2021).

15. Макаров Г. В. Запобігання компетенційним конфліктам за участю представницьких органів місцевого самоврядування : аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2021. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/zapobigannya-konfliktam.pdf> (дата звернення: 08.12.2021).

16. Зеленько Г. І. Політична система та політичний режим: пошук ліків від вірусу самознищення. *Національна єдність у конкурентному суспільстві* : аналітична доповідь. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 7–49.

17. Герус А. *Особиста сторінка у Facebook*. 2021. 12 березня. URL: <https://www.facebook.com/andriy.gerus/posts/10223092205347212> (дата звернення: 08.12.2021).

18. Звільнити захоплену державу Україна. *Офіційний сайт Центру економічної стратегії*. 2017. 15 березня. URL: <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Zvilnyty-zakhopleny-derzhavu-Ukraina.pdf> (дата звернення: 08.12.2021).

19. Брехаря С. Г. Соціально-економічні чинники суспільно-політичних трансформацій в Україні. *Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018)* : зб. наук. праць. Київ, 2019. С. 151–190.

20. Опитування іноземних інвесторів. *Офіційний сайт Центру економічної стратегії*. 2019. 13 травня. URL: <https://ces.org.ua/investor-survey/> (дата звернення: 08.12.2021).

21. П'яте щорічне опитування іноземних інвесторів. *Офіційний сайт ЄБА*. 2020. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/2020_ForeignInvestorSurvey_Presentation_ua.pdf (дата звернення: 08.12.2021).

22. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин. *Закон України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text> (дата звернення: 08.12.2021).

23. За 5 років доходи місцевих бюджетів зросли більш ніж втричі. *Сторінка прес-служби МЕРТ у Twitter*. 2019. 21 лютого. URL: <https://twitter.com/mineconomdev/status/1098496561527570433> (дата звернення: 08.12.2021).

24. Бюджетний кодекс України. *Закон України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 08.12.2021).

25. Уряд не виділив містам 10 мільярдів на розвиток. Міста кажуть – Богдан попросив. *Українська правда*. 2019. 16 серпня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/08/16/650655/> (дата звернення: 08.12.2021).

26. АМУ занепокоєна нецільовим використанням коштів Фонду боротьби з COVID-19 і звернулася до Прем'єр-міністра та Голови Бюджетного комітету. *Офіційний сайт АМУ*. 2020. 11 червня. URL: <https://auc.org.ua/novyna/amu-zanepokoiena-necilovum-vykorystanniam-koshtiv-fondu-borotby-z-covid-19-i-zvernulasya-do> (дата звернення: 08.12.2021).

27. Репко М. Економіка карантину: відвернути глибшу кризу ще можливо. *Офіційний сайт ЦЕС*. 2020. 1 липня. URL: <https://ces.org.ua/economics-of-quarantine/> (дата звернення: 08.12.2021).

28. Соціально-політична ситуація в Україні (липень 2020 р.). *Офіційний сайт Центру Разумкова*. 2020. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/sotsialnopolitychna-sytuatsiia-v-ukraini-lypen-2020r?fbclid=IwAR2r7LiUm0peyr03TeGPZq7qnrFtcIU_GYYZi9dMz7aTNR65fskPE2JpQjo (дата звернення: 08.12.2021).

29. Допоможи собі сам: українці розчаровані в реформах, але готові підтримувати одне одного та свої громади. *Офіційний сайт програми USAID „Долучайся!”*. 2020. URL: <https://engage.org.ua/dopomozhy-sobi-sam-ukraintsi-rozcharovani-v-reformakh-ale-hotovi-pidtrymuvaty-odne-odnoho-ta-svoi-hromady/> (дата звернення: 08.12.2021).

30. Рішення Конституційного суду України № 13-р/2020. 2020. 27 жовтня. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/13_p_2020.pdf?fbclid=IwAR1gVciWZSmBDS17mU9OMgW2Qv8yMxJVpfBqnaZ3Inaxfx_yVEqTVp7gHuE (дата звернення: 08.12.2021).

31. Понад сто справ про недостовірне декларування закрито – в. о. керівника САП. *Інтерфакс–Україна*. 2020. 1 грудня. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/707024.html> (дата звернення: 08.12.2021).

32. ВРП: проєкт Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки суперечить чинному конституційному регулюванню суспільних відносин. *Судова влада України*. 2020. 13 липня. URL: <https://court.gov.ua/press/news/967751/> (дата звернення: 08.12.2021).

33. Акт ВРП: Про затвердження позиції Вищої ради правосуддя за результатами узагальнення пропозицій судів, органів та установ системи правосуддя стосовно проєкту Антикорупційної стратегії на 2020–2024 роки. *Господарський суд Київської області*. 2020. 17 вересня. URL: <https://ko.arbitr.gov.ua/sud5012/996913/> (дата звернення: 08.12.2021).

34. Звернення Громадської ради доброчесності до Президента України щодо неконституційного подання про призначення суддів. *Офіційний сайт ГРД*. 2020. 1 грудня. URL: <https://grd.gov.ua/news/zvernennia-hromads-koi-rady-dobrochesnostido-prezydenta-ukrainy-shchodo-nekonstytu/> (дата звернення: 08.12.2021).

35. Ukraine – Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the draft amendments to the Law 'on the Judiciary and the Status of Judges' and certain Laws on the activities of the Supreme Court and Judicial Authorities (draft Law no. 3711), adopted by the Venice Commission at its 124th online Plenary Session (8–9 October 2020). *Офіційний сайт Венеційської комісії*. 2020. 9 жовтня. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRi6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRi6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco) (дата звернення: 08.12.2021).

36. Tilly Ch. *Western State-Making and Theories of Political Transformation. The Formation of National States in Western Europe* : monograph. Princeton, 1975. P. 601–686.

References

1. Binder L., Colman J., Pye L. and other. Crises and Sequences in Political Development : monograph / ed. by L. Binder. Princeton : Princeton University Press, 1971. 326 p.
2. Abramov A. V. Sovremennaya koncepciya modernizatsii: rabota nad prezhnimi oshibkami. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta*. 2012. № 4. S. 112–127. (The modern concept of modernization: the work on previous mistakes).
3. Horbatenko V. P. Stratehiia modernizatsii suspilstva: Ukraina na zlami tysiacholit : monohrafiia. Kyiv : Vydavnychi tsestr „Akademiia”, 1999. 240 s. (Strategy for modernization of society: Ukraine at the turn of the millennium).
4. Zelenko H. I. Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny ta zmist. *Politychni doslidzhennia*. 2021. № 2. S. 33–61. (Crises of political development in Ukraine: causes and content).
5. Kroitor A. V. Osoblyvosti politychnoho tranzytu v Ukraini. *Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehtratsii* : materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii. Odesa, 2018. S. 227–230. (Features of political transit in Ukraine).
6. Aklaev A. Ethnopolitical legitimacy and ethnic conflict management : the case of the Russian Federation in the early 1990s : monograph. Berlin : Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 1996. 80 p.
7. Lobanov K. N. Krizisy politicheskogo razvitiya: tragediya ili shans na obnovlenie? *Vestnik VGU*. 2013. № 2. S. 60–65. (Crises of political development: a tragedy or a chance for renewal?).
8. Shapovalenko M. V. Kryza pronyknennia ta problemy rehionalnogo upravlinnia u demokratychnomu tranzyti postkomunistychnoho typu (komparatyvnyi analiz). *Aktualni problemy istorii ta kultury Ukrainy* : zb. nauk. prats. Mykolaiv–Odesa, 2000. S. 187–197. (Penetration crisis and problems of regional governance in post-communist type democratic transit (comparative analysis)).
9. Linz J. J. Early state building and late peripheral nationalism against the state: the case of Spain. *Building states and nations* : monograph. London : Sage, 1973. P. 32–116.
10. Kabachii R. Romantyky na hraniti. *Ukrainskyi tyzhden*. 2010. 14 zhovtnia. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/7541> (Romance on granite).
11. Pro rozghliad vymoh studentiv, yaki provodiat holoduvannia v misti Kyievi z 2 zhovtnia 1990 roku. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainiskoi RSR vid 17.10.1990 r. № 402 XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12#Text> (On consideration of the claims of students who have been on hunger strike in the city of Kyiv since October 2, 1990).
12. Deputaty stvoriliut novi orhany vlady, yaki budut sluzhyty tilky Yushchenku. *Ukrainska pravda*. 2004. 25 lystopada. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/11/25/3004657/> (Deputies are creating new authorities that will serve only Yushchenko).
13. World-Low 9% of Ukrainians Confident in Government. *Gallup*. 2019. 21 March. URL: <https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx>
14. Opytuvannia naselennia Ukrainy stosovno doviry do sudovoï ta inshykh hilok vlady, suddivskoi nezalezhnosti ta pidzvitnosti, spryiniattia koruptsii ta hotovnosti povidomliaty pro yii proiavy. *Nove pravosuddia*. 2021. 1 kvitnia. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/2021_Survey_Population_Report_UKR.pdf (Survey of the population of Ukraine on trust in the judiciary and other branches of government, judicial independence and accountability, perception of corruption and willingness to report on its manifestations).

15. Makarov H. V. Zapobihannia kompetentsiinykh konfliktam za uchastiu predstavnytskykh orhaniv mistsevoho samovriaduvannia : analitychna zapyska. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. 2021. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/zapobigannya-konfliktam.pdf> (Prevention of competent conflicts with the participation of representative bodies of local self-government).

16. Zelenko H. I. Politychna systema ta politychnyi rezhym: poshuk likiv vid virusu samoznyshchennia. *Natsionalna yednist u konkurentnomu suspilstvi* : analitychna dopovid. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2018. S. 7–49. (Political system and political regime: finding a cure for the virus of self-destruction).

17. Herus A. *Osobyista storinka u Facebook*. 2021. 12 bereznia. URL: <https://www.facebook.com/andriy.gerus/posts/10223092205347212> (Personal Facebook page).

18. Zvilnyty zakhopleniu derzhavu Ukraina. *Ofitsiinyi sait Tsentru ekonomichnoi stratehii*. 2017. 15 bereznia. URL: <http://ces.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Zvilnyty-zakhopleniu-derzhavu-Ukraina.pdf> (Liberate the captured state of Ukraine).

19. Brekhar'ia S. H. Sotsialno-ekonomichni chynnyky suspilno-politychnykh transformatsii v Ukraini. *Ukraina u poshuku stratehii suspilno-politychnoho rozvytku (1991–2018)* : zb. nauk. prats. Kyiv. 2019. S. 151–190. (Socio-economic factors of socio-political transformations in Ukraine).

20. Opytuvannia inozemnykh investoriv. *Ofitsiinyi sait Tsentru ekonomichnoi stratehii*. 2019. 13 travnia. URL: <https://ces.org.ua/investor-survey/> (Survey of foreign investors).

21. P'iate shchorichne opytuvannia inozemnykh investoriv. *Ofitsiinyi sait YeBA*. 2020. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/2020_ForeignInvestorSurvey_Presentation_ua.pdf (Fifth annual survey of foreign investors).

22. Pro vnesennia zmin do Biudzhethnoho kodeksu Ukrainy shchodo reformy mizhbiudzhethnykh vidnosyn. *Zakon Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-19#Text> (About modification of the Budget code of Ukraine concerning reform of interbudgetary relations).

23. Za 5 rokiv dokhody mistsevykh biudzhetyv zrosly bilsh nizh vtrychi. *Storinka pres-sluzhby MERT u Twitter*. 2019. 21 liutoho. URL: <https://twitter.com/mineconomdev/status/1098496561527570433> (In 5 years, local budget revenues have more than tripled).

24. Biudzhethnyi kodeks Ukrainy. *Zakon Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (Budget Code of Ukraine).

25. Uriad ne vydilyv mistam 10 miliardiv na rozvytok. Mista kazhut – Bohdan poprosyiv. *Ukrainska pravda*. 2019. 16 serpnia. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/08/16/650655/> (The government has not allocated 10 billion to cities for development. Cities say – Bogdan asked).

26. AMU zanepokoiena netsilovym vykorystanniam koshtiv Fondu borotby z COVID-19 i zvernulasia do Prem'ier-ministra ta Holovy Biudzhethnoho komitetu. *Ofitsiinyi sait AMU*. 2020. 11 chervnia. URL: <https://auc.org.ua/novyna/amu-zanepokoyenancilovym-vykorystanniam-koshtiv-fondu-borotby-z-covid-19-i-zvernulasia-do> (The ACU is concerned about the misuse of the COVID-19 Fund and has addressed the Prime Minister and the Chairman of the Budget Committee).

27. Repko M. Ekonomika karantynu: vidvernuty hlybshu kryzu shche mozhyvo. *Ofitsiinyi sait TsES*. 2020. 1 lypnia. URL: <https://ces.org.ua/economics-of-quarantine/> (Quarantine economy: it is still possible to avert a deeper crisis).

28. Sotsialno-politychna sytuatsiia v Ukraini (lypen 2020 r.). *Ofitsiinyi sait Tsentru Razumkova*. 2020. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni>

doslidzhennia/sotsialnopolitychna-sytuatsiia-v-ukraini-lypen-2020r?fbclid=IwAR2r7LiUm0peyr03TeGPZq7qnrFtcu GYYZi9dMz7aTNR65fskPE2JPQjo (Socio-political situation in Ukraine (July 2020)).

29. *Dopomozhy sobi sam: ukraintsi rozcharovani v reformakh, ale hotovi pidtrymuvaty odne odnogo ta svoi hromady. Ofitsiyni sait prohramy USAID „Doluchaisia!”*. 2020. URL: <https://engage.org.ua/dopomozhy-sobi-sam-ukraintsi-rozcharovani-v-reformakh-ale-hotovi-pidtrymuvaty-odne-odnogo-ta-svoi-hromady/> (Help yourself: Ukrainians are disappointed in reforms, but ready to support each other and their communities).

30. Rishennia Konstytutsiinoho sudu Ukrainy № 13-r/2020. 2020. 27 zhovtnia. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/13_p_2020.pdf?fbclid=IwAR1gVciWZSmBDS17mU9OMgW2Qv8yMxJVpfBqnaZ3Inaxfx_yVEqTVp7gHuE (Decision of the Constitutional Court of Ukraine № 13-r/2020).

31. Ponad sto sprav pro nedostovirne deklaruvannia zakryto – v. o. kerivnyka SAP. *Interfaks–Ukraina*. 2020. 1 hrudnia. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/707024.html> (More than a hundred cases of false declarations have been closed).

32. VRP: proiekt Antykoruptsiinoi stratehii na 2020–2024 roky superechyt chynnomu konstytutsiinomu rehuliuvanniu suspilnykh vidnosyn. *Sudova vlada Ukrainy*. 2020. 13 lypnia. URL: <https://court.gov.ua/press/news/967751> (The draft Anti-Corruption Strategy for 2020–2024 contradicts the current constitutional regulation of public relations).

33. Akt VRP: Pro zatverdzhennia pozytsii Vyshchoi rady pravosuddia za rezultatamy uzahalnennia propozytsii sudiv, orhaniv ta ustanov systemy pravosuddia stosovno proiektu Antykoruptsiinoi stratehii na 2020–2024 roky. *Hospodarskyi sud Kyivskoi oblasti*. 2020. 17 veresnia. URL: <https://ko.arbitr.gov.ua/sud5012/996913/> (On approval of the position of the High Council of Justice on the results of summarizing the proposals of courts, bodies and institutions of the justice system regarding the draft Anti-Corruption Strategy for 2020–2024).

34. Zvernennia Hromadskoi rady dobrochesnosti do Prezydenta Ukrainy shchodo nekonstytutsiinoho podannia pro pryznachennia suddiv. *Ofitsiyni sait HRD*. 2020. 1 hrudnia. URL: <https://grd.gov.ua/news/zvernennia-hromads-koi-rady-dobrochesnosti-do-prezydenta-ukrainy-shchodo-nekonstytu/> (Appeal of the Public Council of Integrity to the President of Ukraine regarding the unconstitutional proposal to appoint judges).

35. Ukraine – Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the draft amendments to the Law 'on the Judiciary and the Status of Judges' and certain Laws on the activities of the Supreme Court and Judicial Authorities (draft Law no. 3711), adopted by the Venice Commission at its 124th online Plenary Session (8–9 October 2020). *Ofitsiyni sait Venetsiiskoi komisii*. 2020. 9 zhovtnia. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRI6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)022-e&fbclid=IwAR3JvdqgcAeGofPyphB5BcBZqKiPRI6Fog1UPnFOzJGQ4cx0S-6h1AUiKco)

36. Tilly Ch. *Western State-Making and Theories of Political Transformation. The Formation of National States in Western Europe* : monograph. Princeton, 1975. P. 601–686.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2021

Міграційна політика у великих містах: доцільність розроблення, зміст та пріоритети

Олена Малиновська,
доктор наук з державного
управління, старший
науковий співробітник,
Національний інститут
стратегічних досліджень

Olena Malynovska,
Doctor of Science (public
administration), chief
researcher,
National Institute for
Strategic Studies

ORCID 0000-0001-5305-0253
malynovska53@gmail.com

Анотація. У статті аргументовано необхідність посилення уваги до реалізації міграційної політики у великих містах та окреслено основні напрями відповідної діяльності. В Україні, як і у всьому світі, найбільші міста є центрами тяжіння і для внутрішніх, і для зовнішніх мігрантів. Правила щодо прибуття, перебування іммігрантів, доступ до ринку праці, надання міжнародного захисту тощо встановлюються загальнонаціональним законодавством, проте конкретні заходи з їх реалізації відбуваються на місцях. Попри це питання міграції далеко не завжди враховується в планах розвитку міст, часто залишається поза увагою місцевої адміністрації.

Потреба у розробленні заходів з реалізації міграційної політики на міському рівні зумовлена тим, що швидкі темпи урбанізації й міграція, інтенсивність якої зростає, викликають нові ризики, проте водночас відкривають нові можливості. Трудовий та інтелектуальний потенціал мігрантів, привнесені ними ідеї та вкладені кошти є важливим чинником розвитку міст. Значення міграційного менеджменту в містах особливо зросло на тлі масових вимушених переміщень, спричинених агресією Російської Федерації. Переважна більшість з півтора мільйона внутрішньо переміщених осіб, змушених залишити місця попереднього проживання внаслідок подій на Донбасі 2014 р., були містянами, які шукали притулку так само в містах. Концентрація населення у великих містах закономірно посилюється в період відновлення після завершення повномасштабної російсько-української війни, причому не лише за рахунок громадян, а й іноземців, спеціалістів та працівників, які залучатимуться в інтересах відбудови економіки.

Міграційний менеджмент у великих містах не обмежується лише реалізацією делегованих їм з центрального рівня функцій, він має бути спрямований на забезпечення прав мігрантів, функціональної та культурної інтеграції в міське середовище, а також використання потенціалу мігрантів для розвитку міст та збагачення і урізноманітнення міського життя. На міському рівні реалізація міграційної політики має розвиватися за кількома основними напрямками, головні серед яких – забезпечення людських прав мігрантів, створення умов для їхньої інклюзії до міської громади. Досягнення цілей міграційної політики у великому місті передбачає комплексний підхід, інституційне та ресурсне забезпечення, тісну співпрацю місцевої влади, громадянського суспільства, бізнесу та самих мігрантів.

Ключові слова: міграційна політика, метрополіси, міський розвиток, права мігрантів, інтеграція мігрантів, капітал різноманіття.

Migration policy in large cities: expediency of development, content and priorities

Abstract. The article argues the necessity to increase attention to the implementation of migration policy in large cities and outlines the main areas of relevant activities. In Ukraine, as well as in the rest of the world, the largest cities are centers of attraction for both internal and external migrants. Rules on the arrival, residence of immigrants, access to the labor market, granting international protection, etc. are established by national law, but specific measures for their implementation take place at the local level. Despite this, the issue of migration is not always taken into account in urban development plans, and is often overlooked by local administrations.

The need to develop measures to implement migration policy at the city level is due to the fact that the rapid pace of urbanization and migration, the intensity of which is increasing, pose new risks, but at the same time open new opportunities. The labor and intellectual potential of migrants, the ideas they bring and the money they invest are important factors in urban development.

The importance of migration management in cities has grown especially due to the mass forced displacements caused by aggression of Russian Federation. The vast majority of the 1,5 million internally displaced persons forced to flee their former residence as a result of the events in Donbass in 2014 were city dwellers seeking refuge in cities. The concentration of the population in large cities will naturally increase during the recovery period after the end of the full-scale Russian-Ukrainian war, not only at the expense of Ukrainian citizens but also foreigners, specialists and workers who will be involved in rebuilding the economy.

Migration management in large cities is not limited to the implementation of the functions delegated to them from the central level, it should be aimed at ensuring the rights of migrants, functional and cultural integration into the urban environment, and using the potential of migrants to develop cities and enrich and diversify urban life. Implementation of the migration policy at the city level should be developed in several key areas, the main of which are ensuring the human rights of migrants, creating conditions for their inclusion in the urban community. Achieving the goals of the migration policy in a large city involves an integrated approach, institutional and resource provision, close cooperation between local authorities, civil society, business and migrants themselves.

Key words: migration policy, metropolises, urban development, migrants' rights, integration of migrants, diversity capital.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Міграція є глобальним феноменом. Однак її наслідки відчуваються передусім на локальному рівні. По-перше, міграція призводить до перерозподілу населення між населеними пунктами, регіонами, країнами. Переважно за рахунок міграції відбувається урбанізація, що останні сто років є чи не найочевиднішим глобальним трендом. По-друге, мігранти – це люди зі своїми щоденними проблемами і потребами, задоволення яких відбувається там, де людина живе. Їхня інтеграція, реінтеграція, захист прав, освіта, економічна активність та здоров'я великою мірою лежать у сфері відповідальності місцевої влади. Якщо правила щодо прибуття, перебування іммігрантів та відповідальність за їх порушення, доступ до ринку праці,

процедури надання міжнародного захисту тощо регламентуються загальнонаціональним законодавством, то конкретні заходи з їх реалізації відбуваються на місцях. Причому метрополіси, наприклад, Берлін, Відень чи Бірмінгем, формували власні стратегії прийому та інтеграції мігрантів та біженців задовго до того, як такі стратегії було розроблено на національному рівні. У декларації Глобального парламенту мерів (заснованого у 2017 р. міжнародного руху місцевого самоврядування) очільники міст закликали уряди та міжнародні організації залучати міста до вироблення та імплементації міграційної політики, розроблення інноваційних підходів до менеджменту у сфері міграції, передачі на місцевий рівень необхідних ресурсів та повноважень [1].

Це цілком прагматична відповідь на об'єктивну реальність. Адже більшість міжнародних мігрантів проживає у великих містах. Мешканцями міст є приблизно 92% іммігрантів у США, 95% у Великобританії та Канаді, 99% в Австралії. У великих містах проживали 61,3% іммігрантів з-поза співдружності в ЄС [2]. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців міськими жителями є 60% усіх біженців у світі та 80% внутрішньо переміщених осіб [3]. Що ж до внутрішніх мігрантів – саме переміщення у напрямі село – місто та мале місто – метрополіс були, є і вочевидь залишатимуться в найближчому майбутньому панівним вектором внутрішніх міграцій.

Цілком у руслі глобальних тенденцій в Україні найбільші міста є центрами тяжіння і для внутрішніх, і для зовнішніх мігрантів. Проте питання міграції далеко не завжди враховується в планах розвитку міст чи районів, часто залишається поза увагою місцевої адміністрації, більше того, сприймається доволі негативно. Адже швидке зростання чисельності містян потребує удосконалення міської інфраструктури, громадського транспорту, підвищення потужності закладів охорони здоров'я та освіти, вирішення проблеми відходів тощо. Це вимагає від міської влади значних зусиль та виділення завжди дефіцитних ресурсів. За таких умов інколи виникає спокуса нездатність впоратися з міськими проблемами пояснити неконтрольованим припливом населення, яке перевищує спроможність служб міста.

Повсякчас стикаючись з необхідністю розв'язання проблем, зумовлених припливом населення, українські міста, однак, не є наразі помітними акторами реалізації міграційної політики. Місцева влада зазвичай не бачить потреби ні в розробці певних планів чи програм у відповідній царині, ні в інституційному забезпеченні їх виконання. Проте і власний, і зарубіжний досвід переконливо засвідчує доцільність набагато більшого впливу місцевої влади на впорядкування міграційних проблем, які на тлі глобальної інтенсифікації міграції лише загострюватимуться. Тим більше, що децентралізація сприяє зростанню спроможності міст у їх розв'язанні, як і підвищенню відповідальності за добробут і корінних, і прибулих городян. Гостро посилює потребу активізації ролі місцевої влади і місцевих громад у розв'язанні міграційних проблем спричинена російським вторгненням в Україну міграційна криза, що виникла через вимушену міграцію за кордон чи в межах держави не менш як третини населення країни.

У зв'язку з цим метою статті є визначення місця і ролі великих міст у реалізації державної міграційної політики в Україні, основних цілей та напрямів відповідної діяльності. Для досягнення мети статті застосовані системний, порівняльний, структурно-функціональний та інші загальнонаукові методи пізнання.

Аналіз досліджень і публікацій. Політичні та наукові дискусії щодо міграції та управління нею здебільшого стосуються міграційної політики держав. Проте останніми роками міграція в контексті урбанізації перетворилася на одну із ключових для світової спільноти тем, яка активно обговорюється науковцями та політиками-практиками. Відповідне питання є суттєвим для досягнення вироблених ООН цілей сталого розвитку, зокрема цілі 11 – забезпечення відкритості, безпеки, життєвої спроможності та екологічної стійкості міст та населених пунктів [4]. Йому присвячено значну увагу в Новій програмі розвитку міст, затвердженій Генеральною асамблеєю ООН у грудні 2016 р. [5], основна ідея якої – розвиток міст для всіх, зокрема і для мігрантів. Відповідно до документа, сталий міський розвиток в інтересах інтеграції та викорінення бідності передбачає, крім іншого, повну повагу до прав людини біженців, внутрішньо переміщених осіб, мігрантів незалежно від їхнього міграційного статусу. У Новій програмі розвитку міст визнається, що переміщення великих мас населення в міста викликає низку проблем, проте може також зробити вагомий соціальний, економічний та культурний внесок у міське життя. Для цього необхідно, щоб місцева влада створювала умови, які б дали змогу мігрантам конструктивно брати участь у житті міст та зміцненні зв'язків між містами та сільськими регіонами.

Активно розробляє питання управління міграціями на місцевому рівні Міжнародна організація з міграції (МОМ), яка присвятила мігрантам у містах доповідь про світову міграцію 2015 року [6]. МОМ виробила сутнісні принципи міської міграційної політики, які полягають у: відповідності міжнародним стандартам із захисту прав мігрантів; формуванні політики комплексно, за участі різних гілок влади та відомств; взаємодії з партнерами, тобто бізнесом та профспілками, громадськими об'єднаннями, діаспорами та власне мігрантами, а також іншими країнами та міжнародними організаціями [7].

Керуючись ними та аналізом ситуації в різних країнах світу, зокрема реалізації власних проєктів, МОМ запропоновано Інструменти для пов'язаних з міграцією елементів стратегії міської стійкості, покликани допомогти містам ідентифікувати елементи загальнонаціональної системи управління міграціями, важливі для міграційного менеджменту на міському рівні, а також сформулювати напрями, діючи за якими міста можуть сприяти належному регулюванню міграції [8].

Впливу міграції на великі міста було присвячено документ Міжнародного економічного форуму за 2017 рік [2], у якому представлено інформацію щодо міграційної ситуації в 22 найбільших містах світу, проаналізовано вплив на соціально-економічну ситуацію в них, розвиток міської інфраструктури, соціальну згуртованість тощо. Було підкреслено, що в умовах децентралізації роль місцевої влади значно зростає, зокрема

й у сфері міграції, що вимагає належної політичної волі та інституційної спроможності для розроблення та імплементації ефективної інноваційної політики щодо біженців та мігрантів.

Зрозуміло, що доповіді та політичні документи провідних міжнародних організацій були сформовані на підставі численних розвідок політологів, урбаністів, міграцієзнавців. Умовно їх можна поділити на дві групи. Представники першої з них першорядну увагу приділяли процесам формування міграційної політики на найвищому рівні, аналізуючи діяльність держави та різних політичних сил, тоді як другої – застосовували плюралістичний підхід, підкреслюючи значущість участі громадянського суспільства, зокрема самих мігрантів, та діяльності місцевої влади у забезпеченні такої участі. Одним із результатів цих досліджень було припущення щодо більшої здатності місцевої влади давати раду викликам міграції та знаходити прагматичні відповіді на них [9].

Локальний вимір формування та реалізації міграційної політики базується на широкому розумінні її суті. Якщо традиційно до функцій міграційної політики відносили прикордонний контроль, порядок видачі віз, правила перебування та працевлаштування іноземців, то, відповідно до більш сучасного погляду на міграційну політику, її завдання полягає у формуванні суспільного клімату та соціально-економічних умов, які гарантують вільне та свідоме прийняття особою рішення про міграцію, гарантують безпечні, впорядковані та регульовані переміщення. Це завдання постає не лише перед державою, а й на локальному рівні, де з урахуванням місцевих умов та особливостей розробляються різноманітні соціально-економічні, культурні, а також цільові програми з прийому, облаштування та інтеграції мігрантів.

В українській науковій літературі робіт, присвячених обґрунтуванню та аналізу імплементації міграційної політики на місцевому рівні, замало. Найбільш помітною з них є колективна монографія „Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації” [10] за науковою редакцією У. Садової (U. Sadova), підготовлена фахівцями Інституту регіональних досліджень НАН України, яку присвячено визначенню місця міграції в системі регіональної економіки і політики, її ролі у розвитку територій. Основна увага в цій та інших роботах на відповідну тему приділяється західноукраїнському прикордону, тобто регіону, що характеризується наймасовішою трудовою міграцією за кордон. Проте проблематика міграційної політики у містах українськими науковцями не розглядалася, що й визначає новизну цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Потреба у розробленні заходів імплементації міграційної політики на місцях зумовлена тим, що швидкі темпи урбанізації і міграція, інтенсивність якої зростає, викликають нові ризики, проте водночас відкривають нові можливості як для самих мігрантів, так і для громад, звідки вони походять і куди прибувають, а також для урядів та місцевого самоврядування країн, у яких відбуваються ці процеси.

Головним викликом, пов’язаним із міграцією, є, безумовно, зростання різноманіття, не лише етнонаціонального, мовного, культурного,

релігійного, а й соціального, що значно ускладнює завдання забезпечення згуртованості міського населення, інклюзії, особистої та громадської безпеки. Водночас трудовий та інтелектуальний потенціал мігрантів, привнесені ними ідеї та вкладені кошти є, безумовно, важливим чинником розвитку міст. Численні дослідження, здійснені в різних куточках світу, доводять, що етнічне та культурне різноманіття позитивно впливає на темпи зростання продуктивності праці, сприяє розширенню асортименту товарів, послуг та навичок, що пропонуються для споживання, інтенсифікує виробництво та інновації і все частіше розглядається як важлива конкурентна перевага [6].

Треба зазначити також, що певні можливості для прискорення розвитку міграція створює не лише для міст вселення, а й для тих, звідки походять мігранти, завдяки грошовим переказам та нематеріальним трансфертам у формі знань та досвіду, ділових зв'язків, промоції інвестицій тощо.

Мігранти значною мірою впливають на сучасний вигляд великих міст, їх господарську діяльність та культурне життя. Водночас міста, які приймають мігрантів, їхні жителі та інституції визначають умови, в яких перебувають мігранти, їхні життєві перспективи.

Основними сферами, де взаємодіють корінні та прибулі мешканці міст, є ринок праці, ринок житла, сфери освіти та охорони здоров'я. Матиме ця взаємодія характер співпраці чи перетвориться на конкуренцію, залежить від багатьох чинників, зокрема, від рівня розвитку міст та їх економічної та інституційної спроможності, складу та характеристик мігрантів, а також, безумовно, політики щодо міграції і на національному, і на місцевому рівнях.

Таким чином, реалізація міграційної політики у містах, куди прямують мігранти, має бути спрямованою на усунення перешкод для їхньої повноцінної інтеграції в місцеві громади, створення умов для щонайповнішого використання трудового та інтелектуального потенціалу прибулих в інтересах загального добра, водночас із запобіганням виникнення кризових ситуацій, спричинених збільшенням навантаження на міські структури, забезпечення основних прав і свобод і мігрантів, і корінних мешканців.

Метою впливу на міграційні процеси в містах, звідки мігранти вибувають, крім створення умов для затримання населення в них, має бути підтримка зв'язків з земляками, які виїхали, заохочення їхніх матеріальних та нематеріальних внесків у розвиток своєї малої батьківщини.

Усе більше міст світу розробляють власні програми роботи з мігрантами та різноманітні інструменти з їх реалізації. Якщо ще 20–30 років тому швидке зростання населення міст розглядалося як виклик, урбаністи вважали, що найраціональнішим виходом із труднощів, з якими стикаються міста внаслідок напливу населення, є уповільнення процесу міграції, вжиття заходів до утримання сільського населення в місцях проживання, то нині зрозуміло, що загальмувати стрімку урбанізацію неможливо. Водночас міграція дедалі частіше сприймається містами не як проблема, а як ресурс для прискорення розвитку. „Ми такі багаті та щасливі, – заявив мер міста Штутгарта, – тому що у нас так багато мігрантів” [11].

Традиційні підходи до міського планування і управління вимагають інноваційного оновлення, щоб трансформувати міграційну загрозу в ресурс для міського розвитку. На основі аналізу передового досвіду міст світу дослідники виокремили кілька вартих уваги і врахування підходів. Серед них планомірний урбаністичний розвиток, розширення міст, програми реновації міських нетрів, розбудова приміських поселень, побудова нових міст [12].

Так, планомірний урбаністичний розвиток передбачає використання наявної інфраструктури для розміщення груп мігрантів, ущільнення та мінімізацію територіального розростання міст. Міська реновація сприяє розселенню мігрантів у наявних міських районах та забезпечує оптимізацію міської інфраструктури способом заохочення інвестицій та розвитку ринку нерухомості. Розбудова приміських поселень пов'язана з виробництвом продуктів та послуг і, відповідно, створенням нових робочих місць, що відповідає інтересам і місцевих громад, і мігрантів.

Враховуючи інтенсивність міграційних процесів в Україні, той факт, що країна є чи не найбільшим постачальником робочої сили на міжнародний ринок праці в Європі і водночас приймає мігрантів та біженців на своїй території, а також використовується для транзиту, удосконалення міграційної політики держави за рахунок її локалізації на часі. При цьому на першорядну увагу заслуговує розвиток системи міграційного менеджменту великих міст, у першу чергу столиці, куди спрямовані численні міграційні потоки.

Значення реалізації міграційної політики на міському рівні особливо зросло внаслідок масових вимушених переміщень, спричинених окупацією Російською Федерацією Криму та частини території Донецької та Луганської областей. Переважна більшість з півтора мільйона внутрішньо переміщених осіб є містянами, які шукали притулку так само в містах, оскільки є носіями „міських” професій та кваліфікацій, звикли до міського способу життя. Крім того, великі міста пропонують ширші можливості працевлаштування та пошуків житла. Хоча життя в них порівняно дорожче, проте й заробітки вищі. Статистика ВПО свідчить про їх поступовий перерозподіл на користь великих міст. Особливо помітним є процес концентрації ВПО в столиці та столичній агломерації. За даними Мінсоцполітики, яке здійснює реєстрацію ВПО, у Києві та Київській області у 2021 р. поживали 234 тис. переселенців, або 16% з їх кількості, тоді як у 2019 р. – 15%, в 2016 р. – 13% [13].

Воєнна агресія Російської Федерації призвела до масової вимушеної мобільності населення і значних руйнувань. Не менш численні міграційні переміщення викличе також і повоєнне відновлення. Слід очікувати подальшої концентрації населення у великих містах, які потребуватимуть робочої сили для відбудови і пропонуватимуть ширший вибір можливостей для облаштування. Міграційний приплив до великих міст формуватиметься не лише за рахунок повернення їхніх мешканців, а й прибуття внутрішньо переміщених осіб, які, втративши домівку в інших регіонах, прагнуть заробити на її відновлення або переселитися в міста для постійного проживання. Якщо більшість іноземців унаслідок війни покинули Україну, то реалізація планів відбудови її економіки з використанням іноземної допомоги та інвестицій зумовить приплив іноземних мігрантів,

висококваліфікованих спеціалістів і менеджерів, а також рядових виконавців. Усе це потребуватиме серйозної уваги з боку міської влади.

Як свідчить і міжнародний досвід, і аналіз аналітичних напрацювань, для запровадження в містах успішного міграційного менеджменту потрібні певні умови, серед яких передусім належна законодавча база, що формується в рамках міграційної політики держави. Досягнення цілей міграційної політики у містах неможливе без тісної співпраці місцевої влади, громадянського суспільства, бізнесу та самих мігрантів. Як і у випадку будь-яких інших аспектів регулювання міграцій, неодмінною складовою впливу на міграційні процеси у великих містах є міжнародний діалог та співпраця, вивчення та врахування передового зарубіжного досвіду.

Під час обґрунтування ролі метрополісів в імплементації міграційної політики закономірно виникає питання щодо співвідношення міграційного менеджменту в містах із загальнонаціональною системою регулювання міграції. Звичайно, локальна управлінська діяльність у будь-якій сфері може розвиватися лише в рамках загальнонаціональних політичних підходів та законодавства, яким встановлюються загальні норми і правила, в нашому випадку щодо переміщень населення, прав внутрішньо переміщених осіб, статусу іноземців, процедур надання міжнародного захисту тощо. Великі міста, водночас, крім забезпечення виконання на місцевому рівні загальнонаціональних приписів, здатні артикулювати конкретні потреби людей, як містян у цілому, так і мігрантів. У метрополісах найбільш гостро відчуються недоліки та прогалини міграційної політики держави. Наприклад, жорсткі заходи прикордонного контролю та протидії нерегульованій міграції можуть спричинити ризик „зависання” мігрантів без правових підстав та засобів до існування, які накопичуються саме у великих містах. А обмеження у працевлаштуванні мігрантів – викликати їх витіснення на чорний ринок праці, у неформальну зайнятість, унаслідок чого зростають ризики зловживань та порушення прав працівників, місто недоотримує податкові надходження. Тому, спираючись на знання ситуації та власний досвід розв’язання міграційних проблем на місцевому рівні, місто може виступати драйвером удосконалення загальнонаціональної міграційної політики.

Розробляючи міські заходи з реалізації політики щодо мігрантів, необхідно зважати на те, що їхній склад неоднорідний. Сутнісним стосовно потреб прибулого населення є громадянська належність та правовий статус. Зрозуміло, що становище мігрантів, які є громадянами країни, відрізняється від становища іноземців. Так само в різній ситуації перебувають іноземці, які мають дозвіл на постійне чи тимчасове проживання, і такі, які перебувають у нерегульованому правовому становищі.

Необхідно підкреслити, що, хоча українська громадськість та особи, які приймають рішення, здебільшого стурбовані прибуттям іноземців, особливо тих, які значно відрізняються від місцевого населення, в українському контексті, що характеризується продовженням урбанізації та все більшою концентрацією населення в кількох метрополісах, на не меншу увагу заслуговує внутрішня міграція, як для постійного проживання, так і навчальна, маятникова трудова тощо.

Нагадаємо, що найбільшими групами мігрантів, характеристики та інтереси яких відрізняються, є економічні мігранти, освітні мігранти, внутрішньо переміщені особи та біженці. Зокрема, економічні та освітні мігранти, як правило, не розраховують на чиюсь підтримку, користуються власними соціальними зв'язками, їхнє прибуття вмотивоване бажанням покращити свої життєві перспективи. Водночас ВПО та біженці мігрують вимушено, невідповідно, втрачають внаслідок міграції майно, соціальне становище, потребують екстреної допомоги.

Економічні мігранти зазвичай прибувають на роботу до міста, залишаючи сім'ї у місці постійного проживання, возз'єднуються з ними лише тоді, коли переселяються в міста для постійного проживання. Здебільшого це люди в активному працездатному віці. Водночас внутрішньо переміщені особи та біженці найчастіше прибувають сім'ями, у складі яких діти та особи похилого віку. Значно більшими, ніж у економічних мігрантів, є їхні потреби у послугах освіти та охорони здоров'я, тому навантаження на відповідні структури міста у зв'язку з прибуттям цих категорій мігрантів є більшим.

Для врахування строкатості складу мігрантів, розробляючи адресовані їм заходи, необхідно мати актуальні та перевірені дані щодо їх чисельності та основних характеристик, працювати над збагаченням статистичної інформації, яка б дала змогу міській владі адекватно реагувати на проблеми, пов'язані зі збільшенням населення.

Основним джерелом знань про населення лишається перепис, проведення якого очікувалося в 2023 році, хоча, вочевидь, через війну він буде вкотре відкладений. Попри його важливість, необхідно зазначити, що дані перепису недостатні для оцінки чисельності та складу мобільного населення у великих містах, оскільки перепис проводиться по домогосподарствах і зазвичай охоплює лише тих мешканців, які офіційно зареєстровані за місцем проживання. Неврахування наявності в місті населення, яке фактично тут проживає, проте не є зареєстрованим, може створити для міської влади серйозні труднощі для планування міського розвитку та забезпечення містян необхідними послугами. Крім того, оскільки міжпереписний період зазвичай становить 10–12 років, а в Україні він затягнувся на понад 20 років, у разі інтенсивних урбаністичних процесів дані перепису швидко застарівають.

Недостатніми видаються також і дані поточного обліку міграції, який здійснюється органами статистики на основі інформації про реєстрацію/зняття з реєстрації за місцем проживання мешканців міста. Оскільки на сьогодні згідно з чинним законодавством працевлаштування чи навчання, доступ до основних адміністративних та соціальних послуг фактично не залежать від місця реєстрації, українці подеколи не поспішають повідомляти компетентні органи про зміну помешкання. Їх частка доволі значна – не менше 12% повнолітніх громадян [14], а у великих містах ще більша. За деякими оцінками від 15 до 30% містян тут проживають не в тому місці, де вони зареєстровані [15].

Тому, крім співпраці зі статистичними органами, адміністрації метрополісів конче потрібні власні дослідження, передусім у конкретних

локаціях міст, з використанням соціологічних та інших методів, з охопленням і постійного населення, і мігрантів та врахуванням того факту, що не всі прибулі зареєстровані у місті, хоча, по суті, є постійними мешканцями великих міст, формально зареєстрованими в інших населених пунктах.

В управлінських цілях необхідно знати не лише чисельність мігрантів, а й модель міграційних переміщень (маятникові, сезонні, постійні), соціально-демографічні характеристики мігрантів (вік, стать, освіта), статус економічної активності (наймані працівники, самозайняті, працедавці), сфери зайнятості та професійної діяльності. Вкрай важливою є інформація про правовий статус прибулих. Якщо щодо зареєстрованих мігрантів, як громадян, так і іноземців, такі статистичні дані відомі, то для їх отримання стосовно внутрішніх мігрантів, у місті незареєстрованих, а також іноземців у нерегульованому становищі потрібні інші методи оцінки.

Збір та аналіз даних має бути організований на постійній основі. Оскільки міграція є вкрай мінливим процесом, інформація повинна постійно оновлюватися.

Враховувати оцінки чисельності та складу, прогнози припливу/відпливу населення необхідно не лише під час розробки містобудівельних планів, планів розвитку громадського транспорту та різноманітних сервісів, а й у інформаційній роботі з населенням. Отримані дані щодо міграційної ситуації мають систематично поширюватися і в експертному середовищі, й серед громадськості з метою протидії спекуляціям на міграційній тематиці, що породжують різноманітні мігрантофобії.

Важливими є не лише збір даних, але й їх інтерпретація. Тому активізації потребують наукові дослідження міграційної ситуації в великих містах. Якщо міжнародній міграції, як з України, так і в Україну, присвячено доволі багато наукових розробок, то внутрішня міграція менше цікавить учених, у край рідко є предметом досліджень, хоча саме вона справляє вирішальний вплив на зміни чисельності та складу населення українських метрополісів. Міська влада має бути зацікавлена в результатах відповідних досліджень, необхідних для її успішного функціонування, бути замовником таких робіт, організувати їх на систематичній основі.

Реалізація міграційної політики на міському рівні, як і на національному, має розвиватися за кількома основними напрямками. Перший і основний з них – забезпечення людських прав мігрантів. Беззастережний захист прав людини, і мігрантів, і корінних мешканців, є найбільш надійним засобом із запобігання виникненню соціальної напруги та міжетнічних конфліктів. Міграційна складова має враховуватися в міських планах та стратегіях з протидії расизму та ксенофобії, забезпечення правопорядку, протидії насильству та торгівлі людьми. Вкрай важливим є забезпечення безперешкодного доступу мігрантів до основних послуг, які надає своїм мешканцям місто, передусім з охорони здоров'я та освіти, правової допомоги.

В інтересах правопорядку та соціальної злагоди – забезпечення надійного правового статусу мігрантів, які проживають у місті. Це вимагає поваги до прав людини всіх мігрантів, незалежно від їхнього правового становища, адвокації врегулювання статусу прибулих працівників, шукачів притулку, декриміналізації мігрантів з нерегульованим статусом.

Варто звернути серйозну увагу на забезпечення прав не лише іноземців, які прибувають в Україну, а й наших співгромадян, які в пошуках роботи та кращих життєвих перспектив мігрують до великих міст. Адже випадки, коли вони зазнають дискримінації, не такі вже й рідкісні і пов'язані передусім із неформальною зайнятістю, незабезпеченістю житлом та побутовими проблемами, обмеженістю доступу до важливих соціальних послуг, зокрема, з охорони здоров'я, тощо.

Питання захисту людських прав та забезпечення умов для інтеграції ще більш актуальні для мігрантів, які належать до найбільш вразливих груп, таких як шукачі притулку, біженці та внутрішньо переміщені особи. Правових гарантій, захисту від дискримінації та допомоги в інтеграції потребують також і іноземці-студенти та працівники. Якщо міська влада ігноруватиме такі потреби, це може призвести до сегрегації, наростання нетерпимості, радикалізації і частини прибулих, і деяких місцевих мешканців, правопорушенням та зростанню злочинності.

Слід наголосити, однак, що протидія дискримінації, захист прав мігрантів є необхідними, але недостатніми для їхньої інтеграції в суспільство і забезпечення безконфліктного існування в місті заходами. І влада, і громадськість мають докладати цілеспрямованих зусиль для інкорпорації мігрантів у міську громаду, забезпечення доступу до працевлаштування, освіти, соціальних послуг, сфери культури тощо.

Так, міські адміністрації різними способами можуть сприяти інтеграції мігрантів на ринку праці, передовсім забезпечити їхній доступ до необхідної інформації щодо умов та можливостей працевлаштування, а також консультативних послуг, курсів з підвищення кваліфікації чи перекваліфікації, правової допомоги у визнанні здобутих за кордоном документів про освіту. Ці функції часто виконують неурядові благодійні організації за підтримки міжнародних структур та фондів. Надання таким організаціям дієвої підтримки з боку адміністрації міст, з одного боку, сприятиме інтеграції мігрантів, а з другого – розвитку громадянського суспільства.

Міські адміністрації можуть також виконувати роль посередника між працедавцями, місцевими працівниками та мігрантами, сприяти пошукам взаєморозуміння в інтересах усіх учасників ринку праці. Вони мають можливість сприяти інтеграції мігрантів на ринку праці у ролі працедавця, тобто залучати мігрантів, біженців, ВПО до роботи на підприємствах комунальної форми власності, а також у власних структурах.

Загально відомо, як із зарубіжного, так і українського досвіду, що мігранти схильні вирішувати питання працевлаштування шляхом самозайнятості, дрібного підприємництва, оскільки через відсутність соціальних зв'язків у новому місці проживання часто стикаються з труднощами у пошуках роботи. Міські адміністрації можуть підтримувати мігрантів-підприємців і забезпечуючи їм доступ до загальних програм розвитку підприємництва, і шляхом розроблення цільових програм, орієнтованих саме на мігрантів, на підтримку етнічного чи локального бізнесу з метою урізноманітнення та збагачення товарів та послуг, що пропонуються містянам.

Немає сумніву, що найбільш болісним і складним для прибулих до великих міст осіб є житлове питання. Особливо гостро воно стоїть перед вразливими групами, внутрішньо переміщеними особами та біженцями. Так, за даними національного моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, станом на березень 2021 р. і через сім років після подій, які спричинили вимушене переселення, лише 12% ВПО мали власне житло, 15% залишалися мешкати у родичів чи знайомих, 60% змушені були орендувати житлові приміщення, що лягало важким тягарем на добробут домогосподарств [16]. Безперспективність розв'язання проблеми з житлом нерідко стає причиною повернення ВПО в місця попереднього проживання попри небезпеки, які можуть їх там очікувати. Біженці та шукачі притулку нерідко стикаються зі зловживаннями та дискримінацією, орендуючи житло, змушені його часто міняти, жити спільно з людьми, які не є членами їхніх сімей чи родичами.

Унаслідок значних руйнувань житлового фонду міст через російську агресію проблема житла лише загострилася. Соціального житла в містах не вистачає, воно потрібне не лише прибулим, а й місцевим мешканцям, які перебувають у складній життєвій ситуації, постраждали від війни. Тому надання тимчасово житла для шукачів притулку та ВПО як необхідний захід екстреної допомоги має бути лише першим кроком у здійсненні програм облаштування внутрішньо переселених осіб та віднайдення для них тривалого рішення. Беручи до уваги реальні фінансові можливості міст, найбільш перспективним, а часто й єдиною можливим шляхом видається створення умов для самостійного будівництва житла ВПО, їхньої паритетної участі в будівельних проєктах, зокрема способом трудового внеску, пільгове кредитування таких проєктів, виділення під них земельних ділянок та сприяння в оформленні необхідної документації, що цілком має змогу забезпечити міська адміністрація. Ще одним варіантом є надання внутрішньо переселеним особам житла із вторинного житлового фонду, яке потребує реновації, за умови самостійного ремонту та облаштування і з перспективою подальшого викупу.

Що стосується економічних мігрантів, міська влада має працювати з компаніями, які потребують додаткової робочої сили і задовольняють цю потребу за рахунок мігрантів, заохочувати їх до облаштування дешевого, проте достойного житла для працівників.

Важливим принципом міської політики щодо облаштування мігрантів має бути спільна робота, тобто така співпраця, коли ВПО та інші категорії прибулих не є лише реципієнтами допомоги, а активно беруть участь у налагодженні свого життя в місцях вселення. З цією метою міська влада повинна активно співпрацювати зі самими мігрантами, їхніми громадськими об'єднаннями, залучати їх представників до своїх заходів, спільного прийняття конкретних рішень.

Мігрантські громади, діаспори не лише представляють інтереси своїх членів у спілкуванні із владою та населенням міста, а є центрами взаємної підтримки і взаємодопомоги мігрантів, які значно полегшують для них інколи доволі болісний процес адаптації до життя в новому оточенні. Тобто,

вони виконують такі самі функції, як і відповідні структури міста. Тому міська влада зацікавлена у співпраці з громадами мігрантів і має допомагати їхній самоорганізації, підтримувати їхні ініціативи, вести з ними постійний діалог, спільно визначати пріоритети та накреслювати плани дій.

При цьому важливо залучати до діалогу також і мешканців місцевих громад, в яких проживають мігранти. Для більшості з прибулих характерним є поселення в найдешевших, віддалених від центру і гірше впорядкованих районах, у дешевому житловому фонді, тобто там, де проживають найменш захищені категорії місцевих мешканців. У зв'язку з цим важливо, щоб заходи з підтримки мігрантів приносили користь усій громаді, не сприймалися оточенням як несправедливі привілеї, були результатом спільних обговорень та прийнятих за загальною згодою рішень.

Спілкування та співпраця з мігрантами не має обмежуватися лише розв'язанням проблем їхнього облаштування. Серйозною помилкою є ситуація, коли мігранти не залучаються до громадських дискусій щодо розвитку міста, його забудови, вирішення інших важливих питань, як особи, які не проживають у місті постійно, хоча насправді вони є невід'ємною складовою міського населення і повинні, як і інші громадяни, брати участь у його управлінні.

Крім функціональної, вкрай важливою є також і культурна інтеграція мігрантів. Їй сприятиме організація курсів з вивчення мови, культури, норм і правил країни перебування як для дорослих, так і для дітей. Міській владі необхідно потурбуватися про повноцінне залучення дітей та молоді з іммігрантського середовища до місцевої систем освіти, забезпечити для них, за потреби, додаткові заняття для найшвидшого опанування мови, спеціальний супровід з боку вчителів, однолітків-волонтерів, співпрацювати у цій сфері зі широким спектром неурядових об'єднань, які працюють у сфері культури та мистецтва, спорту, дозвілля.

Адаптуватися до життя в умовах етнічного різноманіття мають і місцеві мешканці. Тому інформаційно-виховна робота, спрямована на сприйняття та повагу до культурних, мовних, релігійних відмінностей, повинна проводитися серед молоді, в навчальних закладах, адресуватися і мігрантам, і немігрантам. Важливою складовою такої діяльності має бути пропаганда позитивного впливу міграції на розвиток міста, наголос на внесок мігрантів у покращення умов проживання для всіх містян.

Міграційна політика в місті може стати ефективною лише за умови її широкої підтримки. Тому до її формування та консультацій щодо конкретних заходів має долучатися широка громадськість, неурядові організації, працедавці та профспілки, діаспори та асоціації мігрантів, науковці. Організувати таку широку співпрацю можна в рамках постійно діючої координаційно-дорадчої комісії при міській адміністрації, членами якої будуть представники і громадськості, і різних департаментів міської влади.

Оскільки українські міста не лише приваблюють мігрантів, а й постачають працівників на міжнародний ринок праці, одним із напрямів діяльності міської влади у сфері міграційної політики має бути сприяння

переказам на Батьківщину зароблених за кордоном коштів, підвищення фінансової грамотності городян, які є отримувачами переказів, заохочення інвестицій мігрантів та діаспори у започаткування бізнесу в рідному місті. Мобілізація мігрантів та діаспори для фінансування інвестицій у розвиток місць походження в Україні набуває ще більшого значення у світлі потреб повоєнного відновлення країни. Варто передбачити створення інформаційних порталів для містян, які перебувають за кордоном, мігрантів-поверненців, де можна було б знайти інформацію про можливості працевлаштування, вирішення житлового питання, відновлення документів, влаштування дітей до дитячого садочка чи школи, отримання юридичних консультацій тощо.

Для імплементації міграційної політики на місцевому рівні, розроблення відповідних програм місто має мати певні інституційні спроможності, спеціалістів у міській адміністрації, уповноважених вивчати, аналізувати міграційну ситуацію та її зміни, розробляти та пропонувати з її врахуванням необхідні заходи у сфері міського планування та управління, їх бюджетного забезпечення. Це не означає, однак, створення додаткових бюрократичних структур, а радше використання вже існуючих та налагодження на постійній основі обміну інформацією та співпраці в сфері міграції між департаментами, відповідальними за житловий фонд, транспорт, освіту, соціальні та медичні послуги тощо. Не менш важливими є також постійні як горизонтальні контакти, тобто з адміністраціями інших регіонів, передусім партнерів з обміну населенням, так і вертикальні, з центральними органами влади.

Висновки. Таким чином, в умовах стрімкої урбанізації та кількісного зростання населення метрополісів за рахунок і внутрішньої, і зовнішньої міграції зростає значення регулювання міграційних проблем на локальному рівні. Міграційна політика у великих містах не обмежується лише реалізацією делегованих їм з центрального рівня функцій, вона має бути спрямована на забезпечення прав мігрантів, функціональної та культурної інтеграції їх у міське середовище, а також використання потенціалу мігрантів для розвитку міст та збагачення і урізноманітнення міського життя.

Успішна міграційна політика міст в інтересах усього їх населення підвищує конкурентоспроможність метрополісів у боротьбі за людські ресурси. В Україні це означає, що українські міста зможуть конкурувати із зарубіжними працедавцями, що є вкрай важливим для збереження трудового потенціалу країни та її сталого розвитку. Якщо внутрішня міграція до українських метрополісів розглядатиметься громадянами як альтернатива міграції зовнішній, це відповідатиме стратегічним інтересам країни, сприятиме прискоренню її розвитку.

У зв'язку з цим актуальним напрямом подальших наукових пошуків у царині міграційної політики є посилення уваги до її реалізації на місцевому рівні, зокрема у великих містах, спрямованої на інтенсифікацію територіальної мобільності громадян, як важливого ресурсу для прискорення і регіонального, і загальнодержавного розвитку. Науковий інтерес становить процес імплементації місцевою владою сформованих на національному

рівні політичних рішень, реалізації їх в адміністративній практиці, забезпечення комплексного підходу до розв'язання міграційних проблем із залученням структур, відповідальних за різні аспекти життєдіяльності міста, налагодження співпраці з громадянським суспільством та бізнесом. Особливої уваги дослідників потребує також вивчення зарубіжного досвіду міграційної політики у метрополісах, що на сьогодні є одним із провідних елементів забезпечення сталого розвитку та згуртованості у глобальних містах.

Бібліографічні посилання

1. Global Parliament of Mayors Annual Summit 2018 Declaration. URL: <https://globalparliamentofmayors.org/wp-content/uploads/2018/10/Bristol-Declaration-2018.pdf> (дата звернення: 10.02.2022).
2. Migration and Its Impact on Cities. *World Economic Forum*. October 2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/migration-and-its-impact-on-cities> (дата звернення: 10.02.2022).
3. White Paper – mainstreaming migration into local development and beyond. URL: <https://www.local2030.org/library/view/185> (дата звернення: 10.02.2022).
4. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення: 10.02.2022).
5. The New Urban Agenda. A/RES/71/256. URL: <https://habitat3.org/the-new-urban-agenda/> (дата звернення: 10.02.2022).
6. World Migration Report 2015. *Migrants and cities: New Partnership to manage mobility*. URL: <https://www.iom.int/world-migration-report-2015> (дата звернення: 10.02.2022).
7. Migration governance framework. URL: https://www.iom.int/sites/default/files/about-iom/migof_brochure_a4_en.pdf (дата звернення: 10.02.2022).
8. Toolbox of migration-related elements for the city resilience strategy. URL: https://www.uclg.org/sites/default/files/consultation_document_migration_governance_framework.pdf (дата звернення: 10.02.2022).
9. The Local Dimension of Migration Policymaking / ed. by T. Caponio and M. Borkert. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2010. URL: <https://www.imiscoe.org/docman-books/376-caponio-a-borkert-2010/file> (дата звернення: 10.02.2022).
10. Регіональна міграційна політика та механізми її реалізації / за наук. ред. У. Садової. Львів, 2011. 528 с.
11. Practice to Policies: Lessons from Local Leadership on Immigrant Integration. URL: https://www.migpolgroup.com/_old/portfolio/practice-to-policy-lessons-from-local-leadership-on-immigrant-integration-2/ (дата звернення: 10.02.2022).
12. Murillo F. Migrants and Rapid Urbanization: A New Agenda for humanitarian and development urban planning? URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/unpd_egm_201709_s6_paper-murillo-final.pdf (дата звернення: 10.02.2022).
13. Migration in Ukraine: facts and figures 2021. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/migration_in_ukraine_facts_and_figures_2021-eng_web.pdf (дата звернення: 10.02.2022).
14. Система реєстрації місця проживання в Україні: її вплив на реалізацію прав та життєвих інтересів людини. *Результати соціологічного дослідження*. Київ : Аналітичний центр CEDOS, 2018. 100 с.
15. Внутрішня міграція: куди їдуть українці в пошуках кращого життя. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/vnutrennyaya-migraciya-kuda-edut-ukraincy-vpoiskah-luchshey-zhizni-1118542.html> (дата звернення: 10.02.2022).

16. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_18_19_ukr.pdf (дата звернення: 10.02.2022).

References

1. Global Parliament of Mayors Annual Summit 2018 Declaration. URL: <https://globalparliamentofmayors.org/wp-content/uploads/2018/10/Bristol-Declaration-2018.pdf>
2. Migration and Its Impact on Cities. *World Economic Forum*. October 2018. URL: <https://www.weforum.org/reports/migration-and-its-impact-on-cities>
3. White Paper – mainstreaming migration into local development and beyond. URL: <https://www.local2030.org/library/view/185>
4. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. A/RES/70/1. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda>
5. The New Urban Agenda. A/RES/71/256. URL: <https://habitat3.org/the-new-urban-agenda/>
6. World Migration Report 2015. *Migrants and cities: New Partnership to manage mobility*. URL: <https://www.iom.int/world-migration-report-2015>
7. Migration governance framework. URL: https://www.iom.int/sites/default/files/about-iom/migof_brochure_a4_en.pdf
8. Toolbox of migration-related elements for the city resilience strategy. URL: https://www.uclg.org/sites/default/files/consultation_document_migration_governance_framework.pdf
9. The Local Dimension of Migration Policymaking / ed. by T. Caponio and M. Borkert. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2010. URL: <https://www.imiscoe.org/docman-books/376-caponio-a-borkert-2010/file>
10. Rehional'na mihratsiina polityka ta mekhanizmy yii realizatsii / za nauk. red. U. Sadovoi. L'viv, 2011. 528 s. (Regional migration policy and mechanisms for its implementation).
11. Practice to Policies: Lessons from Local Leadership on Immigrant Integration URL: https://www.migpolgroup.com/_old/portfolio/practice-to-policy-lessons-from-local-leadership-on-immigrant-integration-2/
12. Murillo F. Migrants and Rapid Urbanization: A New Agenda for humanitarian and development urban planning? URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/unpd_egm_201709_s6_paper-murillo-final.pdf
13. Migration in Ukraine: facts and figures 2021. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/migration_in_ukraine_facts_and_figures_2021-eng_web.pdf
14. Systema reiestratsii mistsia prozhyvannia v Ukraini: yii vplyv na realizatsiiu prav ta zhyttievych interesiv liudyny. *Rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia*. Kyiv : Analychnyi tsentr CEDOS, 2018. 100 s. (The system of registration of residence in Ukraine: its impact on the realization of human rights and vital interests of a person. The results of sociological research).
15. Vnutrishnia mihratsiia: kudy yidut' ukraintsi v poshukakh krashchoho zhyttia. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/vnutrennyaya-migraciya-kuda-edut-ukraincy-vpoiskah-luchshey-zhizni-1118542.html> (Internal migration: where Ukrainians go in search of a better life).
16. Zvit natsional'noi systemy monitorynhu sytuatsii z vnutrishn'o peremishchenymy osobamy. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_18_19_ukr.pdf (Report of the national system for monitoring the situation of internally displaced persons).

Стаття надійшла до редакції 11.02.2022

УДК 32(477.82)“1991/2021”
DOI: 10.53317/2786-4774-2022-1-4

Розвиток політичного процесу у Волинській області (1991–2021)

Анотація. У статті здійснено науковий аналіз політичного процесу у Волинській області протягом тридцяти років існування незалежної України. Акцентовано на інституційних та позаінституційних практиках політичної діяльності та участі суб'єктів суспільно-політичних відносин, які визначали/визначають характер і спрямованість політичного процесу на Волині. Розкрито послідовність дій влади та опозиції щодо демонтажу інститутів влади радянської епохи, проведення декомунізації символічного простору населених пунктів області, створення інститутів громадянського суспільства і партій, зміни парадигми ставлення місцевої влади до церков та їх конфесій, учасників національно-визвольних змагань тощо. Вагомий вплив на

Валерій Бортніков,
доктор політичних наук,
професор,
Волинський національний
університет імені Лесі
Українки

Valerii Bortnikov,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National
University

ORCID: 0000-0003-0991-4047
bortnikov.v@gmail.com

спрямованість політичного процесу справляє електоральна участь громадян на виборах до вищих та місцевих органів влади та, відповідно, якісний склад Верховної Ради України та місцевих рад. Поряд з аналізом партійного представництва від Волині у депутатському корпусі українського парламенту простежено динаміку участі та переваг окремих політичних сил і партій на виборах до обласної ради. Здійснено періодизацію процесу партійно-політичного структурування в краї. Значу увагу приділено аналізу суспільно-політичної активності волинян під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Автор дійшов висновку, що загалом політичний процес на Волині відтворює спрямованість перебігу політичного процесу в Україні з одночасною його диверсифікацією за такими головними напрямками: по-перше, відмови від авторитарно-тоталітарних інституційних форм і переходу до демократичних; по-друге, декомунізації публічного простору та моделювання історичної пам'яті, яке супроводжується поверненням національних (місцевих) традицій, ритуалів і символів; по-третє, збагачення „палітри” вітчизняного досвіду здійснення політичної діяльності та участі регіональними практиками.

Ключові слова: Україна, Волинська область, політичний процес, політичні інститути, демократизація, місцеве самоврядування, політичні партії, політичні вибори, реформа місцевого самоврядування.

The political process evolution in the Volyn region (1991–2021)

Abstract. A scientific analysis of the political process in the Volyn region for thirty years of existence of independent Ukraine has been carried out in the article. Emphasis has been placed on institutional and non-institutional practices of political activity and participation of subjects of socio-political relations, which determined/determine the

nature and direction of the political process in Volyn. The sequence of actions of the government and the opposition to dismantle the institutions of power of the Soviet era, the decommunization of the symbolic space of the settlements of the region, creation of civil society institutions and parties, paradigm shifts in the attitude of local authorities to churches and their denominations, participants in national liberation struggles, etc. have been revealed. Significant influence on the direction of the political process is determined by the electoral participation of citizens in elections to higher and local authorities and, accordingly, qualitative composition of the Verkhovna Rada of Ukraine and local councils. Along with the analysis of the party representation from Volyn in the parliamentary corps of the Ukrainian parliament, there has been traced the dynamics of participation and preferences of certain political forces and parties in the elections to the regional council. The process of party-political structuring in the region has been periodized. The significant attention has been paid to the analysis of socio-political activity of Volyn residents during the Orange Revolution and the Revolution of Dignity. The author came to the conclusion that in general, the political process in Volyn reflects the direction of the political process in Ukraine with its simultaneous diversification in the following main areas: first, the abandonment of authoritarian-totalitarian institutional forms and the transition to democratic ones; secondly, the decommunization of public space and the modeling of historical memory, accompanied by the return of national (local) traditions, rituals and symbols; thirdly, enriching the „palette” of domestic experience in political activities and participation in regional practices.

Key words: Ukraine, Volyn region, political process, political institutions, democratization, local self-government, political parties, political elections, local self-government reform.

Постановка проблеми. Політичний процес на Волині, як складова процесу соціальних змін у загальнонаціональному масштабі, передбачає науковий аналіз діяльності суб'єктів політичних відносин: влади та опозиції, політичних партій, інститутів громадянського суспільства, форм протесту і творчої самоорганізації населення тощо, які засвідчили свою спроможність впливати на здійснення політичної влади. У статті використано проблемно-хронологічний, неоінституційний, структурно-функціональний та інші методи. Керуючись принципами системного аналізу, політичний процес в окремому регіоні розглядається як динамічна підсистема політичної системи, якій притаманні такі властивості, як процесуальність та здатність до змін [1, с. 9; 2, с. 457, с. 458; 3, с. 210]. Криза „парадигми транзиту” зумовила застосування нових концептуальних підходів щодо аналізу процесів посткомуністичних трансформацій [4, с. 145]. Не знайшла підтвердження векторна модель політичної трансформації у напрямі консолідованої демократії через низку „обов'язкових” етапів розвитку: ерозія і розпад авторитаризму, лібералізація режиму, інституціональна демократизація, неконсолідована демократія, демократична консолідація [5, с. 64–75]. Учені дійшли висновку, що більшість поставоритарних країн перебувають не на „проміжній станції” етапу трансформації, а наприкінці шляху розвитку, на який вони були здатні. Причому, це зовсім не виключає можливості їх подальших трансформацій. Але „це буде вже звичайна ... еволюція, а не "транзит", якщо розуміти його як радикальну перебудову інституційних конструкцій політичного устрою” [6, с. 431–432].

Зазначені тези мають безпосереднє відношення до характеристики політичного процесу в Україні. Ідеться про те, що після етапу лібералізації другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. процес демократизації загальмовано і утворено гібридний політичний режим („електоральний”, „кланово-олігархічний”, „безплідного плюралізму” та ін.), де інститути не працюють належним чином, а головну роль відіграють політики і чиновники, діяльність яких є похідною від приватних та корпоративних інтересів. У цьому контексті надзвичайно **актуальним** є аналіз інституційних змін у регіонах України, оскільки загальнонаціональний політичний процес є похідним від процесів соціокультурного, економічного та політичного розвитку території.

Аналіз попередніх досліджень. У дослідження політичного процесу в Україні як складової частини її цивілізаційного поступу помітний внесок зробили такі вітчизняні вчені, як А. Волинський, В. Горбатенко, М. Горбатьок, Г. Зеленько, О. Зорич, Я. Калакура, В. Котигоренко, О. Майборода, М. Кармазіна, М. Михальченко, Л. Нагорна, Ю. Поліщук, М. Польовий, О. Рафальський, О. Резнік, О. Фісун, Ю. Шайгородський та ін. Регіональний „зріз” політичного процесу через аналіз інститутів виборів, партій, діяльність опозиції, зміст регіонального політичного режиму тощо представлено у дослідженнях А. Авксентьєва, Т. Бевз, В. Климончука, А. Колодій, В. Лебедюка, В. Литвина, М. Лендьел, А. Романюка, Н. Ротар, Ю. Остапця, С. Янішевського, В. Яремчука та ін. Серед волинських науковців, які зробили помітний внесок у дослідження політичного процесу на Волині часів незалежності, слід назвати В. Малиновського, Й. Надольського, М. Тиского, М. Находа та ін.

Першими науковими працями, у яких простежено динаміку політичних змін у Волинській області, стали видання „Волинь: 90-ті роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій” [7] та „Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.)” [8].

Цінним для розуміння структури, якісного складу, форм і методів боротьби опозиційного руху на Волині проти комуністичної влади є монографія М. Тиского „Історія виникнення Народного Руху України на Волині” (2001). Автор – один із керівників крайової організації НРУ, крім перебігу політичної боротьби у період 1989–1991 рр., розмістив на сторінках видання велику кількість унікальних матеріалів і документів [9]. Участь волинян у подіях Помаранчевої революції розкрито в монографічному дослідженні „Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи” [10].

Теоретичний і практично-політичний зміст перебігу політичного процесу в краї частково розкривається у колективній монографії „Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття)”. Крім аналізу теоретичних засад демократичного транзиту, автори простежили динаміку електоральної та позаелекторальної політичної участі громадян, здійснили аналіз змін пріоритетів у розвитку національної культури та духовності тощо [11].

В. Малиновський у 2013 р. видав змістовну монографію „Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.)”, у якій узагальнено перебіг процесу становлення інституту місцевого самоврядування у вказаний період [12]. Окремі аспекти зазначеної проблеми досліджено в кандидатських дисертаціях В. Мельник і В. Троценка [13; 14].

Загалом, у згаданих дослідженнях здійснено аналіз лише окремих аспектів політичного процесу в області в обмежений історичний період. Не знайшла належного висвітлення й специфіка перебігу подій в краї під час Революції Гідності та військової агресії РФ на Сході країни.

Метою статті є науковий аналіз процесу виникнення інститутів, форм і практик діяльності та участі суб'єктів суспільно-політичних відносин, які визначали/визначають спрямованість політичного процесу у Волинській області часів незалежності України. Наукова новизна полягає в узагальненні та доповненні існуючих досліджень із визначеної проблеми новими фактами і коментарями, викладенні авторської позиції щодо оцінки діяльності окремих політичних сил та акторів.

Демонтаж радянської системи. Перші кроки українського державотворення (перша половина 1990-х рр.). Історико-культурна спадщина та геополітичне становище Волинської області, яка під час Другої світової та в повоєнні роки стала ареною драматичного ідеологічного та збройного протистояння і міжнаціональних конфліктів, зумовлює своєрідність процесу національного відродження в краї. Помітний слід у суспільній свідомості населення залишили масштабні репресії проти учасників національно-визвольних змагань, української інтелігенції, священнослужителів, заможних селян та ін. Волинська область належить до тих регіонів України, де процеси модернізації відбулися зі значним запізненням. Більшість промислових об'єктів, створених наприкінці 1970–1980-ті рр. у період її інтенсивного індустріального розвитку, не пов'язана з місцевою сировинною базою. Левова частка підприємств області мала загальносоюзний, а окремі з них оборонний характер, що з розпадом СРСР призвело до зтяжної соціально-економічної кризи. Прикордонне розміщення території області зумовило розташування тут великого контингенту військових, переважно російськомовних. Населення краю визначається доволі високим рівнем релігійної свідомості [11, с. 8–9].

Уже наступний день після проголошення незалежності, 25 серпня 1991 р., для волинян став багатим на політичні події, які набували символічного змісту. Це, зокрема, руйнування в обласному центрі – Луцьку пам'ятника Леніну, а також підняття над приміщенням Волинської обласної ради національного синьо-жовтого прапора. У державних установах припинено діяльність політичних партій і громадсько-політичних організацій. Луцька міська рада своїм рішенням зобов'язала заклади освіти до 1 вересня 1991 р. вилучити з усіх кабінетів шкіл та установ бюсти і портрети Леніна. На сесіях обласної, міських та районних рад прийнято історичні рішення: про зняття з приміщень рад символів радянської епохи – Герба та Прапора УРСР.

Загалом, символи несуть як демонстративну, так і приховану інформацію, особливо в їх просторових формах. В ієрархізованому суспільстві не існує простору, який не був би ієрархізованим і не визначав би соціальну дистанцію у більш або менш замаскованому вигляді, наголошував П. Бурд'є. Ідеться про масштаби пам'ятників, трибун, почесні місця, верхню або нижню частини публічних зібрань, авансцену або куліси, фасади і задвірки, правий або лівий бік зібрань тощо [15, с. 36, с. 38]. Особливу роль тут відіграють міста, як центри, де генеруються відповідні моделі або зразки комунікації. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятниках, архітектурних спорудах тощо [16, с. 46, с. 48]. Систему символів і міфів радянської епохи доповнювали політичні ритуали, які були неодмінним атрибутом репрезентації комуністичної влади.

Національні традиції і символи для України були тим оберегом, завдяки якому наш народ вистояв і зберіг свою ідентичність в умовах його перманентної асиміляції. Падіння комуністичного режиму відкрило простір для відродження національної культури: у суспільне життя повернулися традиційні обряди, віча, хресні ходи, колядки, вертепи та ін. Загальнодоступними ставали твори й вистави заборонених драматургів, поетів і прозаїків, учених і політичних діячів, відродження імен яких відбувалося шляхом спорудження пам'ятників, встановлення меморіальних дошок, перейменування вулиць та інших адресних об'єктів (Д. Братковський, В. Винниченко, М. Драгоманов, Й. Конзелевич, М. Кравчук, А. Кримський, В. Липинський, О. Пчілка, К. Савур, В. Стус та ін.). У жовтні 1991 р. за рішенням виконкому Луцької міської ради майдан Ленінського комсомолу став майданом Незалежності, проспект Леніна перейменовано на Волі, Правди – на Михайла Грушевського. Із карти міста зникли вулиці Ленінградська, Комуністична, Юних ленінців та ін., які дістали нові назви.

У містах і районах області розпочався процес демонтажу пам'ятників та споруд-символів радянської доби. Так, у січні 1992 р. у центрі Луцька демонтовано Дошку Героїв соціалістичної праці. У грудні – ухвалено рішення „Про демонтаж пам'ятників, які втратили історичну цінність”. Зокрема: „На честь радянських льотчиків” (літак), „На честь радянських артилеристів” (гармата), „На честь радянських танкістів” (танк).

На початку вересня 1991 р. обласна рада ухвалила рішення щодо передання приміщення колишнього Волинського обкому КПУ під головний корпус Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. Утім, група місцевих активістів, які перед тим тривалий час пікетували обком, прагнули забрати це приміщення під адміністративний корпус Луцької міської ради. Проте завдяки протестам громади міста й пікетуванню споруди обкому партії вже студентами і викладачами це приміщення перейшло до педінституту [11, с. 125]. За рік до того, у вересні 1990 р., Луцькому педінституту також передано будинок політосвіти обкому КПУ, де розпочали навчання студенти історичного факультету. Унаслідок такої далекоглядної політики керівництва та громадськості області, яке є

унікальним у своєму роді, створено потужну матеріальну базу для розбудови майбутнього Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Проголошення незалежності України вимагало його юридичного закріплення. Під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. волиняни підтвердили Акт проголошення незалежності, віддавши на його підтримку 96,32% голосів [17].

Логічним кроком на шляху утвердження української державності стало проведення процедури приведення військових до присяги на вірність українському народові. На Волині ці заходи відбувалися наприкінці грудня 1991 – на початку січня 1992 рр. Розбудова суверенної держави також передбачала реалізацію принципів територіальної цілісності та забезпечення охорони її кордонів. У жовтні 1992 р. сформовано Луцький загін прикордонного контролю, який взяв під свою охорону ділянку державного кордону протяжністю 901,7 км: з Республікою Польща – 228,7 км, з Республікою Білорусь – 673 км [8, с. 558].

Значимою політичною подією в краї стало публічне визнання національно-визвольного руху за незалежність України, оскільки упродовж існування радянської влади тривав процес замовчування або „демонізації” історичних подій і постатей, які не вписувалися в панівну ідеологічну доктрину. У 1992 р. на Волині відбулося святкування 50-ї річниці від дня утворення УПА. Показово, що активну участь у підготовці ювілею вперше взяла на себе обласна влада, виділивши для цього значні кошти. На вимогу часу у квітні 1992 р. Волинська обласна рада також ухвалила рішення про звернення до Верховної Ради України щодо національно-визвольного руху в Україні у 1930–1950 рр., його визнання законною і справедливою боротьбою за незалежність України, а УПА – воюючою стороною в Другій світовій війні. Верховна Рада звернулася до Кабінету Міністрів України з проханням розглянути питання про віднесення до категорії інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни колишніх вояків УПА (із наданням відповідних пільг) [8, с. 49].

Позитивні зміни спостерігалися й у церковно-релігійній сфері. У цей час на території області переважно „пусткою” стояло близько 200 колишніх культових будівель, знятих з реєстрації в 1950–1960 рр., що викликало значну напруженість у стосунках влади з православним і католицьким середовищами [8, с. 423]. Кроком утвердження толерантного ставлення до прав віруючих стало передання релігійним громадам у користування культових споруд: у жовтні 1991 р. громаді Греко-католицької церкви в Луцьку, у лютому 1992-го – Благовіщенську церкву УАПЦ в Ковелі. Проте влітку 1992 р. в Луцьку діями недалекоглядних політиків спровоковано протистояння прихильників УПЦ та УПЦ Київського патріархату навколо питань власності культових споруд [11, с. 132].

Улітку 1995 р. у краї відбулися події, які не мали широкого громадського резонансу, але у контексті процесів вітчизняного державотворення набували вагомого змісту: волиняни отримали нові паспорти громадян України.

Роль волинської антисистемної опозиції у процесах державотворення. Поряд із об'єктивними чинниками, що спричинили розпад СРСР та здобуття незалежності України, мав місце і суб'єктивний фактор – діяльність антисистемної опозиції, яка успадкувала традиції національно-визвольної боротьби та ідеї дисидентів 60–70-х рр. ХХ ст. На Волині порівняно невеликий прошарок громадян не злякався відкрито кинути виклик комуністичній владі. Він доклав багато зусиль до критики радянської системи цінностей і, навпаки, поважного ставлення до традицій і духовних надбань українського народу.

Серед найбільш активних на той час діячів національно-демократичного табору слід назвати А. Бондарчука, В. Войцехівського, О. Гудиму, Г. Кожевникова, М. Коця, А. Криштальського, І. Лисака, О. Мазепу, М. Морозова, В. Осюка, Б. Самохваленка, Д. Себія, І. Семенюка, Р. Стрілку, М. Тиского, О. Харченка, К. Шаварову, Є. Шимоновича, О. Юрченка та ін.

Опозиція дістала історичний шанс, проте скористатися ним сповна вона не змогла. На заваді – відчуття непогрішимості у власних діях, відсутність розуміння глибинних процесів розвитку соціуму, а тому нестримне бажання якомога швидше зруйнувати старе, не побудувавши нового та ін. На початку відкритого протистояння з владою волинська опозиція виступала консолідовано, а тому була потужною політичною силою. Згодом в її середовищі відбувся розкол, який супроводжувався боротьбою за лідерство, а революційний потенціал опозиціонерів почав згасати.

Яскравим прикладом цього – боротьба представників національно-патріотичних сил між собою на місцевих виборах 1994 р. Так, на виборчому окрузі № 1 Луцька протистояли голова обласного осередку УРП Г. Кожевников та представник НРУ А. Стельмащук; на виборчому окрузі № 2 – голова крайової організації НРУ О. Харченко та заступник голови обласного проводу КУН О. Максимович; № 4 – С. Луговий (УРП) та І. Титов, якого підтримував НРУ; № 6 – І. Корсак від УРП та В. Шабала від НРУ; № 7 – М. Качмар (УРП) та В. Данилюк, якого висунув НРУ; № 9 – В. Малиновський (УРП) та С. Шевчук від НРУ; № 10 – А. Поха від УРП та В. Банада від НРУ. За твердженням активного учасника згаданих подій В. Малиновського, „це підтверджує справжні наміри тогочасного рухівського керівництва – будь-якою ціною нашкодити своїм опонентам національно-демократичного табору” [12, с. 90].

Серед чинників, які призвели до падіння впливу націонал-демократів на Волині, – відсутність регіональних лідерів. Окремі з них, отримавши вотум довіри волинян на виборах до Верховної Ради УРСР 1990 р., стали народними депутатами й осіли у Києві (О. Гудима). Інші – здобувши посади в місцевих органах публічної влади, припинили активну участь у діяльності партій та інститутів громадянського суспільства (В. Банада, Г. Кожевников, М. Тиский, В. Малиновський та ін.). Зокрема, ніхто із представників місцевих опозиціонерів „першої хвилі”, які голосно заявили про себе наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., не увійшли в історію як успішні реформатори або політики загальнонаціонального масштабу.

Натомість, після відходу від активної політичної діяльності окремі із них стали відомими в області лікарями (О. Мазепа, Є. Шимонович), літераторами (А. Бондарчук, А. Криштальський), діячами творчих професій тощо.

Таким чином, у перші роки незалежності зусиллями національно-демократичних сил, які на Волині діяли і в складі органів публічної влади, і в інституціях громадянського суспільства, проведена величезна робота щодо лібералізації авторитарного режиму й створення умов для переходу до його демократизації.

Розвиток політичних сил та формування органів публічної влади на Волині у контексті місцевих виборів. Політичні партії як провідні інститути демократичної політичної системи справляють вагомий вплив на розвиток політичного процесу, насамперед у контексті формування органів публічної влади. На 1 січня 2021 р. в Україні діяло 465 партій, динаміка реєстрації яких, „по-своєму відтворювала пульс життя суспільства” [18, с. 280, с. 281]. На Волині процес виникнення обласних осередків партій, розвиток політичних сил загалом відбивали загальноукраїнські тенденції перебігу політичного процесу, що стало наслідком невпинного зростання ролі політичних партій у політичному житті країни. Зокрема, у 2020 р. в краї зареєстровано 262 обласні партійні організації [19].

Передумовою партійного будівництва у Волинській області стало утворення влітку 1989 р. обласного осередку Народного Руху України. Саме з лав Руху вийшли майбутні керівники партій національно-демократичного спрямування. Першою на Волині альтернативною КПРС партією стала Українська республіканська партія, що виникла у травні 1990 р. У другій половині серпня 1990 р. відбулася установча конференція крайової організації Української народно-демократичної партії. На початку жовтня того ж року створено обласну організацію Демократичної партії України [7, с. 10, с. 12, с. 13]. Характерно, що усі вони належали до правих партій. Партії лівого спрямування почали виникати лише після невдалої спроби державного заколоту в серпні 1991 р. і заборони діяльності КПУ. У грудні 1991 р. створено обласну організацію Селянської партії України, у жовтні 1992 р. – Соціалістичної [7, с. 37, с. 47].

Суспільство, яке радикально змінює базові соціально-економічні відносини, має, у першу чергу, досягти консенсусу у питаннях стратегії розвитку. За його відсутності властива для демократії тенденція до нестабільності „може призвести до послідовного блокування різними коаліціями ... всіх запропонованих програм перетворень” [20, с. 55]. Щось подібне відбувалося в Україні навколо розподілу повноважень між державними адміністраціями та радами, оскільки процес конституювання діяльності місцевого самоврядування та державного управління в Україні був не лінійним, а дискретним і таким, що постійно перебував під тиском політичної кон’юнктури. Так, після запровадження у 1992 р. місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками президента у 1994 р. їх ліквідовано і замість державних адміністрацій відновлено виконавчі комітети рад. Натомість у 1995 р. ліквідовано вже виконавчі комітети рад, а на рівні

областей і районів відновлено державні адміністрації, яким делеговано виконавчі повноваження рад. Виконавчими органами сільських, селищних і міських рад ставали виконкоми рад. Із прийняттям Основного закону України (1996) відбулося закріплення конституційного статусу місцевого самоврядування як окремої форми народовладдя. У 1999 р. ухвалено Закон України „Про місцеві державні адміністрації”, відповідно до положень якого організація влади на місцях дістала стале оформлення [21, с. 257–264].

Зазначені політико-правові колізії не могли не позначитися на змісті політичного процесу в краї – у березні 1992 р. Представником Президента України у Волинській області призначено В. Блаженчука, який від 1990 р. очолював обласну раду. Після призначення В. Блаженчука на цю посаду постало питання про обрання нового голови обласної ради, оскільки суміщення посад Представника Президента і голови ради не допускалося. У червні 1992 р. новим головою Волинської обласної ради її депутати обрали заступника голови Ковельського міськвиконкому Б. Клімчука – успішного реформатора, який багато років утримував лідерські позиції, залишаючись чинником консолідації волинської громади.

Розвиток політичного процесу на Волині значно поживався у зв'язку із проведенням парламентських та місцевих виборів 1994 р. Місцеві вибори проводилися на новій законодавчій базі; уперше громадяни дістали можливість обирати прямим волевиявленням голів органів місцевого самоврядування, включно голову Волинської обласної ради. Відповідно, легітимність голів рад значно зросла. До того ж, відбулося помітне скорочення кількісного складу рад. Вищий представницький орган краю, порівняно з 1990 р., зменшився з 130 до 60 депутатів. Увійшов у минуле радянський принцип, за яким рівень „соціалістичної демократії” вимірювався великою кількістю депутатського корпусу.

На початок 1994 р. структура партійних організацій на Волині мала поляризований вигляд, де на лівому боці зосереджено партійні осередки КПУ, СелПУ, СПУ, на правому – НРУ, УРП, ДемПУ, КНДС, КУН. Під час виборів до Волинської обласної ради другого скликання (1994–1998 рр.) лише п'ять політичних партій (СелПУ, УРП, КПУ, ДемПУ, НРУ) отримали своїх представників в обласній раді. Симпатії електорату за ідеологічним спрямуванням між представниками правих і лівих сил поділилися майже порівну. Місцеві вибори 1994 р. засвідчили слабкість молодих політичних партій. Через це електоральну підтримку тут мали переважно безпартійні кандидати. На виборах прямим волевиявленням громадяни головою обласної ради вдруге обрали безпартійного Б. Клімчука. Специфікою згаданих місцевих виборів стало й те, що уперше представники національно-демократичних сил очолили органи місцевого самоврядування області: представник НРУ П. Присяжний – Нововолинську міську раду, член УРП П. Мамедов – Володимир-Волинську міську раду, член ДемПУ Б. Шіба – Турійську районну раду [12, с. 95].

Виникнення на Волині антисистемних та ідеологічних політичних партій дає підстави стверджувати, що від 1990 р. і упродовж першої половини 1990-х рр. у краї тривав *перший етап* партійного будівництва.

Навесні 1994 р. виконувачем обов'язків, а згодом Представником Президента України став Ю. Ленартович, а влітку 1995 р. очільником новоствореної Волинської обласної державної адміністрації призначено голову Волинської обласної ради Б. Клімчука, що зумовлено зростанням його авторитету й політичної „ваги”.

На початку другої половини 1990-х рр. розпочався процес утворення партій центристського спрямування, які сповідували принципи прагматизму. Першою в краї навесні 1995 р. постала Ліберальна партія України. У червні 1996 р. – обласна організація Народно-демократичної партії, у жовтні – обласний осередок Християнсько-демократичної партії України. Знаковим у цьому контексті став 1997 р., коли започаткували свою діяльність обласні осередки: Аграрної партії України, Всеукраїнського об'єднання „Громада”, Партії національно-економічного розвитку України, Республіканської християнської партії, Української партії справедливості, Народної партії, Соціал-демократичної партії України об'єднаної, партії „Реформи і порядок”, Партії Зелених України. Отже, із новостворених обласних організацій лише РХП можна віднести до правого крила ідеологічного спектра українського політикуму [22, с. 37, с. 38].

Напередодні виборів 1998 р. у зв'язку із запровадженням змішаної виборчої системи процес зростання чисельності політичних партій перевищував більш ніж удвічі показники попередніх років: на Волині діяло вже 73 місцевих осередків політичних партій [23].

Таким чином, можна констатувати, що з 1995 р. – утворення в області першої партії центристського спрямування, коли процес виникнення прагматичних партій набув системного характеру – *розпочався новий етап партогенезу*.

Друга половина 1990-х рр. на Волині характеризувалася послабленням впливу на перебіг політичного процесу національно-демократичних сил. Свідченням тому – їх поразка на місцевих виборах 1998 р. (здобуто усього чотири мандати). Це сталося головним чином через відсутність єдності в їхньому середовищі, коли, як і на попередніх виборах, націонал-демократи продовжували практику боротьби між собою. На виборах до Волинської обласної ради третього скликання (1998–2002), що складалася вже не із 60, а із 80 депутатів, обрано представників таких партій: АПУ (10), НДП (3), СелПУ, УПС, НРУ, КПУ – по два, УРП, ДемПУ, ВО „Громада ” – по одному. Більшість депутатів на той час були безпартійними. Це означало, що, по-перше, люди не бачили у партіях захисників їхніх інтересів, а тому голосували за лікарів, учителів та інших людей, які їм реально допомагали; по-друге, що процес формування загальнонаціональних партій, які б мали достатню підтримку у всіх регіонах України, ще не завершився [11, с. 142]. Головою обласної ради обрано члена АПУ – В. Дмитрука.

Після виборів 1998 р. головою Волинської ОДА вдруге призначено Б. Клімчука – успішного адміністратора, за період попередньої каденції якого припинився спад виробництва й розпочалося піднесення краю за багатьма показниками.

Керівники обласних державних адміністрацій зазвичай формували власну команду, що, як правило, складалася із досвідчених управлінців, які раніше працювали у радянських структурах. Тобто, говорити про значне оновлення керівного складу владної вертикалі області не доводиться. Наприклад, найвищі адміністративні посади у Волинській області та Луцьку (представники Президента України, голови та їх заступники обласної ради, обласної державної адміністрації та ін., голови Луцької міської ради та її виконкому) обіймали колишні працівники комсомольських, партійних та радянських органів, зокрема: В. Блаженчук, В. Дмитрук, Б. Клімчук, М. Косенко, А. Кривицький, Ю. Ленартович, М. Романюк, П. Онищук, А. Поха, А. Чумаченко та ін., які займали проукраїнські, державницькі позиції.

Після парламентських і президентських виборів 1990-х рр. в Україні загалом та Волинській області зокрема і надалі зростала кількість політичних партій. Якщо 1998 р. в управлінні юстиції зареєстровано два обласних осередки партій, то у 1999 і 2000 рр. – по сім, у 2001 р. – 17 [22, с. 39].

Унаочненням збагачення палітри партійно-політичного представництва, за одночасного зміцнення центристських й падіння авторитету лівих та правих сил, стали результати виборів до Волинської обласної ради четвертого скликання (2002–2006): АПУ (14), НДП (10), Партія промисловців і підприємців та Український народний рух – по два, ВО „Батьківщина”, КПУ, КУН, НРУ, партії „Демократичний союз”, „Жінки за майбутнє”, „Реформи і порядок”, „Трудова Україна”, СДПУ (о), УРП змогли делегувати до ради лише по одному депутату [12, с. 174–175].

На початку 2000-х рр. прагнення Президента України Л. Кучми у боротьбі з опозицією заручитися підтримкою силових структур призвело до несподіваних кадрових змін на регіональному рівні. Улітку 2002 р. – звільнено голову Волинської ОДА Б. Клімчука, який обіймав цю посаду з 1995 р. і користувався у населення заслуженим авторитетом. Новим головою облдержадміністрації призначено генерал-майора, начальника УМВС Рівненської області А. Француза. Громадськість краю до нової адміністрації поставилася „з прохолодою”, оскільки кадрова політика голови ОДА, стиль роботи, а також погіршення низки показників соціально-економічного розвитку області викликали справедливу критику не лише з боку опозиційних партій, а й населення. Більш того, таке призначення певною мірою вплинуло на перебіг Помаранчевої революції в краї – як додатковий подразник масових протестних настроїв.

Помаранчева революція на Волині. Підґрунтя Помаранчевої революції становили зсуви у площині перерозподілу сфер впливу та власності, виникнення нових бізнес-угруповань, які прагнули дістатися влади, а також авторитарні тенденції у діях влади. На такому тлі 31 жовтня і 21 листопада 2004 р. проходили вибори глави держави, де у принциповому протистоянні зійшлися висуванець від влади Прем'єр-міністр України В. Янукович та представник опозиції В. Ющенко. Масові фальсифікації на виборах з боку команди В. Януковича спровокували початок акцій протесту. 22 листопада

тисячі волинян вийшли на Театральний майдан Луцька, аби висловити свою незгоду з результатами другого туру виборів, оголошених ЦВК, а у наметовому містечку розпочався запис волонтерів для участі в мітингах протесту у Києві [10, с. 103].

23 листопада скликано позачергову 14-ту сесію Волинської обласної ради, на якій висловлено недовіру ЦВК унаслідок недостовірності попередніх результатів підрахунків голосів, а також запропоновано визнати В. Юценка всенародно обраним Президентом України. 25 листопада розпочала свою роботу 15-та позачергова сесія обласної ради: „Мабуть, ще ніколи в історії нашої обласної ради не було випадків, аби її сесія розпочиналася опівночі, на межі двох діб, а завершилася о пів на другу ночі”, – йшлося на сторінках обласної газети [24]. Прийняті на ній рішення були унікальними, адже ніколи раніше не ухвалювалися: депутати 52 голосами із 59 висловили недовіру голові Волинської ОДА А. Французу. Також ухвалено рішення щодо втрати чинності рішення облради „Про делегування окремих повноважень обласної ради обласній державній адміністрації” від 22.05.1998 й набуття обласною радою повноважень, які було делеговано Волинській ОДА.

В умовах певного вакууму влади в центрі і на місцях опозицією утворено страйкові комітети й комітети національного порятунку (КНП). До обласного страйкового комітету увійшли десять активістів, до КНП – 17. Зокрема, одним із перших рішень КНП стала заборона продажу алкоголю у місцях проведення масових акцій. З метою координації дій політичних сил, які брали участь у масових заходах, та недопущення можливих провокацій прийнято рішення: „1. Установити практику проведення лише тих масових акцій, стосовно яких ухвалено узгоджене рішення Комітету національного порятунку або його обласного відділення. 2. Проведення неузгоджених акцій, що можуть нанести шкоду авторитету і меті народного протесту, вважати провокацією з відповідною оцінкою їх ініціаторів” [10, с. 120–122]. Загалом, опозиція засвідчила здатність до організації масового ненасильницького протесту в центрі і на місцях, що й забезпечило їй перемогу.

Після проведення повторного другого туру виборів 26 грудня 2004 р. і перемоги на них В. Юценка відбулися кадрові зміни. На початку лютого 2005 р. головою Волинської ОДА призначено керівника Волинського регіонального виборчого штабу В. Юценка народного депутата України В. Бондара – молодого політика, який не мав досвіду адміністративного та господарського управління.

Після перемоги Помаранчевої революції розпочалося формування органів влади на місцевому рівні за партійним принципом, що стало причиною багатьох конфліктів і непорозумінь між гілками влади, вело до зниження якості управлінських дій і рішень, оскільки обласні осередки політичних партій-переможців часто не мали у своєму розпорядженні достатньої кількості професійних керівників та спеціалістів. Із особливою гостротою це питання постало під час формування владних структур у районній ланці [11, с. 156].

Відсутність вагомих результатів щодо процесів демократичної трансформації країни на тлі високих революційних очікувань громадян призвело до падіння авторитету блоку „Наша Україна” й безпосередньо вплинуло на результати місцевих виборів 2006 р. Натомість відбулося зростання авторитету сили, що її уособлювала Ю. Тимошенко. Найбільш наглядно зазначена тенденція на Волині проявилася на місцевих виборах 2006 р.

Так, до обласної ради п'ятого скликання (2006–2010) – від БЮТ потрапило 40 депутатів, тобто половина депутатського корпусу. Уперше за історію проведення виборів у Волинській області одна партія/блок спромоглася набрати в раді таку велику кількість мандатів. До ради також обрано 18 депутатів від блоку „Наша Україна”, шість від УНБ Костенка і Плюща, п'ять від блоку Бориса Клімчука „Рідна Волинь”, по чотири від Народного блоку Литвина та Партії регіонів (ПР), три від СПУ [12, с. 253]. Головою обласної ради депутати обрали А. Грицюка (ВО „Батьківщина”).

Знаковою подією виборів до обласної ради став відносний успіх регіональної політичної сили – блоку Бориса Клімчука „Рідна Волинь”, яка перемогла такі політичні партії, як Народний блок Литвина, ПР й СПУ. Водночас проходження до місцевих рад представників непарламентських партій ускладнило можливість побудови коаліцій на загальнонаціональному рівні. Варіанти коаліцій на місцях виявилися значною мірою залежними від інтересів регіональних еліт та їх партійних проєктів. На думку фахівців, ця особливість знижувала ефективність системи політичного управління, оскільки „розривала ”вертикальний” зв'язок політичних сил коаліційної більшості та її місцевих представництв” [25, с. 51–52]. Але цей процес на той час ще не набув масового характеру.

У листопаді 2007 р. новим головою Волинської ОДА призначено відому в краї людину – М. Романюка – очільника Волинського головного регіонального управління ЗАТ КБ „Приватбанк” (колишнього першого секретаря обкому комсомолу), що мало посилити адміністративно-управлінські інтенції обласної державної адміністрації, а також засвідчило зростання в оточенні Президента України впливу нового бізнес-угруповання.

Вибори глави держави 2010 р. спричинили нову розстановку політичних сил із відповідною ротацією кадрів на місцях. Наприкінці березня Президент України В. Янукович призначив головою Волинської ОДА Б. Клімчука, який після дипломатичної роботи в Литві та Азербайджані утретє очолив цю державну установу. Завдяки харизмі і досвіду Б. Клімчука таке призначення мало компенсувати брак авторитету й підтримки Партії регіонів на Волині. Одночасно першим заступником голови ОДА став колишній військовий, а згодом бізнесмен, О. Башкаленко – керівник регіонального штабу зазначеної партії (2008) – фактично нова людина у сфері здійснення практичної політики краю.

На місцевих виборах 2010 р., на відміну від попередніх, узяли участь нові політичні сили, що суттєво наростили свою підтримку за рахунок втрати довіри електорату до партії „Наша Україна” (НУ) та Блоку Юлії Тимошенко. Це обласні осередки політичних партій: ВО „Свобода”, „Сильна Україна”,

„Фронт Змін” (ФЗ), „Єдиний центр” (ЄЦ), „За Україну!”. За результатами виборів до Волинської обласної ради шостого скликання (2010–2015), участь у яких взяли 35 обласних організацій політичних партій, своїх депутатів провели: ВО „Батьківщина” (26); ПР (22); Народна партія (7); ВО „Свобода” (6); ФЗ (3), ЄЦ (4); НУ (4); УРП „Собор” (2). Натомість, АПУ, „За Україну!”, СелПУ, КПУ, „Сильна Україна” „Солідарність жінок України” – по одному.

Високий електоральний результат ПР значною мірою забезпечила участь у місцевих виборах авторитетного і досвідченого політика, голови Волинської ОДА Б. Клімчука, який, вступивши напередодні виборів до ПР, очолив її виборчий список. За висновками фахівців ЛМГО „Центр політичного аналізу та виборчого консалтингу” залученість органів влади у виборчий процес визначалася як помірною, що не призвела до спотворення результатів виборів, а „основну увагу виборців привертала саме політичні питання загальнонаціонального характеру, а не проблеми місцевих територіальних громад” [26, с. 63, с. 65].

У 2010 р. особливої політичної ваги набуло рішення більшості Волинської обласної ради, спрямоване проти угод між урядами України та РФ, відповідно до яких термін перебування Чорноморського флоту на території України продовжено до 2042 р. У квітні 2010 р. на сесії ради 42 депутати із 80 на знак протесту шляхом поіменного голосування ухвалили відповідне звернення до Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, у якому зокрема, наголошено, що „національна безпека, територіальна цілісність нашої держави не є предметом комерційного торгу” [27].

Револуція Гідності. Після загибелі перших учасників Євромайдану в Києві у січні 2014 р. спостерігалось загострення політичного напруження на Волині. 24 січня масові мітинги пройшли на Театральному та Київському майданах, відбулося перекриття руху на проспекті Волі і блокування Волинської ОДА. Учасники мітингів засуджували дії влади та вимагали відставки обласного керівництва. Гасла протестувальників: „Луцьк, вставай!”, „Банду геть!” та ін. Аби не допустити розгортання силового сценарію, голови ОДА та обласної ради Б. Клімчук і В. Войтович на вимогу протестувальників написали заяви про відставку [28]. Зокрема, після вимушеної відставки В. Войтовича головою Волинської обласної ради 20.02.2014 р. обрано В. Вітера (ВО „Батьківщина”).

Кроком у напрямі делегітимації режиму В. Януковича стало утворення у вищому законодавчому органі країни та представницьких органах влади на місцях народних рад. До складу Волинської народної ради, створеної 25 січня, увійшли 35 опозиційних депутатів. Головою виконкому новоствореної народної ради обрано Є. Мельника (ВО „Свобода”). Причому, народну раду створено не замість обласної ради, а поряд з нею. Одним із помітних заходів народної ради – ініціювання заборони символіки та діяльності на території області ПР і КПУ [29].

На початку лютого у соціальних мережах розпочалася кампанія, спрямована на бойкот торгових марок РФ, а також тих, що належали депутатам-регіоналам. Своєрідною формою тиску на них стала організована за допомогою соціальних мереж акція у вигляді флешмобу з умовною назвою „Кривава екскурсія” або „Бізнес на крові”. Її учасники навідувалися до офісів, що належали власникам, пов’язаним із ПР, де біля входу розливали фарбу червоного кольору, яка „символізувала кров невинних жертв” [30].

Апофеозом протистояння влади та опозиції на Волині стало 19 лютого – день масової загибелі українських патріотів у Києві. Колона демонстрантів рушила до приміщення Волинської ОДА, а згодом до обласного управління МВС, яке було закидано бруківкою і захоплено. Окремі учасники акції протесту брутально поводитися з новопризначеним 5 лютого головою Волинської ОДА, керівником обласної організації ПР О. Башкаленком, вимагаючи від нього заяви про відставку, але марно. Уночі протестувальники розгромили офіси ПР і КПУ та пікетували міський відділ міліції в Луцьку. Відлунням настроїв протесту в ці дні стало нищення пам’ятників Леніну. На Волині останні пам’ятники вождю зруйновано в райцентрі Маневичі, Нововолинську (на території шахти № 9) та у с. Велика Глуша Любешівського району.

На завершальному етапі революції точилася прихована боротьба за владу між різними політичними силами та угрупованнями. Особливим радикалізмом вирізнялися члени Правого сектору на чолі з депутатом Луцької міської ради П. Данильчуком, які самочинно втручались у процес формування органів місцевого самоврядування. Актом демонстрації сили став їх „візит” у масках 20.02.2014 р. на засідання обласної ради з погрозами та вказівками „правильно” голосувати під час обрання її нового керівництва. Зазначена акція з погляду боротьби зі старою владою практичного сенсу не мала, оскільки в її засіданні брали участь патріотично налаштовані депутати [31]. Аналогічну акцію активістами Правого сектору здійснено і на засіданні Ковельської районної ради 25 лютого. Ці дії місцеві депутати розцінили як „грубе втручання у процес місцевого самоврядування” [32].

Останнє масове зібрання Євромайдану взимку 2014 р. в Луцьку відбулося 23 лютого. Головною подією, що зібрала громадськість, став публічний допит і каяття співробітників волинського спецпідрозділу „Беркут”, яких примусили писати заяви про звільнення. На вимогу активістів Правого сектору на луцький Майдан прийшли понад 30 співробітників спецпідрозділу із 50 [33].

Унаслідок компромісу між владою та опозицією сесія Луцької міської ради на початку березня 2014 р. ухвалила рішення про збільшення складу виконкому з 13 до 19 осіб. До міськвиконкому ввійшли шість громадських активістів від суспільно-політичних інституцій: „Автомайдан-Україна”, „Самооборона Майдану” та ін. Головою Волинської ОДА призначено поміркованого політика, секретаря Луцької міської ради Г. Пустовіта (ВО „Батьківщина”).

Загалом, перебіг політичних подій у Луцьку під час Революції Гідності залишив суперечливе враження. З одного боку – героїзм та

самопожертва наших земляків на Євромайдані в Києві, їх активна підтримка з боку населення Волині. З іншого – демонстративне застосування сили керівниками Правого сектору, їх втручання в діяльність органів місцевого самоврядування, публічні образи і приниження (приковування на сцені кайданками голови Волинської ОДА О. Башкаленка з вимогою писати заяву про відставку), процедура допиту і „каяття” бійців спецпідрозділу „Беркут”, які не застосовували силу проти мітингувальників, та ін. якимось не вписується у семантику подій, які дістали промовисту назву „Революція Гідності”. Не витримали випробування часом і деякі ініціативи щодо очищення влади – створення т. зв. Комітету громадської люстрації, який, „керуючись вульгарним розумінням процесу і спекулюючи на радикальних настроях людей, вдався до сумнівного експерименту” [34]. „Якщо ми говоримо про люстрацію, вона не має бути схожою на суд Лінча. Усе має бути у законному полі. ...те, що відбувається, це дуже жорстоко і принижує людину. ... Прошу вас дотримуватися тих ідеалів, за які ви боролися”, – зазначив з цього приводу отець Олександр зі Свято-Троїцького храму в Луцьку [35].

Українці загалом і волиняни зокрема заплатили високу ціну за своє прагнення бути не російською провінцією, а європейською нацією. До пантеону героїв Небесної сотні увійшли волиняни Олександр Бадера, Сергій Байдовський, Едуард Гриневич, Василь Мойсей, Юрій Сидорчук, Іван Тарасюк, Віктор Хом’як, пам’ять про яких унаочнюється у поминальних заходах, пам’ятниках, меморіальних табличках, спогадах та інших формах історичної пам’яті.

Війна на Сході країни, крім людських страждань, позначилась і на спрямованості політичного процесу: почали виникати нові громадські організації та ініціативи, набув поширення масовий волонтерський рух. 18 липня 2014 р. Волинська обласна рада ухвалила звернення до Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України щодо воєнно-політичної ситуації з вимогою негайного ухвалення рішення про введення воєнного стану. 13 березня 2015 р. депутати ухвалили чергове звернення, адресоване вже світовим міжнародним організаціям та парламентам світу, про визнання Російської Федерації державою-агресором. 10 вересня 2020 р. обласна рада ухвалила рішення щодо присвоєння посмертно усім воїнам АТО/АОС, які загинули у російсько-українській війні, а це 168 бійців, звання „Почесний громадянин Волині” [36].

Активізації процесу партійного будівництва сприяло запровадження на місцевих виборах 2015 р. нових правил. Обрання депутатів обласних, районних, міських, районних у містах рад проводилися за пропорційною виборчою системою у багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій. Позапартійні кандидати або самовисуванці балотуватися до місцевих рад вже не могли. Відповідно, якщо у 2014 р. на Волині за рік зареєстровано 11 нових партійних осередків, то у 2015 – вже 50 [22, с. 46].

Отже, 1995–2014 рр. можна визначити як *другий етап* партійного будівництва в краї. Він характеризувався послабленням ролі ідеологічного

чинника і, відповідно, ідеологічних партій з одночасним посиленням ваги прагматичних партій центристського спрямування.

Місцеві вибори 2015 р. проходили в умовах активної фази здійснення реформи місцевого самоврядування, у ході якої намітилася тенденція до зростання ролі місцевих еліт та їх політичних проєктів. До Волинської обласної ради сьомого скликання (2015–2020) потрапили представники таких партій: „УКРОП” (17), БПП „Солідарність” (13), ВО „Батьківщина” (12), ВО „Свобода” (7), Радикальна партія Олега Ляшка (6), Об’єднання „Самопоміч” (5), „Наш край” (4) [37].

Результати виборів засвідчили зміни вектору розвитку політичних сил краю, де зіткнулися два процеси: вихід на політичну арену нових із одночасною втратою позицій старих партій. Так, представництво ВО „Батьківщина” порівняно з результатами місцевих виборів 2010 р. (26 мандатів), зменшилося більш ніж наполовину. Натомість партія „Українське об’єднання патріотів – „УКРОП”” сенсаційно перемогла на виборах до Волинської обласної та Луцької міських рад. Інтригу на виборах відзначала боротьба між двома фінансово-промисловими групами: „Континіум” і „Приват”. Зокрема, група „Приват” будувала свою передвиборчу кампанію як опозиція, чітко виокремлюючи свого лідера – І. Палицю та його фонд „Новий Луцьк”, який користувався масовою підтримкою лучан. Цей фонд перед виборами поширив свою діяльність на територію краю і, відповідно, змінив назву на „Тільки разом”, відкривши свої представництва у кожному районі Волинської області. Не випадково, що головою Волинської обласної ради обрано саме І. Палицю („УКРОП”).

Зміни виборчого законодавства на місцевих виборах 2015 р. в умовах здійснення адміністративно-територіальної реформи та зростання ролі „регіональних” політичних партій знаменували початок *третього етапу* партійного будівництва на Волині, який ще не завершився.

Запропонована автором статті періодизація партійного будівництва на Волині дещо відрізняється, зокрема, від періодизації, що її запропонувала М. Кармазіна, яка виділяє чотири періоди розвитку регіональних політичних сил: перший (1991–1997); другий (1997–2003); третій (кінець 2003 – початок 2014); четвертий (початок 2014 – до сьогодні) [38, с. 122, с. 124, с. 125, с. 127].

23 березня 2018 р. під час візиту на Волинь П. Порошенка, представлено нового голову Волинської ОДА – генерал-полковника МВС О. Савченка, який ставав уже другим генералом МВС, що очолював цю установу. Однією із причин такого призначення була необхідність наведення ладу в галузі нелегального видобутку бурштину, що супроводжувалося погіршенням криміногенної ситуації в регіоні. „В області має бути порядок із бурштином. Хто захоче бавитись – дістане по руках. Доходи від бурштину мають йти, в тому числі, у місцеві бюджети”, – зазначив глава держави на процедурі представлення нового очільника ОДА [39].

З перемогою на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського пов’язані наступні зміни керівного складу області. 28 жовтня 2019 р. Кабінет

Міністрів України погодив на посаду голови Волинської ОДА Ю. Погуляйка з Луганська, який, подібно до свого попередника, працював в органах МВС, у податковій міліції Державної фіскальної служби України, а згодом недовго перебував на посаді першого заступника голови Луганської ОДА. Указом Президента України від 2 грудня 2019 р. цього держслужбовця призначено головою Волинської ОДА. Щоправда, таке рішення викликало спротив місцевої політичної еліти, яке мало наслідком висловлення недовіри новопризначеному голові ОДА з боку більшості депутатів обласної ради. Проте зміни керівника Волинської ОДА не відбулося.

„Палітра” впливових політичних сил на початку наступного електорального циклу 2020-х рр. на Волині, з врахуванням того, що політичну партію „УКРОП” трансформовано у політичну партію „За майбутнє”, суттєво не змінилася. Так, на місцевих виборах 2020 р. до обласної ради восьмого скликання, яка налічувала 64 обранця, увійшли представники семи партій: „За майбутнє” (22 депутати), ВО „Батьківщина” (9), „Європейська Солідарність” (9), „Слуга народу” (8), ВО „Свобода” (7), Аграрна партія України (5), „Сила і честь” (4) [40]. У листопаді 2020 р. головою Волинської обласної ради обрано Г. Недопада („За майбутнє”).

Характерно, що пропрезидентська партія „Слуга народу” на виборах не здобула вагомого представництва, що можна пояснити „молодістю” цієї політичної сили та слабкістю її організаційних структур на місцях. Натомість логічно видається перемога наступниці політичної партії „УКРОП” політичної сили „За майбутнє”, яка мала відомого регіонального лідера (І. Палиця), розгалужену структуру й сталість традицій політичної діяльності.

Загалом, зростання ролі регіональних політичних партій у політичному житті України підтвердили й підсумки виборчої кампанії 2020 р.: представництво в місцевих радах різного рівня здобули приблизно 54 „регіональні” партії із загальної кількості партій-переможців – 111. Для порівняння, у 2015 р. „регіональних” партій, які здобули зазначене представництво, було менше 20 (із 89) [41, с. 3, с. 4]. Опосередковано це явище демонструє позитивна динаміка відповідей респондентів Центру Разумкова, які зазначали, що внаслідок проведення реформи місцевого самоврядування „вся влада опинилася в руках „місцевих князків”” – 29,7% у 2020 р., проти 22,7% у 2018-му [42].

На Волині процес партійного будівництва пройшов еволюцію, притаманну партійній системі країни загалом: місцеві вибори 2015 і 2020 рр. підтвердили тенденцію до зростання у практичній політиці ролі регіональних політичних партій. Результати виборів до Волинської обласної ради засвідчили специфіку перебігу політичного процесу в області, яка полягала у домінуванні у вищому представницькому органі краю упродовж двох виборчих циклів регіональної політичної сили „УКРОП”/ „За майбутнє”.

Участь волинян у парламентських виборах. На виборах до українського парламенту 1994 р. вітчизняні політичні партії уперше отримали право висувати своїх кандидатів, що знаменувало перехід до

реалізації принципів політичного плюралізму і змагальності, чого не було за часів панування КПРС. Водночас, недосконалість виборів за мажоритарної системи абсолютної більшості (явка виборців не менше 50%, здобуття кандидатом не менше 25% голосів виборців тощо) зумовила неочікувану тривалість електорального процесу. У першому турі остаточну перемогу здобув лише О. Скипальський. В інших округах було призначено повторні вибори. У квітні народними депутатами від Волині стали: М. Жулинський, А. Мостиський, А. Бутейко, К. Ващук, В. Корнелюк. У липні того ж року і дещо пізніше до парламенту потрапили Р. Чап'юк, Л. Лук'яненко і П. Германчук. Обрані народні депутати переважно уособлювали сили національно-демократичного спрямування.

У другій половині 1990-х рр. зміст політичного процесу визначали парламентські та президентські вибори 1998 і 1999 рр. За результатами парламентських виборів простежувалася тенденція майже абсолютної втрати довіри населення України до правих та праворадикальних політичних сил, у тому числі й на Волині. У Волинській області в одномандатних округах народними депутатами обрано В. Діброву, К. Ващук, М. Мартиненка, О. Свириду, С. Шевчука. За партійними списками до Верховної Ради України пройшли С. Пхиденко – від КПУ та Є. Кирильчук – від виборчого блоку „За правду, за народ, за Україну!” [11, с. 188].

Парламентські вибори 2002 р. проходили на тлі гострої політичної кризи й безкомпромісної боротьби влади та опозиції, яка йшла на вибори у складі виборчого блоку Віктора Ющенка „Наша Україна”. Високий авторитет цієї політичної сили та її лідера в західних областях України загалом і Волині зокрема майже гарантував успіх політикам, які балотувалися від імені цього блоку. Свідченням цього – проходження до українського парламенту С. Слабенка та С. Бондарчука, які раніше не брали активної участі у політичному житті краю.

Унаслідок виборів до Верховної Ради України 2002 р. представництво від Волинської області стало найбільшим за усі попередні роки – 11 депутатів. В одномандатних виборчих округах перемогли: В. Бондар, А. Бондарчук, І. Єремєєв, М. Мартиненко і С. Слабенко. За партійними списками виборчого блоку „За єдину Україну!” до парламенту пройшли К. Ващук і С. Шевчук, блоку Юлії Тимошенко – Є. Кирильчук, блоку Віктора Ющенка „Наша Україна” – Б. Загрева, КПУ – А. Мартинюк, С. Пхиденко [11, с. 191–192].

За результатами виборів 2006 р. Волинську область в українському парламенті п'ятого скликання представляли шість народних депутатів від чотирьох політичних сил: від БЮТ – П. Кравчук, Є. Кирильчук, С. Шевчук, від блоку „Наша Україна” – В. Карпук, від КПУ – А. Мартинюк і від Партії регіонів – А. Горбатюк. Отже, представництво від Волині у вищому законодавчому органі країни, порівняно із попередніми виборами, зменшилося майже наполовину. Водночас, вибори засвідчили стабільність прихильності волинян до певних політичних сил. Цю тенденцію підтверджує сумарний результат „помаранчевих сил”, що залишився майже незмінним, – 70,86% у 2002 р. і 70,83% у 2006-му [43, с. 201].

На позачергових парламентських виборах 2007 р. до складу депутатського корпусу Верховної Ради України від Волині ввійшли так само представники чотирьох політичних сил, проте їх склад дещо змінився. Волинську область в українському парламенті шостого скликання представляли: К. Ващук – Народний блок Литвина, В. Карпук – „Наша Україна”, А. Мартинюк – КПУ. Від БЮТ – Є. Кирильчук, В. Олійник, М. Потапчук, С. Шевчук [11, с. 191–192].

Вплив й авторитет певних політичних сил на Волині засвідчили чергові парламентські вибори 2012 р. Партіями-переможцями, які подолали п’ятивідсотковий прохідний бар’єр у Волинській області, стали ВО „Батьківщина”, ВО „Свобода”, УДАР (Український демократичний альянс за реформи) Віталія Кличка, ПР та КПУ. За партійними списками до Верховної Ради України пройшли: А. Вітів і В. Черняков – від ВО „Свобода”, К. Ващук і Г. Смітюх – від ПР, від УДАРу – Ю. Савчук, від КПУ – А. Мартинюк.

Специфікою цих виборів на Волині стало те, що найбільш потужні бізнесмени: І. Палиця – голова правління компанії „Укрнафта”, І. Єремєєв та С. Івахів – співвласники групи компаній „Континіум”, С. Мартиняк – співвласник компанії ТМ „Пан Курчак”, а також член ВО „Свобода” Є. Мельник йшли на вибори і перемогли в мажоритарних округах як самовисуванці. Це дало змогу обраним депутатам дистанціюватися як від влади, так і від опозиції [22, с. 45]. Їх перемозі сприяло створення іміджу незалежного депутата-благодійника, що прагне відстоювати не інтереси партій, а своїх виборців. Іншим чинником перемоги стали значні кошти, що використовувалися через спеціальні фонди, а виборчу кампанію супроводжувала активна меценатська діяльність, допомога із ремонтуванням доріг, шкіл, будівництвом дитячих майданчиків тощо.

Позачергові парламентські вибори 2014 р. вказали на зміни у політичному ландшафті краю, свідченням чого – перемога на виборах нових політичних сил. Так, найбільшу підтримку у Волинській області здобула політична партія „Народний фронт” (33,2% голосів виборців). „Блок Петра Порошенка” набрав майже вдвічі менше голосів – 16,89%. Радикальну партію Олега Ляшка підтримало 9,70% волинян [22, с. 46].

Особливістю парламентських виборів 2014 р. було те, що вони проходили на тлі російської агресії проти України та участі в перегонах активних учасників Революції Гідності, бійців АТО, волонтерів, яких масово заносили до партійних списків задля збільшення рейтингів партій. Зокрема, за підтримки політичної партії „Народний фронт” до Верховної Ради України обрано І. Лапіна, учасника воєнних дій у складі батальйону територіальної оборони „Айдар”, сформованого переважно із добровольців Волині. Саме завдяки високому авторитету військових йому вдалося перемогти такого потужного конкурента, як члена правління фонду І. Палиці „Тільки разом” І. Костанкевич. „Народний фронт” також делегував до українського парламенту І. Гузя. Ще три народних депутати – І. Єремєєв, С. Івахів та С. Мартиняк – представники великого бізнесу, балотувалися

як самовисуванці. Знов-таки, як і на попередніх парламентських виборах, основна боротьба точилася між висуванцями потужних бізнес-угруповань.

Наступні президентські та позачергові парламентські вибори 2019 р. проходили в умовах тотального падіння авторитету провладної політичної сили та її очільника П. Порошенка за одночасного зростання підтримки політичної партії „Слуга народу”, яка на Волині набрала 41,76% голосів. На другому місці ВО „Батьківщина”, за яку проголосувало 13,08% виборців. Третю позицію зайняла „Європейська Солідарність” П. Порошенка з 8,02% голосів [44]. За результатами парламентських виборів до Верховної Ради України потрапили: І. Гузь, В. Рубльов, С. Івахів, І. Палиця, І. Констанкевич. Характерно, що більшість кандидатів, попри те, що вони користувалися певним авторитетом серед виборців, були висуванцями великого бізнесу. Так, троє із п’яти народних обранців (І. Палиця, І. Констанкевич, В. Рубльов) йшли на вибори за підтримки ФПГ „Приват”, а С. Івахів є співвласником ФПГ „Континіум”.

Розвиток політичних сил в області віддзеркалював складні процеси, що відбувалися в суспільно-політичному житті України. Його характерною ознакою стало послаблення ідеологічного чинника, виникнення величезної кількості центристських партій з одночасним посиленням ролі та впливу ФПГ. Щоправда, після передчасної смерті у 2015 р. відомого на Волині політика і бізнесмена, народного депутата І. Єремєєва, роль бізнес-угруповання „Континіум” у політичному житті краю помітно зменшилася.

Висновки. Отже, політичний процес на Волині значною мірою відтворював спрямованість перебігу загальнонаціонального політичного процесу, коли на початковому етапі національно-державного будівництва точилася боротьба із залишками тоталітарної системи з одночасним утвердженням матеріальних і духовних цінностей і традицій українського народу. Політичний процес супроводжували хвилі біфуркацій, коли боротьба політичних сил, влади та народу набували надзвичайної гостроти. Найпотужніші із них припадають на періоди Помаранчевої революції та Революції Гідності.

Напередодні виборів різного рівня спостерігалися активізація суспільно-політичного життя та інтенсивне партійне будівництво. Політичні симпатії волинян тяжіли до опозиційних політиків центристського спрямування, які стояли на державницьких позиціях і сповідували цінності західної демократії.

Зміни виборчого законодавства на користь політичних партій, реалізація завдань адміністративно-територіальної реформи тощо створили умови для зростання ролі місцевих політичних еліт. Водночас, ці реформи сприяли активізації партійного будівництва у напрямі виникнення „регіональних” політичних партій і проєктів, що знаходили масову підтримку електорату. Яскравим свідченням цього є домінування на місцевих виборах 2015 і 2020 рр. політичної партії „УКРОП”, яка трансформувалася у політичну партію „За майбутнє”. Монополізація політичного простору окремою політичною силою ставить питання про ризики такого домінування і пошуку запобіжників щодо його обмеження на демократичних засадах.

Перспектива подальших досліджень передбачає акцентування уваги науковців на завершальному етапі адміністративно-територіальної реформи у контексті дослідження специфіки рекрутування місцевих політичних еліт, ступеня впливу великого бізнесу на прийняття рішень, вивчення напрямів здійснення місцевої політики партіями і фракціями у місцевих радах.

Створення нових суб'єктів політичних відносин на місцевому рівні актуалізує питання дослідження механізмів впливу громадян на процеси ухвалення політичних рішень, діяльності органів місцевої влади на засадах транспарентності.

На окрему увагу заслуговує проблема пошуку шляхів гармонізації відносин між центром та регіонами на засадах принципу субсидіарності, оптимізації стосунків між новоствореними виконавчими та представницькими органами влади на місцях, запобіжників проти егоїзму та сепаратистських інтенцій регіональних еліт.

Бібліографічні посилання

1. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 288 с.
2. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. Москва : Логос, 2005. 664 с.
3. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва : Изд. дом „ИНФРА-М” ; Издательство : „Весь Мир”, 2001. 304 с.
4. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії : монографія. Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
5. Мельвиль А. Ю. О траектории посткоммунистических трансформаций. ПОЛИС. 2004. № 2. С. 64–75.
6. Вайнштейн Г. И. Российский транзит и проблемы типологического разнообразия „глобальной демократизации”. *Политические институты на рубеже тысячелетий*. Дубна : ООО „Фенікс+”, 2001. С. 410–443.
7. Волинь: 90-і роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій / В. Бортніков, кер. авт. кол. Луцьк : РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 162 с.
8. Бортніков В. І., Надольський Й. Е., Денисюк В. Т. та ін. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк : РВВ „Вежа”, 2001. 694 с.
9. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. Луцьк : Ініціал, 2001. 256 с.
10. Бортніков В. Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи. Луцьк : Волин. обл. друк, 2005. 224 с.
11. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : кол. монографія / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін.; за заг. ред. В. І. Бортнікова. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 656 с.
12. Малиновський В. Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : монографія. Луцьк : Ініціал, 2013. 352 с.
13. Мельник В. В. Розвиток політичного процесу в Україні (на прикладі Волинської області) : автореф. дис. ... к. політ н., спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Львів, 2017. 18 с.

14. Троценко В. В. Регіональні особливості політичної участі громадян в умовах переходу до демократії : автореф. дис. ... к. політ. н., спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Чернівці, 2012. 19 с.

15. Бурдые П. Социология политики / пер. з фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1993. 336 с.

16. Вершина В. А., Михайлюк А. В. Семиотическое пространство города. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро. 20 квітня 2018 р.). Дніпро : ЛізуновПрес, 2018. С. 46–48.

17. Результаты голосования на Всеукраїнському референдумі. *Радянська Волинь*. 1991. 5 грудня.

18. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 274–331.

19. Щомісячна аналітична довідка про розвиток суспільно-політичної ситуації та актуальні питання в інших сферах життя Волинської області (за вересень 2020 року). URL: <https://voladm.gov.ua/article/veresen2/> (дата звернення: 02.12.2021).

20. Ордешук П. Американская политическая система: поиск эффективной демократии. *Свободная мысль*. 1991. № 14. С. 44–55.

21. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 372 с.

22. Бортніков В. Партійно-політична структуризація у Волинській області (1990–2015). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики* : зб. статей і тез наук. конф. „Політичні партії і вибори: українські та світові практики” (пам’яті Юрія Романовича Шведа), 8 жовтня 2016 р. / за заг. ред. А. Романюка. Львів : Простір-М, 2017. С. 34–50.

23. Дані Головного управління статистики у Волинській області. Запит від 06.08.2021. № 08/01/2021.

24. Лис В. Обласна рада бере владу в області. *Волинь*. 2004. 27 листопада.

25. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Рубана. Київ : НІСД, 2008. 186 с.

26. Наход М. Місцеві вибори – 2010: Волинська область. *Місцеві вибори – 2010. Пульс країни* / відп. ред. А. Когут, К. Сідаш. Київ : Лаб. законод. ініціатив, 2011. С. 57–65.

27. Научук С. Обласна рада засудила харківські угоди. *Волинь-нова*. 2010. 29 квітня.

28. Гарбарчук К. Борис Клімчук погодився піти... *Волинь-нова*. 2014. 25 січня.

29. Народна рада вимагає заборони ПР та КПУ. *Волинь-нова*. 2014. 11 лютого.

30. „Кривава” екскурсія підприємствами регіоналів в Луцьку. *Волинські новини*. 2014. 5 лютого.

31. На Волині обласну раду очолили опозиціонери. *Волинь-нова*. 2014. 22 лютого.

32. Гаврилюк Я. Люстрація дійшла до Ковельщини. *Волинь-нова*. 2014. 27 лютого.

33. Нагорний В. Беркут покався перед людьми та Богом. *Волинь-нова*. 2014. 25 лютого.

34. Ревко О. Ви все ще не „обнародувані”? Тоді люстратори йдуть до вас! *Хроніки Любарта*. 2014. 24 квітня.

35. Качан І. Волинський „Беркут” поставили на коліна. *Хроніки Любарта*. 2014. 27 лютого.
36. Усіх загиблих в АТО/АОС волинян визнали почесними громадянами області. *Суспільне. Новини*. 2020. 10 вересня. URL: <https://suspilne.media/61907-usih-zagiblih-v-atoaos-volinan-viznali-pocesnimi-gromadanami-oblasti/> (дата звернення: 02.12.2021).
37. Місцеві вибори в Україні – 2015. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%...> (дата звернення: 12.07.2021).
38. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
39. Олександр Савченко – новий голова Волинської ОДА. *Луцький замок*. 2018. 29 березня.
40. Волинська обласна рада. *Місцеві вибори 25.10.2020*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=12pid102=455pf7691=455pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html (дата звернення: 15.08.2021).
41. Павленко І. А. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади у жовтні 2020 р. : аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. 32 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (дата звернення: 08.11.2020).
42. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів (серпень 2020 р.). *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naseleattia-shchodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020-r> (дата звернення: 15.12.2020).
43. Малиновський В. Волинський вибір – 2006. *Волинь* : Всеукр. сусп.-політ., літературно-мистецький часопис. 2007. Чис. 8. С. 195–206.
44. На парламентських виборах на Волині перемогла партія „Слуга народу”. *Волинські новини*. 23.07.2019. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/na-parlamentskykh-vyborakh-na-volyni-peremohla-partiia-sluha-narodu/> (дата звернення: 20.01.2022).

References

1. Polovyi M. A. Politychni protsesy: teoriia ta praktyka modeliuvannia : monohrafiia. Odesa : Feniks, 2011. 288 s. (Political processes: theory and practice of modeling: monograph).
2. Shtompka P. Sociologiya. Analiz sovremennogo obshestva / per. s polsk. S. M. Chervonnoj. Moskva : Logos, 2005. 664 s. (Sociology. Analysis of the modern society).
3. Politicheskij process: osnovnye aspekty i sposoby analiza : sb. ucheb. materialov / pod red. E. Yu. Meleshkinoy. Moskva : Izd. dom „INFRA-M”; Izd-vo : „Ves' Mir”, 2001. 304 s. (Political process: main aspects and methods of analysis).
4. Bortnikov V. Politychna uchast i demokratsiia: ukrainski realii : monohrafiia. Lutsk : RVV „Vezha” Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2007. 524 s. (Political participation and democracy : Ukrainian realities).
5. Melvil A. Yu. O traektorii postkommunisticheskikh transformacij. *POLIS*. 2004. N. 2. S. 64–75. (On the trajectory of post-communist transformations).
6. Vajnshtejn G. I. Rossijskij tranzit i problemy tipologicheskogo raznoobrazija „globalnoj demokratizatsii”. *Politicheskie instituty na rubezhe tysyacheletij*. Dubna : OOO „Feniks+”, 2001. S. 410–443. (Russian transit and problems of typological diversity of the „global democratization”).

7. Volyn: 90-i roky XX stolittia. Iliustrovanyi litopys politychnykh podii / V. I. Bortnikov, ker. avt. kolektyvu. Lutsk : RVV Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 1998. 162 s. (Volyn: 90^s of the 20th century. Illustrated chronicle of political events).

8. Bortnikov V. I., Nadolskyi Y. E., Denysiuk V. T. ta in. Volyn na zlami stolit : istoriia kraiu (1989–2000 rr.). Lutsk : RVV „Vezha”, 2001. 694 s. (Volyn at the turn of the century: the history of the region (1989–2000)).

9. Tyskyi M. Istoriia vynyknennia Narodnoho Rukhu Ukrainy na Volyni. Lutsk : Initsial, 2001. 256 s. (History of the People's Movement of Ukraine in Volyn).

10. Bortnikov V. Pomarancheva revoliutsiia na Volyni: istoriia, fakty, dokumenty. Lutsk : Volyn. obl. druk, 2005. 224 s. (The Orange Revolution in Volyn: history, facts, documents).

11. Volyn v umovakh demokratychnoi transformatsii (kinets XX – pochatok XXI stolittia) : kol. monohrafiia / V. I. Bortnikov, N. N. Kotsan, N. V. Pavlika ta in.; za zah. red. V. I. Bortnikova. Lutsk : Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 656 s. (Volyn in the conditions of democratic transformation (the end of the 20th – the beginning of the 21st century)).

12. Malynovskyi V. Ya. Stanovlennia i rozvytok mistsevoho samovriaduvannia u Volynskii oblasti (1990–2010 rr.) : monohrafiia. Lutsk : Initsial, 2013. 352 s. (Formation and development of local self-government in the Volyn region (1990–2010)).

13. Melnyk V. V. Rozvytok politychnoho protsesu v Ukraini (na prykladi Volynskoi oblasti) : avtoref. dys. ... k. polit. n., spets. 23.00.02 – politychni instytuty ta protsesy. Lviv, 2017. 18 s. (The political process evolution in Ukraine (on the example of Volyn region)).

14. Trotsenko V. V. Rehionalni osoblyvosti politychnoi uchasti hromadian v umovakh perekhodu do demokratii : avtoref. dys. ... k. polit. n., spets. 23.00.02 – politychni instytuty ta protsesy. Chernivtsi, 2012. 19 s. (Regional peculiarities of the citizens' political participation in the transition to democracy).

15. Burd'e P. Sociologiya politiki / per. z fr., sost., obsh. red. i predisl. N. A. Shmatko. Moskva : Socio-Logos, 1993. 336 s. (Sociology of politics).

16. Vershina V. A., Mihajlyuk A. V. Semioticheskoe prostranstvo goroda. *Urbanistychni studii: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku* : zb. materialiv III Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro. 20 kvit. 2018 r.). Dnipro : LizunovPres, 2018. S. 46–48. (Semiotic space of the city).

17. Rezultaty holosuvannia na Vseukrainskomu referendumi. *Radianska Volyn*. 1991. 5 hrudnia. (Results of voting in the All-Ukrainian referendum).

18. Karmazina M. Trydtsiat rokiv ukraïnskoi bahatopartiinosti (kinets 1990 – pochatok 2020 rr.). *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Kyiv : In-t politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. S. 274–331. (Thirty years of Ukrainian multiparty system (late 1990 – early 2020)).

19. Shchomisiachna analitychna dovidka pro rozvytok suspilno-politychnoi sytuatsii ta aktualni pytannia v inshykh sferakh zhyttia Volynskoi oblasti (za veresen 2020 roku). URL: <https://voladm.gov.ua/article/veresen2/> (Monthly analytical report on the development of the socio-political situation and current issues in other spheres of life in the Volyn Oblast (September 2020)).

20. Ordeshuk P. Amerikanskaya politicheskaya sistema: poisk effektivnoï demokratii. *Svobodnaya mysl*. 1991. N. 14. S. 44–55. (The american political system: the search for an effective democracy).

21. Bortnikova A. V. Mistseve samovriaduvannia na Volyni: suspilno-politychni tradytsii i suchasnyi protses detsentralizatsii : monohrafiia. Lutsk : Vezha-Druk, 2018.

372 s. (Local self-government in Volyn: socio-political traditions and the modern process of decentralization).

22. Bortnikov V. Partiino-politychna strukturyzatsiia u Volynskii oblasti (1990–2015). *Politychni partii i vybory: ukrainski ta svitovi praktyky* : zb. statei i tez nauk. konf. „Politychni partii i vybory: ukrainski ta svitovi praktyky” (pam’iati Yuriiia Romanovycha Shvedy), 8 zhovtnia 2016 r. / za zah. red. A. Romaniuka. Lviv : Prostir-M, 2017. S. 34–50. (Party-political structuring in the Volyn region (1990–2015)).

23. Dani Holovnoho upravlinnia statystyky u Volynskii oblasti. Zapyt vid 06.08.2021. N. 08/01/2021. (Data from the Main Department of Statistics in Volyn Oblast. Request dated August 6, 2021).

24. Lys V. Oblasna rada bere vladu v oblasti. *Volyn*. 2004. 27 lystopada. (The regional council takes power in the region).

25. Ukraina v 2008 rotsi: shchorichni otsinky suspilno-politychnoho ta sotsialno-ekonomichnoho rozvytku : monohrafiia / za zah. red. Yu. Rubana. Kyiv : NISD, 2008. 186 s. (Ukraine in 2008: annual assessments of socio-political and socio-economic development).

26. Nakhod M. Mistsevi vybory – 2010: Volynska oblast. *Mistsevi vybory – 2010. Puls krainy* / vidp. red. A. Kohut, K. Sidash. Kyiv : Lab. zakonod. initsiatyv, 2011. S. 57–65. (Local elections – 2010: Volyn region).

27. Naumuk S. Oblasna rada zasudyla kharkivski uhody. *Volyn-nova*. 2010. 29 kvitnia. (The regional council condemned the Kharkiv agreements).

28. Harbarchuk K. Borys Klimchuk pohodyvsia pity... *Volyn-nova*. 2014. 25 sichnia. (Borys Klimchuk agreed to leave....).

29. Narodna rada vymahaie zaborony PR ta KPU. *Volyn-nova*. 2014. 11 liutoho. (The People’s Council demands a ban on the Party of Regions and the Communist Party).

30. „Kryvava” ekskursiony pidpriumstvamy rehionaliv v Lutsku. *Volynski novyny*. 2014. 5 liutoho. URL: <http://www.volynnews.com/news/policy/kryvava-ekskursiony-pidpriumstvamy-rehionaliv-u-lutsku-fotoreportazh/> („Bloody” tour of regional enterprises in Lutsk).

31. Na Volyni oblasnu radu ocholyly opozytsionery. *Volyn-nova*. 2014. 22 liutoho. (In Volyn, the regional council was headed by the opposition).

32. Havryliuk Ya. Liustratsiia diishla do Kovelshchyny. *Volyn-nova*. 2014. 27 liutoho. (Lustration reached the Kovel region).

33. Nahorni V. Berkut pokaiavsia pered liudmy ta Bohom. *Volyn-nova*. 2014. 25 liutoho. (Berkut repented before people and God).

34. Revko O. Vy vse shche ne „obnaroduvani”? Todi liustratory ydut do vas! *Khroniky Liubarta*. 2014. 24 kvitnia. (Are you still not „published”? Then the lustrators come to you!).

35. Kachan I. Volynskiy „Berkut” postavyly na kolina. *Khroniky Liubarta*. 2014. 27 liutoho. (Volyn „Berkut” was brought to its knees).

36. Usikh zahybylykh v ATO/AOS volynian vyznaly pocheshnymi hromadianamy oblasti. *Suspilne. Novyny*. 2020. 10 veresnia. URL: <https://suspilne.media/61907-usih-zagiblih-v-atooos-volynian-viznali-pocheshnymi-gromadanami-oblasti/> (All Volyn residents killed in the ATO/JFOWere recognized as honorary citizens of the region).

37. Mistsevi vybory v Ukraini – 2015. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%...> (Local elections in Ukraine – 2015).

38. Karmazina M. Politychni partii v Ukraini. 2014–2017 rr. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2018. 168 s. (Political parties in Ukraine. 2014–2017).

39. Oleksandr Savchenko – novyi holova Volynskoi ODA. *Lutskiyi zamok*. 2018. 29 bereznia. (Oleksandr Savchenko is the new head of the Volyn Regional State Administration).

40. Volynska oblasna rada. *Mistsevi vybory 25.10.2020*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=12pid102=455pf7691=455pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html (Volyn Regional Council. Local elections 25.10.2020).

41. Pavlenko I. A. Analiz rezultativ vyborchoi kampanii do mistsevykh orhaniv vlady u zhovtni 2020 r. : analitychna dopovid. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 32 s. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (Analysis of the results of the election campaign to local authorities in October 2020).

42. Hromadska dumka naselennia shchodo reformy detsentralizatsii ta yii rezultativ (serpen 2020 r.). *Razumkov tsestr*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselennia-shchodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020r> (Public opinion on decentralization reform and its results (August 2020)).

43. Malynovskyi V. Volynskiy vybir – 2006. *Volyn : Vseukr. susp.-polit., literaturno-mystetskyi chasopys*. 2007. Chys. 8. S. 195–206. (The Volyn choice – 2006).

44. „Na parlamentskykh vyborakh na Volyni peremohla partiia „Sluha narodu”. *Volynski novyny*. 23.07.2019. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/na-parlamentskykh-vyborakh-na-volyni-peremohla-partiia-sluha-narodu/> („The Servant of the People party” won the parliamentary elections in Volyn).

Стаття надійшла до редакції 24.01.2022

УДК 324:32(477)

DOI: 10.53317/2786-4774-2022-1-5

Громадянська освіта як фактор подолання абсентеїзму в Україні

Анотація. Проаналізовано особливості проявів політичного абсентеїзму та громадського активізму в українському суспільстві. Досліджено феномен, причини політичного абсентеїзму та його вплив на суспільно-політичне життя в Україні, а також визначено шляхи послаблення абсентеїстичних тенденцій у суспільстві. Акцентовано на поширенні політичного абсентеїзму серед молоді та інших вікових груп населення, що призвело до низької явки на президентських і парламентських виборах у 2019 р., а також — найнижчої за всю історію України явки на місцевих виборах у жовтні 2020 р. Показано, що упровадження зарубіжного досвіду подолання політичного абсентеїзму сприятиме визначенню ефективних шляхів послаблення цього явища в українському суспільстві.

Авторами досліджується також явище громадського активізму. Зазначено, що особливого розмаху він набув під час Євромайдану, коли стрімко зросла політична активність громадян на тлі тотальної корупції усіх гілок влади, що супроводжувалася відходом від євроінтеграційного курсу, розвалом армії на тлі посилення правоохоронних органів. Окупація Криму та російська агресія на Сході України зумовили розвиток добровольчого та волонтерського рухів. Автори зазначають, що протягом останніх років активність громадян зосередилася здебільшого на розв'язанні актуальних проблем місцевого значення, зокрема на протидії незаконній забудові, захисті підприємців від свавілля місцевої влади. Для підтримки розвитку громадського активізму в Україні були організовані різноманітні освітні проекти, вебінари, тренінги тощо. Аналізується стан громадського активізму в Україні, зокрема — на місцевому рівні, спрямованого на утвердження реального громадянського суспільства, посилення впливу територіальних громад на розв'язання місцевих проблем, пропонуються шляхи підвищення рівня політичної культури громадян.

Олександр Корнієвський,
доктор політичних наук,
професор,
Національний інститут
стратегічних досліджень,

Oleksandr Kornievskyy,
Doctor of Political Sciences,
Professor, National Institute for
Strategic Studies

ORCID: 0000-0002-1512-0326
korn@niss.gov.ua

Євген Перегуда,
доктор політичних наук,
професор,
Київський національний
університет будівництва і
архітектури,

Yevgen Pereguda,
Doctor of Political Sciences,
Professor, Kyiv National
University of Construction and
Architecture

ORCID: 0000-0001-7561-7193
pereguda.iev@knuba.edu.ua

Дмитро Гаврилюк,
кандидат політичних наук,
Національний педагогічний
університет імені
М. П. Драгоманова,

Dmytro Havryliuk,
Ph.D in Political Science,
National Pedagogical
Dragomanov University

ORCID: 0000-0001-6187-8739
dmitro.gavriliuk@gmail.com

Ключові слова: абсентеїзм, вибори, голосування, громадський активізм, громадянське суспільство, політична поведінка, публічне врядування.

Civic education as a factor in overcoming absenteeism in Ukraine

Abstract. This publication examines the features of the manifestations of political absenteeism and public activism in Ukrainian society. The phenomenon, causes of political absenteeism and its impact on the socio-political life in Ukraine are studied, as well as the ways to reduce absenteeism tendencies in our society are identified. Particular attention is placed on the spread of political absenteeism among young people and other age groups, which led to low turnout in the presidential and parliamentary elections in 2019 and the lowest turnout for the entire history of Ukraine in local elections in October 2020. It is shown that the introduction of foreign experience in overcoming of political absenteeism will allow to identify effective ways to reduce this phenomenon in Ukrainian society.

The authors also study the phenomenon of public activism. It is noted that it gained special momentum during the Euromaidan, when political activity of citizens increased sharply against the background of total corruption in all branches of government, accompanied by a backdown from European integration course, the collapse of the army against the background of strengthening law enforcement agencies. The occupation of Crimea and Russian aggression in eastern Ukraine led to the development of volunteer battalions and volunteer movements. The authors note that in recent years the activity of citizens has focused primarily on solving pressing problems of local importance, in particular on combating illegal construction, protecting entrepreneurs from the arbitrariness of local authorities. To support the development of civic activism in Ukraine, different educational projects, online courses, trainings etc were organized. The state of public activism in Ukraine is analyzed, in particular – at the local level, aimed at establishing a real civil society, strengthening the influence of local communities to solve local problems, offers ways to improve the political culture of citizens.

Key words: absenteeism, elections, voting, public activism, civil society, political behavior, public governance.

Постановка проблеми. Події взимку 2013–2014 рр. зумовили суперечливі тенденції в українському суспільстві, про що свідчить розвиток одночасно процесів політичного абсентеїзму та громадського активізму. З одного боку, за доби незалежної України спостерігається неухильне зменшення участі громадян у політичному житті країни, зокрема в президентських, парламентських та місцевих виборах. Тенденції абсентеїзму набули особливого поширення під час проведення регіональних і місцевих виборів, коли на багатьох виборчих дільницях спостерігалася надзвичайно низька явка виборців. При цьому з кожним роком відсоток виборців, які ухиляються від участі в голосуванні, постійно зростає. Якщо подібна тенденція триватиме й надалі, то це може поставити під сумнів демократичні перетворення в країні та легітимність влади на всіх рівнях, оскільки її обрання активною меншістю не буде відображати волі більшості громадян.

Паралельно з політичним абсентеїзмом в Україні в останні роки поширення набув громадський активізм, спрямований на соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні зміни, особливо на місцевому рівні, хоча в загальнонаціональному масштабі він проявився у формі волонтерського та добровольчого рухів під час російської агресії на Сході України, коли в перші роки війни українська армія потребувала найнеобхіднішого, включаючи продукти харчування, засоби зв'язку і гігієни, постачання яких значною мірою забезпечувалося зусиллями волонтерів, а добровольчі батальйони одними з перших стали на захист Батьківщини.

У наступні роки громадський активізм виявлявся перманентно й охоплював різноманітні сфери суспільного життя. Непоодинокими були виступи громадських активістів проти незаконних забудов, на захист малого і середнього бізнесу від свавілля чиновників. Поширення також набули громадські ініціативи щодо реалізації численних інфраструктурних проєктів місцевого значення в соціально-економічній і гуманітарній сферах. Разом з тим, в останні роки зростає і громадський активізм, штучно ініційований певними політичними силами.

Усуваючись від участі в політичному житті, значна частина громадян України, разом з тим, була задіяна в громадських ініціативах на місцях, спрямованих на розв'язання нагальних проблем місцевого значення, в тому числі на боротьбу з рейдерами, які вдаються до захоплення врожаю, корумпованими чиновниками.

Саме від того, чи переможе в суспільстві абсентеїзм або ж громадський активізм, залежатимуть подальші демократичні перетворення, утвердження повноцінного громадянського суспільства, демократизація публічної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність абсентеїзму як явища завжди привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Вивченню окремих аспектів проблематики абсентеїзму присвячені праці українських учених В. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бортнікова, І. Варзара, М. Головатого, Р. Колісніченка, А. Колодій, В. Корнієнка, В. Кравченка, М. Михальченка, Т. Прядко, С. Рябова, А. Толкача та інших. На особливу увагу заслуговують присвячені феномену абсентеїзму в Україні праці Н. Бондар, І. Тодріної, К. Гавриловської, А. Грязєва, М. Росенко, М. Фоломєєва, М. Крижанівської, І. Щебетун та О. Грабар, в яких проаналізована сутність й визначені причини абсентеїзму в Україні, подано авторське бачення оптимальних шляхів подолання цього явища, базуючись на зарубіжному досвіді.

У дослідженнях, присвячених громадянській активності, можна виділити два напрями: вивчення цього феномену через вплив на неї соціальної політики (праці А. Арсеєнка, Г. Голеусової, В. Жукова, О. Куценко, М. Лукашевича, Ю. Саєнко, В. Скуратівського, В. Судакова, М. Туленкова та ін.); з'ясування психологічних механізмів, умов, шляхів її формування (праці К. Альбуханової-Славської, Д. Ельконіна, А. Петровського). Різні аспекти громадянської активності також досліджували Д. Акімов, М. Бабкіна, О. Базалук, Т. Безверха, М. Боришевський, В. Головенько,

Є. Дьоміна, О. Ємельяненко, О. Кіндратець, О. Лотюк, А. Москальова, Т. Наливайко, Н. Розіка, Т. Саврасова-В'юн, О. Усік, О. Шамич, М. Черкаса; особливості формування громадянського суспільства – В. Степаненко, Л. Четверікова та ін. [1]. Так, Н. Авер'янова пов'язує громадянську активність із правами та свободами особистості та її самореалізацією, які виступають як вільне розкриття індивідуальності в процесі багатогранної діяльності особистості [2].

Водночас, численні соціологічні дослідження свідчать про активізацію громадських ініціатив, спрямованих на вирішення різноманітних питань як місцевого, так і загальнодержавного значення, про прагнення значної частини громадян України до демократичних перетворень, змін в органах публічного управління всіх рівнів, що робить актуальним вивчення цього суспільного явища. Так, у порівнянні з попередніми роками громадянська активність в Україні збільшилася, зокрема, внаслідок участі громадян у волонтерських, добродійних і національно-патріотичних організаціях [1].

Метою статті є окреслити шляхи зменшення абсентеїстичних тенденцій в українському суспільстві, в тому числі за рахунок підвищення ролі громадянської освіти, базуючись на проведенні порівняльного аналізу двоїстої громадянської позиції громадян України, якій притаманні і абсентеїстичні, і активістські якості,

Виклад основного матеріалу. Термін „абсентеїзм” походить від латинського слова *absens* (*absentis*) – відсутній та означає „відмову громадян від участі у виборах представницьких органів влади, глави держави та посадових осіб, а також у референдумах. Під цим терміном розуміється також соціально-політична апатія та байдуже ставлення громадян до своїх прав і ухилення від виконання обов'язків” [3].

У сучасній західній політичній науці сформувалися три базові дослідницькі підходи до пояснення феномену абсентеїзму: 1) абсентеїзм трактується з позиції теорії раціональної дії; 2) абсентеїзм розглядається як різновид поведінки, що відхиляється; 3) абсентеїзм вважається показником, що свідчить про стабільність соціальної системи. Застосування першого підходу знайшло своє відображення у працях Е. Даунса (ідея „розрахунку голосування”). Другий підхід представлений у працях К. Кона і Р. Мертонна. Останній підхід акцентує увагу на двох типах поведінки: *нонконформність відхилення в поведінці* (поведінка виборців, які свідомо бойкотують вибори) і *абберантне відхилення в поведінці* (поведінка тих, хто не особливо підкреслює своє негативне ставлення до голосування, але в той же час ухиляється від голосування, щоб не бути причетним до того, що відбувається).

Дослідників Д. Рісмана, С. Гантінгтона, Г. Алмонда, С. Вербу, Р. Роуза у публікаціях віднесено до прихильників третього підходу. На їхню думку, активна участь громадян у голосуванні не є гарантом стабільності політичної системи. Ця обставина пов'язана з тим, що не всі громадяни можуть бути відповідальні за рішення на виборах, оскільки не володіють необхідною інформацією і підготовкою. Д. Рісман, у свою чергу, стверджує, що

неучасть громадян у виборах пояснюється виявом байдужості до виборів через зайнятість „важливішими справами”. Актуальність останньої тези поширюється й на сучасний політичний стан, адже в умовах економічних потрясінь чи не кожній владі потрібна власна стабільність та відносний громадянський спокій. Якщо не вирішити питання відсторонення від влади неефективних урядовців і опікуватися проблемами фізичного виживання, політична нестабільність і криза не забаряться й, як наслідок, відбудеться зростання рівня електорального абсентеїзму на різних етапах виборчих процесів [4].

З позиції історико-політичної ретроспективи тривалий час на пострадянському просторі серед наукових категорій абсентеїзм висвітлювався крізь призму радянської ідеології. Зокрема, акцентувалася увага на тому, що цей феномен характеризується, по-перше, як поширена в капіталістичних країнах практика неучасті у виборах і зборах [5, с. 14]; по-друге, як ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах до представницьких органів влади („в практиці соціалістичних країн зазвичай усі виборці беруть участь у виборах”) [6, с. 31]. Відповідно до радянських ідеологем під абсентеїзмом також розуміли одну з форм пасивного протесту „трудящих” проти антидемократичного характеру виборчої системи в капіталістичних країнах; систематичну відсутність представників колегіальних органів на своїх засіданнях; одну з форм вияву недовіри „трудящих” до антинародної буржуазної держави та її органів влади [7, с. 5].

На відміну від тоталітарних суспільств, у яких явка на виборах була обов’язковою та в багатьох випадках становила майже 100%, у більшості демократичних суспільств участь у виборах є добровільною, що зумовлює право значної частини громадян ухилитися від голосування. Про добровільність участі у виборах наголошується й в ст. 71 Конституції України [8] та ст. 15 Виборчого кодексу України 2019 року [9].

З кожними наступними виборами в Україні все менша кількість громадян бере участь у голосуванні, при цьому абсентеїстична позиція громадян є характерним явищем як для загальнонаціональних, так і регіональних та місцевих виборів. Водночас, відсоток тих, хто відмовляється брати участь у парламентських виборах, є значно вищим, ніж під час проведення президентських виборів, оскільки більшість громадян вважає вибори Президента України важливішими, ніж парламентські вибори. Конкретизуємо цю тезу. Як свідчать дані Центральної виборчої комісії України, найбільша активність виборців спостерігалася 1 грудня 1991 р., коли у Всеукраїнському референдумі та виборах Президента України взяли участь понад 84% громадян. У першому турі президентських виборів 1994 р. взяли участь 70,4% громадян (другому турі – 71,6%); 1999 р. – відповідно, 70,15% і 74,7%; 2004 р. – 74,54% і 81,82% (третьому турі – 77,28%); 2010 р. – 66,76% і 69,15%. У 2014 р., коли в першому турі президентських виборів переміг П. Порошенко, участь у голосуванні взяли 59,48% громадян. У 2019 р. в першому турі президентських виборів взяли участь 62,88%, другому турі – 61,42% [5; 10, с. 27].

Натомість, з кожними наступними виборами до Верховної Ради України спостерігалася стала тенденція до зменшення кількості громадян, які проголосували. Якщо на парламентських виборах у 1994 р. проголосувало 75,6% громадян, то 1998 р. – 71,2%, 2002 р. – 65,2%, 2006 р. – 67,6%, 2007 р. – 62%, 2012 р. – 57,5%, 2014 р. – 51,9%, 2019 р. – 49,8% [10, с. 27; 11; 12; 13, с. 64–66].

Ще меншою є участь громадян у голосуванні на місцевих виборах. Як показали результати місцевих виборів, проведених 25 жовтня 2020 р., частка громадян, які не брали участі в голосуванні, становила в середньому в Україні понад 63%, а в багатьох регіонах цей показник був ще вищим (наприклад, у Києві на вибори не з'явилося 65,58%, Запорізькій, Херсонській, Харківській і Миколаївській областях – відповідно, 66,07%, 67,61%, 67,67% і 67,98%). У підконтрольних Україною районах Донецької області показник неявки на виборах становив 68,33%, а в усіх регіонах України у голосуванні взяло участь менше половини виборців. При цьому місцеві вибори були визнані дійсними, оскільки виборче законодавство не передбачає певного „порога участі у виборах” [14].

Надзвичайно низька явка виборців на місцевих виборах була характерною для України і в попередні роки. Зокрема, у другому турі голосування 15 листопада 2015 р. взяли участь лише 34,08% виборців. Слід зазначити, що низька явка виборців на місцевих виборах є характерною для багатьох країн ЄС, коли на виборчі дільниці приходить у середньому 20–22% громадян [15; 16].

Науковці вказують на різні причини абсентеїзму як в Україні, так і в інших країнах світу. Так, українські дослідники І. Щебетун та О. Грабар головними причинами абсентеїзму вважають відсутність турботи про людей з боку політиків; низький рейтинг багатьох політичних партій; низьку явку молоді, яка не бачить перспектив в Україні; байдужість багатьох громадян до політики; корумпованість і бездіяльність влади [13, с. 63]. Разом з тим, Т. Прядко наголошує на прагненні держави виключити частину населення з політичної діяльності; відчуженні громадян від влади та власності; громадському протесті проти існуючої політичної системи, політичного режиму, форми влади чи суспільного устрою [17, с. 16–17]. Дослідниця К. Гавриловська основні причини прояву абсентеїзму вбачає в недовірі громадян до органів публічної влади; низькому рівні політичної компетентності виборців та значимості результатів виборів для громадян; загальному розчаруванні стосовно багатьох політиків [18]. Натомість, на думку М. Фоломєєва і М. Крижанівської, абсентеїзм являє собою об'єктивний та закономірний процес розвитку і функціонування політичної системи [19, с. 74]. Інші дослідники серед основних причин зростання кількості громадян, які усуваються від участі в голосуванні, вказують на вплив масової культури та суспільства споживання, кризи ліберальної демократії та політичного ринку, загальну деградацію політиків та зниження якості еліт [20, с. 30].

У контексті вищезазначеного виокремимо найголовніші причини вияву абсентеїзму в Україні:

– на відміну від автократичних держав, в Україні, як і в суспільствах „західної демократії”, участь громадян у виборах є добровільною, що дає підстави значній частині виборців не брати участі в голосуванні. У зв’язку з цим, українське законодавство не передбачає відповідальності громадян за ухилення від участі у виборах;

– частина громадян, розчарувавшись у діяльності центральної та місцевої влади, на знак протесту свідомо ігнорує вибори в країні; ця категорія виборців не вірить, що можна змінити життя в країні на краще, вважає, що вибори можуть бути сфальсифіковані, їхній голос нічого не змінить, а результати виборів уже заздалегідь відомі. Подібні абсентеїстичні настрої є найбільш поширеними серед молодого покоління, яке не бачить реальних перспектив для розвитку в своїй країні. Тому надає перевагу навчанню, а в перспективі й працевлаштуванню за кордоном;

– на поширення абсентеїзму впливає той факт, що виборці не бачать суттєвої різниці між програмами кандидатів різних рівнів і політичними партіями, а більшість політичних сил не мають ідеології й здебільшого орієнтовані на обслуговування інтересів груп впливу, передусім фінансово-промислових груп;

– існують також об’єктивні причини неучасті громадян у виборах, пов’язані з хворобою виборців, фізичною неспроможністю осіб похилого віку дістатися до виборчих дільниць, відсутністю виборців у день голосування за місцем проживання (мільйони громадян України тимчасово або постійно працюють за кордоном).

Негативною стороною політичного абсентеїзму є те, що з кожним роком все менша кількість виборців, яка бере участь у голосуванні, реально не відображає демократичного волевиявлення громадян, що ставить під сумнів легітимність влади, особливо на місцях. За такої ситуації, коли люди потерпають від наявного стану речей і не виявляють свою громадянську позицію на виборах, зростають ризики для демократичних перетворень.

Вивчаючи зарубіжний досвід участі громадян у голосуванні на виборах різних рівнів, варто відзначити, що в багатьох країнах, за винятком тих, в яких встановлений авторитарний режим, частка громадян, які ухиляються від голосування за останні роки, в Швейцарії становить у середньому 10%, Німеччині – 17%, Великій Британії – 25%, США – 40–50%, Польщі – до 60% [21, с. 120].

Задля збільшення присутності громадян на виборах уряди деяких країн уживають низку заходів, у тому числі вдаються до штрафів і покарань, що закріплено на законодавчому рівні. Наприклад, в Італії, де участь у виборах є не лише правом громадян, а й їхнім обов’язком, за ухилення від голосування прізвища порушників заносять до спеціальних списків, і вони піддаються громадському осуду. В Австрії за неучасть у виборах громадян штрафують на суму від 25 до 70 євро або можуть ув’язнити до одного місяця. Штрафи за ухилення від участі у виборах передбачені у Бельгії,

Мексичі та Аргентині (в останній також забороняється обіймати державні посади терміном до трьох років). Тюремне ув'язнення за наявності такого правопорушення є поширеним явищем у Греції, Туреччині, Мексиці та Пакистані. Досить значним за неявку на вибори є штраф у Люксембурзі, який за перше ухилення від голосування становить 80 євро; за повторну неявку на вибори порушник сплачує вже 240 євро. В Бразилії, крім сплати штрафу, виборцю необхідно письмово пояснити причину неявки на вибори [13, с. 67; 21, с. 121]. Слід додати, що законодавство багатьох зарубіжних країн установлює обов'язкову участь громадян у виборах (Австрія, Бельгія, Болгарія, Бразилія, Греція, Данія, Еквадор, Коста-Ріка, Італія, Нідерланди, Об'єднані Арабські Емірати, Туреччина, Чилі). Якщо виборці з якоїсь причини не зможуть взяти участь у голосуванні, то в окремих країнах практикується інтернет-голосування, голосування „за довіреністю та поштою” (Франція, Велика Британія), а також застосовується „факультативне голосування” (Бразилія, Еквадор) [22, с. 15].

Прямою протилежністю абсентеїзму є громадський активізм, тісно пов'язаний в Україні з виборчим процесом. Свідченням цього були події Помаранчевої революції 2004 року, однією з найголовніших причин якої стали масові фальсифікації виборів; Євромайдан – як своєрідний протест на відмову української влади за президентства В. Януковича від політичного курсу України на євроінтеграцію. Водночас реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, які розпочалися в 2014 р., зумовили більшу активність громадян на регіональному та місцевому рівнях, яка охопила практично усі сфери життя територіальних громад. Показовий приклад – помітна присутність представників громадського сектору як спостерігачів на місцевих виборах задля уникнення їх фальсифікацій. Наприклад, на місцевих виборах 25 жовтня 2020 р. були присутні спостерігачі від 116 загальноукраїнських і регіональних громадських організацій, які здійснювали нагляд за можливими порушеннями під час виборів та підрахунком голосів [23].

В останні роки набули поширення громадські заходи з протидії незаконному будівництву, зловживанням з боку місцевої влади; спрямовані на захист довкілля, проти рейдерського захоплення врожаю, незаконної передачі чиновниками земельних ділянок. Разом з тим, варто констатувати, що починаючи з 2016 р., відбувається спад громадянської активності, однак пандемія коронавірусу та встановлення жорстких карантинних обмежень, які завдали значної шкоди малому бізнесу, зумовили поживлення громадського активізму. В багатьох містах України відбулися численні мітинги, спрямовані на захист прав підприємців працювати в умовах карантинних обмежень.

Про нинішній рівень громадського активізму в Україні показово свідчать результати опитування серед громадян України, проведеного у липні–серпні 2019 р. у рамках реалізації Програми сприяння громадської активності „Долучайся!”. Так, 18,6% серед опитаних респондентів заявили, „що вони належать до певних ініціатив або беруть участь у діяльності певних громадських організацій; 32,5% відвідують збори в своїй громаді” [24].

Водночас, як засвідчують підсумки національного опитування щодо громадського залучення в рамках реалізації Програми „Долучайся!”, громадську активність громадян України взимку 2021 року показово характеризували такі його результати: більшість респондентів володіли інформацією про діяльність політичних партій (65,9%), як повідомити про випадки корупції в прокуратуру чи поліцію (63,3%), порядок подання офіційних інформаційних запитів до державних органів (60,4%) та про процедури ініціювання і підписання електронних петицій до органів місцевої та державної влади (59,1%). Але, в той же час, показники безпосередньої участі у публічних акціях виявилися значно меншими за показники громадянської активності. Лише 6,8% респондентів вказали, що долучалися до мирних зібрань чи акцій [25].

Загалом, як вважають українські науковці Інституту соціології НАН України, за результатами проведеного ними порівняльного аналізу загальнонаціональних репрезентативних омнібусів „Громадської думки в Україні” у 2006, 2007, 2009, 2013 та 2019 роках в українському суспільстві громадяни здебільшого здатні відстоювати свої інтереси через дії, які вимагають необхідних ресурсів дієвої взаємодії з політичними інститутами. Найбільш поширеними є вербально-демонстративні практики, що мають суто індивідуалізований характер, не вимагають особливих організаційних чи колективних зусиль і не потребують безпосередньої взаємодії з політико-владними інститутами.

Меншу поширеність мають ті громадянські практики, що потребують потужних організаційних чи колективних зусиль. Такі практики виокремлюються як за конвенціональними формами взаємодії з політичними інститутами – громадсько-політичні та цивільно-локальні практики, так і за неконвенціональними формами – протестно-демонстративні практики [26, с. 127].

Важливою складовою підвищення суспільної активності громадян, у тому числі їхнього залучення до виборчого процесу в Україні, є розвиток громадянської освіти на рівні середньої школи, вищих навчальних закладів та інститутів громадянського суспільства (далі – ІГС). Як освітній проєкт, громадянська освіта з’явилася в Україні на початку 2000-х років і вперше була відображена в „Концепції громадянської освіти (виховання) особистості в умовах розвитку української державності”, яку презентувала у 2000 році Академія педагогічних наук України. Починаючи з 2014 р. громадянська освіта була вже представлена в нормативно-правовій системі держави, а її фінансування було відображене в Бюджетному кодексі України [27, с. 2].

На відміну від західних країн, у яких відбувається активний розвиток громадянської освіти упродовж останніх десятиліть, в Україні цей процес ще не набув значного поширення на всіх освітніх рівнях, хоча в останні роки спостерігається активізація діяльності освітніх закладів та ІГС щодо підготовки громадян до суспільно-політичного життя.

Особливого значення набуває ознайомлення з основами громадянської освіти на рівні середньої школи. Однак сьогодні впровадження цього

освітнього напрямку в середній школі відбувається вкрай повільно та безсистемно, хоча для цього створена необхідна нормативно-правова база („Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки”, „Стратегія національно-патріотичного виховання [на 2020–2025 роки]”, „Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки”, „Концепція розвитку громадянської освіти в Україні” (2018), „Стратегія розвитку громадянської освіти на період до 2022 року” (2018), „Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10-х класів загальноосвітніх навчальних закладів” (2017), „Концепція Нової української школи” (2016) [28].

Навчальні курси з громадянської освіти внесені також до навчальних програм гуманітарних факультетів низки вищих навчальних закладів, зокрема Львівського національного університету імені Івана Франка та Національного університету „Києво-Могилянська академія”. В останньому з 1999 року функціонує Інститут громадянської освіти імені Сергія Рябова (далі – Інститут) [29].

Упродовж свого функціонування Інститут реалізував чимало дослідницьких проєктів, організував низку наукових конференцій, круглих столів та інших заходів, залучаючи викладачів, студентів та аспірантів не лише НаУКМА, а й представників з інших навчальних закладів і наукових установ України. Інститут реалізує такі проєкти: „Рябівські читання”, присвячені засновнику Інституту С. Рябову; „Демократія від теорії до практики” – інноваційний курс з громадянської освіти; „Публічний лекторій” – цикл публічних лекцій, присвячених громадянській освіті та організованих за участю студентів; „Школа молодіжного лідерства” – спільний проєкт Інституту громадянської освіти та громадської організації „Нова політична генерація”; „Школа громадянської освіти”, до створення якої долучилися НаУКМА, громадська організація „Стоп корупції” та ACREC [30].

Разом з тим, на сьогодні громадянська освіта ще не набула значного поширення в українських вишах. Також є проблеми із впровадженням громадянської освіти в навчальний процес на базі середньої школи.

Серед основних недоліків упровадження громадянської освіти в Україні виокремимо такі: фрагментарність громадянської освіти; відсутність єдиного бачення змісту громадянської освіти; недостатнє кадрове забезпечення для поширення громадянської освіти в початкових закладах; недостатнє навчально-методичне забезпечення викладання курсів з громадянської освіти. Водночас, заради об’єктивності, слід зазначити, що в Україні є доступною англійська література та методичні матеріали, розроблені за участі громадських експертів міжнародних організацій, які можна адаптувати до навчального процесу в українських вишах.

До вищезазначеного слід також додати, що громадянська освіта не відображена окремою статтею в Державному бюджеті України, хоча фінансується з державного та місцевого бюджетів у рамках реалізації державної молодіжної політики та програм з національно-патріотичного

виховання. Тому на сьогодні більшість програм, спрямованих на підготовку громадських активістів, фінансуються українськими та міжнародними громадськими організаціями, які, використовуючи зарубіжну літературу та навчально-методичні матеріали, активно долучаються до поширення громадянської освіти в Україні [27].

З метою активізації участі населення в громадських ініціативах, особливо на місцевому рівні, останнім часом створюються різноманітні освітні проєкти, серед яких варто відзначити проєкт „Академія громадського активізму”, який стартував 18 травня 2021 року. Ця річна навчальна програма, створена за участі МБО „Фонд Східна Європа” та ГО „Інтерньюз-Україна”, в рамках реалізації проєкту USAID „Демократичне врядування у Східній Україні”, а також за участі Кабінету Міністрів України та декількох обласних державних адміністрацій, орієнтована на громадських активістів Сходу та Півдня України, передусім, з Херсонської, Донецької та Луганської областей. Серед слухачів Академії: волонтери, засновники громадських організацій, громадські активісти, учасники ініціативних груп, діяльність яких спрямована на розв’язання проблем місцевого значення [31].

Також Асоціацією українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів (Асоціація УМДПЛ) та ГО „ЗахистИ” в рамках реалізації проєкту „Посилення системи захисту активістів” за фінансової підтримки МЗС Чеської Республіки створено освітній онлайн-курс „Громадський активізм: без пошкоджень та проваджень”, який містить такі складові: онлайн-додаток „Твоя безпека”, чат-бот у Телеграмі Activist’s advisor та власне онлайн-курс „Громадський активізм без пошкоджень та проваджень”. Ці навчальні курси спрямовані на захист прав громадських активістів, оскільки щороку чиниться неприхований тиск на громадських активістів, правозахисників та журналістів з боку органів влади, у тому числі шляхом заведення адміністративних та кримінальних справ, здійснення погроз, побиття, підпалів транспортних засобів тощо [32].

Українська Академія лідерства, яка була створена в 2015 р., здійснює 10-місячний курс підготовки молоді віком від 16 до 20 років, що включає елементи фізичного, емоційного та інтелектуального розвитку. Її програма зорієнтована на розвиток особистості та вироблення в молодого покоління лідерських якостей. Одним з головних пріоритетів Академії є громадська діяльність. Осередки Академії функціонують у Києві, Харкові, Полтаві, Львові, Миколаєві, Чернівцях та Маріуполі [33].

Останнім часом на місцевому рівні почали виникати різноманітні освітні проєкти, спрямовані на підвищення громадської активності серед молоді. Так, у лютому–березні 2021 р. „в рамках реалізації проєкту „Громадський активізм у малих громадах” відбулося три вебінари для молодих людей Рівненської та Харківської областей, на яких обговорювали питання мотивації громадського активізму різних форматів та механізмів залучення громадян до суспільно-політичного життя” [34].

В Україні, крім зазначених вище проєктів, також заслуговують на увагу наступні ініціативи громадського сектору.

Так, з 2009 року Спілка організацій громадянського суспільства „Мережа правового розвитку”, яка об’єднує організації з більшості регіонів України, сприяє впровадженню людиноцентричного правосуддя шляхом надання безоплатної правової допомоги, правової просвіти, стратегічної адвокації та впровадження інших інструментів посилення правових можливостей захисту законних інтересів громадян [35].

Київська школа державного управління імені Сергія Нижного концентрує свою діяльність на проведенні навчальних курсів у галузі фахового державного управління для дорослого населення, а також на підвищенні спроможності громад України в сфері економічного розвитку та залучення інвестицій, формування нової політичної еліти та ефективного лідерства [36].

Метою Форуму нових політичних лідерів визначено підвищення рівня політичної культури українського суспільства. За понад 10 років свого функціонування він об’єднав понад 2000 учасників та 50 спікерів – політиків, політтехнологів, PR-менеджерів, журналістів [37].

Основною метою Стипендіальної програми „Завтра.UA” Фонду Віктора Пінчука – першої приватної загальнонаціональної програми з підтримки талановитої української молоді – є сприяння формуванню та зміцненню нового покоління інтелектуальної та ділової еліти України [38].

У вищезазначеному контексті заслуговує на увагу діяльність ГО „Рух Чесно”, ГО „CENTRE UA” та проведення просвітницьких і онлайн-курсів від найбільшої платформи онлайн-освіти в Україні – Prometheus [39].

З основних проєктів, які реалізує сьогодні ГО „Рух Чесно”, відзначимо такі: „ПолітХаб” (база даних про українських політиків та партії); 2) „Золото партій” (онлайн-інструмент для візуалізації фінансових звітів політичних партій); „ЧЕСНО.Бюлетень” (агрегатор інформації про кандидатів у депутати та мери міст); „Музей агітації та політичного трешу” (створений для збереження політичної пам’яті серед громадян та можливості прослідкувати еволюцію політичної культури); „ЧЕСНО про закони” (чат-бот допомагає легко та оперативно відслідковувати зміни у законодавстві) [40]. Загалом діяльність ГО „Рух Чесно” орієнтована на сприяння детінізації української політики, підвищення політичної обізнаності та сталості політичної пам’яті громадян України. На нашу думку, саме політично обізнаний громадянин зі сталою політичною пам’яттю є більш прагматичним учасником громадської діяльності, яка націлена на конкретний результат і зміни, ніж амбівалентний громадянин і громадяни із почуттям „ситуативного патріотизму”.

На проведення системного аналізу державної та місцевих політик, упровадження інструментів залучення громадян до прийняття управлінських рішень та участі в демократичних процесах і просуванні демократичних змін спрямована діяльність аналітично-адвокаційної громадської організації „Центр спільних дій”. Громадський актив центру здійснює моніторинг ініціатив і рішень вищих органів влади України, які впливають на баланс гілок влади в Україні та змінюють життя пересічних громадян; детально аналізує ті зміни, вплив яких на систему стримувань та противаг буде

найбільшим; залучає громадян і групи інтересів до процесу прийняття управлінських та розробки альтернативних рішень. У публічному просторі спікери центру зазначають, що демократичної та збалансованої системи влади, яка на національному та місцевому рівнях працюватиме в інтересах усіх громадян України, можливо досягнути лише внаслідок спільних дій громадян [41]. Вважаємо, що така громадська позиція, що саме свідомі громадяни можуть і мають об'єднуватися заради захисту власних прав і відстоювання власних інтересів у процесі впровадження реформ, є досить актуальною в турбулентних умовах розвитку громадянського суспільства та Української держави загалом, яка й досі „забуксувала” на перехідному від тоталітаризму до демократії етапі. У цьому контексті заслуговує на увагу думка засновника Форуму нових політичних лідерів М. Давидюка про те, що „одним із головних рушіїв політичних змін є розвиток оточення, можливість робити людей довкола прокачаними та обізнаними, які робитимуть класні речі, та досягати видимого гарного результату. Чим більше таких людей буде в ОТГ, селищі, смт, місті та, нарешті, країні, тим кращою буде ситуація... І якщо ми будемо більше інвестувати у молодих людей, то якість прийняття політичних рішень буде в рази вищою і, відповідно, буде кращою якість нашого життя” [42].

Безумовно, що за відсутності політично освіченої та креативно мислячої молоді (а також інших соціально-вікових груп населення) годі сподіватися на появу позитивної динаміки політичного життя країни, якісні зміни в суспільстві та державі загалом.

На загальному тлі поширення новітніх інформаційних технологій підвищенню політичної активності та рівню громадянської культури громадян України сприятиме залучення їх до онлайн-курсів, організацією яких сьогодні опікується низка українських вишів та громадських об'єднань за такою тематикою: „Основи державної політики” (провідним лектором курсу виступає професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія” О. Дем'янчук); „Громадська та політична участь: базовий курс” (розробниками цього освітнього курсу є ГО „Молода Черкащина” у партнерстві з ГО „Міжнародна фундація виборчих систем” (IFES Ukraine); „Політики: як обирати, аби не шкодувати” (впровадження цього курсу на базі освітнього інтернет-ресурсу Prometheus стало можливим, завдячуючи проведенню багаторічного моніторингу виборів та їх результатів ГО „Рух Чесно”). На цій освітній онлайн-платформі громадські експерти ГО „Канцелярська сотня”, експерти з політичних фінансів IFES Ukraine в рамках реалізації антикорупційної програми „#USAID_Взаємодія” забезпечують проведення онлайн-занять з навчального курсу „Як аналізувати політичні фінанси”.

Зрозуміло, що громадська активність не є абсолютним запобіжником від електорального абсентеїзму, адже останній здебільшого породжений „хворобами” можновладців, влади загалом, причинами яких є втрата до них довіри у громадян, зниження легітимності, вдавання до популізму та авторитарних інструментів державного управління і комунікації

із громадянами. Водночас, активна участь громадян у суспільно-політичних процесах та розвинене почуття громадянськості можна вважати стимулюючими чинниками до десекуляризації харизматичних лідерів, дистанціювання і непідтримки ними популістських політиків і квазігромадських об'єднань, передусім політичних партій. І саме свідома участь широких верств населення у виборчих процесах, безумовно, забезпечує перетворення демократії із формальної в реальну. Отже, припустимося думки, що ІГС, передусім політичним партіям, мажоритарним кандидатам, потрібно тісно співпрацювати із вітчизняними політологічними, соціологічними, економічними аналітичними й дослідницькими центрами не лише на період передвиборчої кампанії, а й у міжвиборчий період, що сприятиме підвищенню рівня їхньої громадянської культури й обізнаності в особливостях сучасної політичної, економічної географії країни та змінах у соціальній структурі суспільства, що сталися у постмайданний період. Реалізації цього завдання сприятиме організація публічних дискусійних майданчиків, зокрема на базі українських вишів, соціальних хабів, культурно-мистецьких установ, для обговорення превалюючих у суспільстві думок щодо існуючих проблем та шляхів їх розв'язання. Безумовно, що такі комунікаційні майданчики з часом можуть перетворитися на рекрутингові платформи, надаючи додаткових можливостей для ухвалення владою державно-управлінських рішень з урахуванням громадської думки, що надало б більших можливостей політико-владним структурам для вироблення виважених рішень та дій, зменшило б рівень їх неспроможності та дисфункціональності щодо дієвого розв'язання нагальних суспільних потреб. Тож у контексті досліджуваної нами проблеми зробимо акцент на тому, що поширенню абсентеїстичних настроїв можна суттєво завадити, якщо взаємовідносини громадян із політичною владою будуть будуватися на основі соціальної довіри, професійної компетентності та взаєморозуміння у подоланні супутніх суперечностей.

За формально-символічного підходу українського політичного істеблїшменту до практичної реалізації своїх зобов'язань перед громадянами-виборцями маємо відсутність комунікативної інтровертності у представників правлячого класу та маніпулювання громадською думкою шляхом зосередження занепокоєння громадян навколо „регулюючих” владою аспектів державного життя та управління суспільним розвитком.

Висновки. Задля зменшення рівня абсентеїзму, що становить загрозу утвердженню демократії в українському суспільстві та інституційній спроможності громадянського суспільства, на нашу думку, варто вжити таких заходів:

— внести зміни до українського законодавства, передусім до Виборчого кодексу України, запровадивши різні механізми дострокового голосування, зокрема, голосування поштою чи голосування за довіреністю. Як показав досвід багатьох держав світу, навіть застосування жорстких санкцій не забезпечує майже 100% явку на виборах. Значна частина громадян просто

не в змозі брати участь у виборах у зв'язку зі станом здоров'я, відсутністю за місцем проживання чи в країні та через інші причини;

– до бюлетенів для голосування за доцільне було б повернути графу „не підтримую жодного кандидата” або „не підтримую жодну партію”, оскільки відсутність цієї норми зменшує активність громадян на виборах; ті ж, хто приходять на голосування, вдаються до псування бюлетенів. Також за доцільне було б встановити певний „пори́г явки виборців” на місцевих виборах;

– приділити увагу посиленню ролі гуманітарних навчальних дисциплін в освітньому процесі („Історія України”, „Історія держави і права”, „Політологія”, „Державне управління та місцеве самоврядування” та інші), враховуючи низьку явку на виборах молодих людей;

– активно використовувати потенціал засобів масової комунікації, політичні дебати між учасниками виборчого процесу з метою підвищення рівня громадянської політичної культури.

Запропоновані та інші заходи дозволять певною мірою зменшити рівень абсентеїзму та його негативний вплив на демократичні перетворення в країні. Втім, повністю подолати абсентеїстичні тенденції серед громадян-виборців видається безперспективною справою. Тож важливим є подолання не так абсентеїзму, як відчуженості громадян від суспільно-політичних процесів. Людина повинна відчувати свою належність до політичної системи й поділяти цінності громадянського суспільства. А те, що вона в рамках тих демократичних процедур, які в ній діють, вирішила для себе, що йти на вибори недоцільно, то це її право, яке ніхто не може заборонити.

З огляду на вищезазначене, не можна оминати увагою й висловлену свого часу думку відомого українського політолога С. Рябова про те, що громадяни можуть і не брати участі у виборах (це невід'ємне право людської свободи). Втім, вони мають розуміти свій виборчий потенціал, не віддавати наосліп свій голос, цінувати його і шанувати, вимагати поваги до своїх громадянських прав [43].

Доцільним бачиться як розробка спеціальної літератури та навчально-методичного забезпечення, підготовка фахівців з громадянської освіти на базі вищих навчальних закладів, так і включення курсів з громадянської освіти до навчальних програм вищих навчальних закладів України; розширення тематики освітніх програм, семінарів і тренінгів з громадського активізму із залученням ІГС, які реалізують програми зі сприяння різних складових розвитку громадянського суспільства в Україні, залучаючи фінансові можливості іноземних донорів – міждержавних інституцій, міжнародних неурядових організацій, національних урядів країн – членів ЄС.

У той же час, в умовах політико- та громадянсько-ціннісної турбулентності важливо відзначити вразливість сучасного громадського активізму щодо популістських і політтехнологічних маніпуляцій. При цьому громадянська активність може стати об'єктом політичних технологій та одіозним інструментом у протиборстві політичних еліт або ж груп впливу (організованих груп інтересів). Очевидно, що соціально активним

громадянам або ж ІГС, які на рівні своєї громади, регіону намагаються чинити консолідований тиск на органи місцевої влади, потрібно „фільтрувати” свої вимоги стосовно їхніх функціональних і фінансових можливостей; активно співпрацювати з тими громадськими об’єднаннями, що сповідують ідеологію політичного просвітництва та освіченості пересічних громадян.

І, насамкінець, припустимося думки, що громадянському суспільству варто прискіпливо здійснювати громадський контроль за діями представників політичної влади, час від часу вдаватися до моніторингу виконання їхніх передвиборчих програмних настанов, доводячи правомірність своїх дій (акцій громадської непокори) законним способом, що передбачає реалізацію громадянами свого конституційного права на опір політичному режимові, що зловживає своїми політичними функціями та інституційними можливостями, не вдаючись при цьому до часткового самосуду над тими представниками влади, які вдалися до кримінальних злочинів або ж до корупційних зловживань.

У протилежному разі соціальна амнезія і політичне відчуження громадян від активного долучення до політичного життя уможливить зворотню трансформацію політичного режиму з перехідного продемократичного до авторитарного зі встановленням „фасадної” демократії та симуляцією діяльності органів влади заради захисту життєво важливих інтересів пересічних громадян, досягнення загального суспільного благополуччя.

Цілеспрямована й дієва державно-громадська взаємодія з впровадження громадянської освіти безумовно підсилуватиме позиції інститутів громадянського суспільства у відносинах з органами влади, сприятиме зростанню їхньої громадянської компетентності та успішного виконання ними своїх функцій, якими, зокрема, є здійснення захисту індивідуальних і громадських інтересів громадян, унеможливлення узурпації влади, забезпечення підзвітності влади суспільству.

Перспективи подальших досліджень. З огляду на важливість участі різних соціально-вікових груп населення у виборах різних рівнів та у суспільно значущих, соціально орієнтованих громадських ініціативах і громадських об’єднаннях потребує більш глибокого дослідження вплив молодіжного фактору на виборчий процес, рекрутування української політичної еліти, її соціальні якості як на загальнонаціональному, так і регіональному (місцевому) рівнях.

Бібліографічні посилання

1. Букреєва І. В. Громадянська активність як індикатор соціального капіталу міста. *ГАБІТУС*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 87–91. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.14>
2. Авер’янова Н. Чинники консолідації українства в постколоніальну добу. *Українознавчий альманах*. 2017. № 20. С. 8–12.
3. Горбатенко В. П. Абсентеїзм. *Енциклопедія Сучасної України* : електронна версія / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42245 (дата звернення: 03.07.2021).

4. Гаврилюк Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства. Дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ, 2015. 239 с.

5. Українська радянська енциклопедія в 17 т. / гол. ред. М. П. Бажан. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1959. Т. 1. 1959. 640 с.

6. Большая Советская Энциклопедия в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Москва : Изд-во „Советская энциклопедия”, 1969. Т. 1. 1970. 608 с.

7. 500 слов: краткий словарь / сост. Е. И. Бородин. Москва : Молодая Гвардия, 1962. 192 с.

8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Редакція від 01.01.2020. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 09.08.2021).

9. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 р. 396-ІХ. Редакція від 01.08.2021. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 09.08.2021).

10. Ковтун А. В. Проблема поширення абсентеїзму в Україні та шляхи її вирішення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 6. С. 25–30.

11. Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini.html

12. Центральна виборча комісія. Вибори Президента України. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini.html (дата звернення: 09.08.2021).

13. Щебетун І. С., Грабар О. С. Абсентеїзм як проблема сучасної демократії. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. Конституційне право; муніципальне право*. 2020. Т. 31 (70). Ч. 1. № 2. С. 63–68.

14. Місцеві вибори: явка виборців склала майже 37%. URL: <https://vybory.rbc.ua/ukr/2020/mestnye-vybory-vka-izbirateley-sostavila-1603701410.html> (дата звернення: 16.08.2021).

15. Зведена інформація про кількість виборців, які отримали бюлетені на виборчих дільницях під час проведення повторного голосування з виборів депутатів сільських, селищних рад та сільських, селищних, міських голів 15 листопада 2015 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/yavka_po_reg_vm_2015_2_tur.pdf (дата звернення: 16.08.2021).

16. Гранчак Т., Рудь І. Місцеві вибори 2015: попередні результати. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1621:mistsevi-vibori-2015-poperedni-rezultati-2&catid=63&Itemid=393 (дата звернення: 16.08.2021).

17. Прядко Т. П. Соціально-психологічна взаємообумовленість абсентеїзму і популізму. *Держава і право* : зб. наук. праць. Серія Політичні науки. 2016. Вип. 74. С. 14–24.

18. Гавриловська К. Політичний абсентеїзм у сучасній Україні. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/25136/1> (дата звернення: 16.08.2021).

19. Фоломєєв М. А., Крижанівська М. І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Габітус*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 73–81.

20. Бондар Н. О., Тодріна І. В. Феномен електорального абсентеїзму в сучасному суспільстві. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. 2 (18). С. 28–36.

21. Толкач А. М. Абсентеїзм виборців: світовий досвід подолання та шляхи його реалізації в Україні. *Розумовські зустрічі* : зб. наук. праць. Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. Вип. 4. С. 118–125.

22. Гаврилук Д. Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Київ, 2015. 20 с.

23. Перелік громадських організацій, яким Центральною виборчою комісією України надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час місцевих виборів 25 жовтня 2020 року. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/perelik_gromad_organiz_20200918.pdf (дата звернення: 17.08.2021).

24. Громадський активізм в Україні. URL: <https://engage.org.ua/hromadskyj-aktyvizm/> (дата звернення: 04.07.2021).

25. Зроби за мене: українці готові до самоорганізації, але покладають відповідальність за свій добробут на державу (2021). Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-sviy-dobrobut-na-derzhavu> (дата звернення: 04.07.2021).

26. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. 288 с.

27. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (дата звернення: 24.09.2021).

28. Топалова С. Впровадження шкільної громадянської освіти: млявий процес і мінімальний результат. *LB.UA* від 15.03.2019. URL: https://rus.lb.ua/blog/svetlana_topalova/422053_vprovadzhennya_shkilnoi.html (дата звернення: 11.09.2021).

29. Національний університет „Києво-Могилянська академія”. Інститут громадянської освіти імені С. Рябова. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti> (дата звернення: 28.09.2021).

30. Національний університет „Києво-Могилянська академія”. Інститут громадянської освіти. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/227-institut-hromadianskoji-osvity> (дата звернення: 28.09.2021).

31. Стартувала „Академія громадського активізму” – річна навчальна програма для активістів Сходу та Півдня України. URL: <https://eef.org.ua/startuvala-akademiya-gromadskogo-aktyvizmu-richna-navchalna-programa-dlya-aktyvistiv-shodu-ta-pivdnyu-ukrayiny/> (дата звернення: 22.07.2021).

32. Освітній онлайн-курс „Громадський активізм: без пошкоджень та проваджень”. URL: <http://ehrh.org/novini/osv%D1%96tn%D1%96j-onlajn-kurs-gromadskij-aktiv%D1%96zm-bez-poshkodzhen-ta-provadjhen.html> (дата звернення: 16.07.2021).

33. „Твоє життя – у твоїх руках. Твоя країна також”, – лідери Української академії лідерства про те, чого академія навчає студентів. URL: <https://detector.media/community/article/179829/2020-08-20-tvoie-zhyttya-u-tvoikh-rukakh-tvoya-kraina-takozh-lidery-ual-pro-te-chogo-akademiya-navchaie-studentiv/> (дата звернення: 24.10.2021).

34. „Громадський активізм у малих громадах” – підсумки та перспективи. URL: <http://mkua.org.ua/gromadskij-aktivizm-u-malih-gromadah-pidsumki-ta-perspektivi/> (дата звернення: 19.07.2021).

35. Мережа правового розвитку. URL: <https://ldn.org.ua/about-us/> (дата звернення: 24.10.2021).

36. Київська школа державного управління імені Сергія Нижного. URL: <https://kspra.com.ua/school-projects/> (дата звернення: 24.10.2021).

37. Форум Нових Політичних Лідерів. URL: <https://forumnpl.com.ua/> (дата звернення: 24.10.2021).
38. Стипендіальна програма „Завтра.UA” Фонду Віктора Пінчука. URL: <https://zavtra.in.ua/> (дата звернення: 24.10.2021).
39. Програми з громадянської освіти. *Prometheus*. URL: <https://prometheus.org.ua/courses-catalog/civil-education> (дата звернення: 24.10.2021).
40. Що ми робимо? Рух ЧЕСНО. URL: <https://www.chesno.org/what-we-do/> (дата звернення: 24.10.2021).
41. Розробка рішень. *Центр спільних дій*. URL: <https://centreua.org/rozrobka-rishen/> (дата звернення: 24.10.2021).
42. Найактуальніша політична подія грудня: Форум Нових Політичних Лідерів 2019. URL: <https://bukvu.com/ua/bukvy/aktualnoe-politicheskoe-sobytie-dekabrya-forum-novuyh-politicheskikh-liderov-2019/> (дата звернення: 24.10.2021).
43. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. Київ : Тандем, 1996. 211 с.

References

1. Bukrieva I. V. Hromadianska aktyvnist yak indyikator sotsialnoho kapitalu mista. *HABITUS*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 87–91. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.14> (Civic activity as an indicator of social capital of the city).
2. Averianova N. Chynnyky konsolidatsii ukrainstva v postkolonialnu dobu. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2017. № 20. С. 8–12. (Factors of consolidation of Ukrainians in the postcolonial era).
3. Horbatenko V. P. Absenteizm. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy : elektronna versiiia / hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak ta in.* Kyiv : In-t entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42245 (Absenteeism. Encyclopedia of Modern Ukraine: electronic version).
4. Havryliuk D. Yu. Absenteizm yak fenomen elektoralnoi kultury v konteksti demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva. *Dys. ... kand. polit. nauk* : 23.00.03 - politychna kultura ta ideolohiia. Kyiv, 2015. 239 s.
5. *Ukrainska radianska entsyklopediia v 17 t.* / hol. red. M. P. Bazhan. Kyiv : Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoï entsyklopedii, 1959. Т. 1. 1959. 640 s. (Ukrainian Soviet Encyclopedia: in 17 volumes).
6. *Bol'shaya Sovetskaya Éntsyklopedyya v 30 t.* / hl. red. A. M. Prokhorov. 3-e yzd. Moskva : Yzd-vo „Sovetskaya éntsyklopedyya”, 1969. Т. 1. 1970. 608 s. (The Great Soviet Encyclopedia: in 30 volumes).
7. *500 slov: kratky slovar' / sost. E. Y. Borodyn.* Moskva : Molodaya Hvardyya, 1962. 192 s. (500 words: a short dictionary).
8. *Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR. Redaktsiia vid 01.01.2020. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 1996. N 30. С. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (The Constitution of Ukraine).
9. *Vyborchyi kodeks Ukrainy vid 19.12.2019 r. 396-IX. Redaktsiia vid 01.08.2021. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2020. N 7, N 8, N 9. С. 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (Electoral Code of Ukraine).
10. Kovtun A. V. Problema poshyrennia absenteizmu v Ukraini ta shliakhy yii vyrishennia. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2020. N 6. С. 25–30 (The problem of the spread of absenteeism in Ukraine and ways to solve it).

11. Tsentralna vyborcha komisiia. Vybery narodnykh deputativ Ukrainy. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-narodnih-deputativ-ukraini.html (Central Election Commission. Elections of People's Deputies of Ukraine)
12. Tsentralna vyborcha komisiia. Vybery Prezidenta Ukrainy. URL: https://cvk.gov.ua/vibory_category/vibori-prezidenta-ukraini.html (Central Election Commission. Election of the President of Ukraine).
13. Shchebetun I. S., Hrabar O. S. Absenteizm yak problema suchasnoi demokratii. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia Yurydychni nauky. Konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo*. 2020. T. 31 (70). Ch. 1. N 2. S. 63–68. (Absenteeism as a problem of modern democracy).
14. Mistsevi vybery: yavka vybortsiv sklala maizhe 37%. URL: <https://vybory.rbc.ua/ukr/2020/mestnye-vybory-vka-izbirateley-sostavila-1603701410.html> (Local elections: voter turnout was almost 37%).
15. Zvedena informatsiia pro kilkist vybortsiv, yaki otrymaly biuleteni na vyborchkykh dilnytsiakh pid chas provedennia povtornooho holosuvannia z vyboriv deputativ silskykh, selyshchnykh rad ta silskykh, selyshchnykh, miskykh holiv 15 lystopada 2015 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/yavka_po_reg_vm_2015_2_tur.pdf (Summary information on the number of voters who received ballots at polling stations during the repeat voting in the elections of deputies of village, settlement councils and village, settlement, city mayors).
16. Hranchak T., Rud' I. Mistsevi vybery 2015: poperedni rezultaty. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1621:mistsevi-vibori-2015-poperedni-rezultati-2&catid=63&Itemid=393 (Local elections 2015: preliminary results).
17. Priadko T. P. Sotsialno-psykholohichna vzaiemoobumovlenist absenteizmu i populizmu. *Derzhava i pravo* : zb. nauk. prats. Seriia Politychni nauky. 2016. Vyp. 74. S. 14–24. (Socio-psychological interdependence of absenteeism and populism).
18. Havrylovska K. Politychnyi absenteizm u suchasni Ukraini. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/25136/1> (Political absenteeism in modern Ukraine).
19. Folomieiev M. A., Kryzhanivska M. I. Absenteizm yak sotsialnyi fenomen: osoblyvosti interpretatsii. *Habitus*. 2020. Vyp. 12. T. 1. S. 73–81. (Absenteeism as a social phenomenon: features of interpretation).
20. Bondar N. O., Todrina I. V. Fenomen elektoralnoho absenteizmu v suchasnomu suspilstvi. *Suchasne suspilstvo*. 2019. Vyp. 2 (18). S. 28–36. (The phenomenon of electoral absenteeism in modern society).
21. Tolkach A. M. Absenteizm vybortsiv: svitovyi dosvid podolannia ta shliakhy yoho realizatsii v Ukraini. *Rozumovski zustrichi* : zb. nauk. prats. Chernihiv : Siverskyi tsentr pislidyplomnoi osvity, 2017. Vyp. 4. S. 118–125. (Absenteeism of voters: the world experience of overcoming and ways of its implementation in Ukraine).
22. Havryliuk D. Yu. Absenteizm yak fenomen elektoralnoi kultury v konteksti demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.03. Kyiv, 2015. 20 s. (Absenteeism as a phenomenon of electoral culture in the context of democratization of Ukrainian society).
23. Perelik hromadskykh orhanizatsii, yakym Tsentralnoiu vyborchoiu komisiieiu Ukrainy nadano dozvil maty ofitsiinykh sposterihachiv pid chas mistsevykh vyboriv 25 zhovtnia 2020 roku. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/09/perelik_gromad_organiz_20200918.pdf (List of public organizations authorized by the Central Election Commission of Ukraine to have official observers during the local elections).

24. Hromadskyi aktyvizm v Ukraini. URL: <https://engage.org.ua/hromadskyj-aktyvizm/> (Public activism in Ukraine).

25. Zroby za mene: ukraintsi hotovi do samoorhanizatsii, ale pokladaiut vidpovidalnist za svii dobrobut na derzhavu (2021). *Fond „Demokratychni initsiatyvy” imeni Ilka Kucheriva*. URL: <https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-svii-dobrobut-na-derzhavu> (Do it for me: Ukrainians are ready for self-organization, but put the responsibility for their well-being on the state).

26. Sotsiolohichni vymiry hromadianskoho suspilstva v Ukraini / za nauk. red. O. Reznika. Kyiv : In-t sotsiolohii NAN Ukrainy, 2019. 288 s. (Sociological dimensions of civil society in Ukraine).

27. Borenko Ya. Hromadianska osvita v Ukraini. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf (Civic education in Ukraine).

28. Topalova S. Vprovadzhenia shkilnoi hromadianskoi osvity: mliavyi protses i minimalnyi rezultat. LB.UA vid 15.03.2019. URL: https://rus.lb.ua/blog/svetlana_topalova/422053_vprovadzheniya_shkilnoi.html (Introduction of school civic education: sluggish process and minimal result).

29. Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”. Instytut hromadianskoi osvity imeni S. Riabova. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti> (National University of Kyiv-Mohyla academy. Ryabov Institute of Civic Education).

30. Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia”. Instytut hromadianskoi osvity. URL: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/227-institut-hromadianskoi-osvity> (National University of Kyiv-Mohyla Academy. Institute of Civic Education).

31. Startuvala „Akademiia hromadskoho aktyvizmu” – richna navchalna prohrama dlia aktyvistiv Skhodu ta Pivdnia Ukrainy. URL: <https://eef.org.ua/startuvala-akademiya-gromadskogo-aktyvizmu-richna-navchalna-programa-dlya-aktyvistiv-shodu-ta-pivdnia-ukrayiny/> (The Academy of Public Activism was launched – an annual training program for activists in eastern and southern Ukraine).

32. Osvitnii onlain-kurs „Hromadskyi aktyvizm: bez poshkodzen ta provadzen”. URL: <http://ehrh.org/novini/osv%D1%96tn%D1%96j-onlajn-kurs-gromadskij-aktiv%D1%96zm-bez-poshkodzen-ta-provadzen.html> (Online educational course „Public activism: without damage and proceedings”).

33. „Tvoie zhyttia – u tvoikh rukakh. Tvoja kraina takozh”, – lidery Ukrainskoi akademii liderstva pro te, choho akademiia navchaie studentiv. URL: <https://detector.media/community/article/179829/2020-08-20-tvoie-zhyttya-u-tvoikh-rukakh-tvoya-kraina-takozh-lidery-ual-pro-te-chogo-akademiya-navchaie-studentiv/> („Your life is in your hands. Your country, too,” said the leaders of the Ukrainian Leadership Academy about what the academy teaches students).

34. „Hromadskyi aktyvizm u malykh hromadakh” – pidsumky ta perspektyvy. URL: <http://mkua.org.ua/gromadskij-aktivizm-u-malih-gromadah-pidsumki-ta-perspektivi/> („Civic activism in small communities” – results and prospects).

35. Merezha pravovoho rozvytku. URL: <https://ldn.org.ua/about-us/> (Legal development network).

36. Kyivska shkola derzhavnoho upravlinnia imeni Serhiia Nyzhnoho. URL: <https://kspa.com.ua/school-projects/> (Kyiv School of Public Administration named after Serhiy Nyzhny).

37. Forum Novykh Politychnykh Lideriv. URL: <https://forumnpl.com.ua/> (Forum of New Political Leaders).

38. Stypendialna prohrama „Zavtra.UA” Fondu Viktora Pinchuka. URL: <https://zavtra.in.ua/> (Scholarship program „Zavtra.UA” of the Victor Pinchuk Foundation).

39. Prohramy z hromadianskoi osvity. *Prometheus*. URL: <https://prometheus.org.ua/courses-catalog/civil-education> (Civic education programs. Prometheus).

40. Shcho my robymo? Rukh Chesno. URL: <https://www.chesno.org/what-we-do/> (What do we do?).

41. Rozrobka rishen. *Tsentr spilnykh dii*. URL: <https://centreua.org/rozrobka-rishen/> (Development of solutions).

42. Naiaktualnisha politychna podiia hrudnia: Forum Novykh Politychnykh Lideriv 2019. URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/aktualnoe-politicheskoe-sobytie-dekabrja-forum-novyh-politicheskikh-liderov-2019/> (The most current political event in December: The Forum of New Political Leaders 2019).

43. Riabov S. H. *Politolohichna teoriia derzhavy*. Kyiv : Tandem, 1996. 211 s. (Political science theory of the state).

Стаття надійшла до редакції 23.02.2022

УДК 32:94(=411.16)(=214.58)(477)
DOI: 10.53317/2786-4774-2022-1-6

Збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру: меморіальні контексти та політичні виклики сучасності

Анотація. Стаття присвячена науковому аналізу проблеми меморіалізації теренів Бабиного Яру в суверенній Україні. Автор розкрив історичний контекст цієї проблематики, лапідарно представивши історію трагедії Бабиного Яру, злочинів націонал-соціалізму, вбивство цивільного населення – і євреїв, і не євреїв Києва – під час нацистської окупації міста в роки Другої світової війни. Особливу увагу в статті приділено сучасному стану збереження пам'яті про жертви Бабиного Яру, політичній складовій цієї проблеми, зокрема – боротьбі проти проросійського проєкту вшанування пам'яті жертв Голокосту і жертв Бабиного Яру.

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Anatolii Podolskyi,
PhD in Historical Sciences,
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1704-9674
apodolskyi@gmail.com

У статті розглянуто головні наукові, меморіальні та політичні аспекти й принципи діяльності приватного фонду „Меморіальний центр Голокосту “Бабин Яр”” (МЦГБЯ). Наведено приклади втручання цієї фундації в українську політику пам'яті з метою впливу на зміну української традиції вшанування пам'яті про жертви Другої світової війни, що формувалася в останні тридцять років та спроб просування історичних наративів путінського режиму. Запропоновано шляхи подолання такого впливу на політику і культуру пам'яті в Україні, представлено переваги державної концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру.

На думку автора, першим кроком до втілення у життя цієї концепції має стати консолідація зусиль усіх зацікавлених у гідному вшануванні пам'яті жертв Голокосту та Бабиного Яру. Йдеться насамперед про спільні зусилля профільних, фахових установ, державних інституцій та неурядових, громадських об'єднань у створенні справжнього Національного меморіалу на території Бабиного Яру, що увічнить пам'ять усіх цивільних та військових жертв цього трагічного місця не тільки столиці, але й всієї країни. Автор наголошує на важливості й актуальності цієї форми боротьби за пам'ять і власну історію, необхідності протистояння російській агресії в царині формування історичної пам'яті про Другу світову війну в Україні.

Ключові слова: Бабин Яр, політика пам'яті, культура пам'яті, Голокост, геноцид ромів, антисемітизм, нацизм, Друга світова війна, „війна пам'ятей”, російська агресія, державна Концепція комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру.

Preservation of the Memory of the victims of Babyn Yar: memorial contexts and political challenges of the present

Abstract. The article is devoted to the scientific analysis of the problem of memorialization of terrains of Babyn Yar in sovereign Ukraine. The author revealed the historical context of this issue, succinctly presenting the history of the tragedy of Babyn Yar, the crimes of Nazi regime, the murder of civilians – Jews and non-Jewish people of Kiev, during the German occupation of the city during World War II. The article pays special attention to the current state of preservation of the memory of the victims of Babyn Yar, the political component of this problem, in particular the fight against the pro-Russian project of commemoration, including Holocaust victims and victims of Babyn Yar.

The article considers the main scientific, memorial and political aspects and principles of activity of the private fund "Babyn Yar Holocaust Memorial Center" (BYHMC). In the article are given the examples of this foundation's interference in Ukrainian memory policy in order to change the Ukrainian tradition of honoring the memory of the victims of World War II, which has developed over the past thirty years, and attempts to promote historical narratives of the Putin regime. The ways of overcoming such influence on the politics and culture of memory in Ukraine are offered, the advantages of the state concept of complex memorialization of Babyn Yar are presented.

According to the author, the first step towards the implementation of this concept should be to consolidate the efforts of all those interested in honoring the memory of the victims of the Holocaust and Babyn Yar. First of all, it is a joint effort of specialized, professional institutions, state institutions and non-governmental, public associations to create a real National Memorial on the Babyn Yar territory, which will perpetuate the memory of all civilian and military victims of this tragic place not only in the capital but throughout the country. The author emphasizes the importance and urgency of this form of struggle for memory and history, the need to resist Russian aggression in the field of forming a historical memory of World War II in Ukraine.

Key words: Babyn Yar, politics of Memory, culture of Memory, Holocaust, Roma genocide, anti-Semitism, Nazism, World War II, „war of memories”, Russian aggression, state Concept of complex memorialization of Babyn Yar.

Вступ. До постановки проблеми. Поряд з мирним протестом українців проти злочинної проросійської влади, з Революцією Гідності, з початком російської агресії проти України в 2014 році та гарячої фази цієї війни, що почалася 24 лютого 2022 року з повномасштабного вторгнення російських військ на нашу землю, історична минувшина, а надто події ХХ століття стали також полем битви з агресором, частиною якого є „війна пам'ятей” щодо трагічного і геноцидального минулого. Нині це поле битви є не менш важливим, ніж безпосередня участь у війні з нашим ворогом – Російською Федерацією. Від результатів цієї битви за нашу історичну пам'ять залежить майбутнє українського суспільства, держави загалом. Власне, це битва за нашу державну, політичну, громадянську та культурну ідентичність і суб'єктність. Один з потужних аспектів цього поля битви – це боротьба української культури і політики пам'яті з небезпечними викликами з боку країни-агресора в царині вшанування пам'яті жертв Другої світової війни, жертв Голокосту, а найперше – вшанування пам'яті жертв масових убивств, учинених нацистами в Бабиному Яру.

Метою пропонованої статті є дослідити сучасний дискурс щодо проблеми меморіалізації теренів Бабиного Яру, вшанування пам'яті єврейських і неєврейських жертв масових убивств цивільного населення в цій місцині в роки нацистської окупації України часів Другої світової війни. Важливо показати небезпеку підтримки проросійського проєкту вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру та переваги державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру [1, с. 8]. Актуальність цієї проблематики стала беззаперечною, коли російська війна проти українського народу і української державності з 24 лютого 2022 року вступила у фазу повномасштабного вторгнення ворога на територію нашої держави.

Дискусія серед українських істориків, культурологів, політологів щодо форм і змісту увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру в Києві триває останні п'ять років. Написано і сказано у науковому середовищі та публічному просторі доволі багато. Дискурс точиться навколо питань створення і змісту майбутнього меморіалу та музею/музеїв у рамках цього меморіалу. Варто відзначити наукові та публіцистичні матеріали, що побачили світ за цей період, авторами яких стали В. Нахманович, Т. Пастушенко, О. Лисенко, Ю. Шаповал, А. Кірідон, Ю. Ніколаєць, В. Гриневич [2–8]. Роботи цих учених та інших науковців в основному присвячені розбіжностям, що існують між українським державним проєктом меморіалізації теренів Бабиного Яру та приватним проросійським проєктом, що намагається посісти чільне місце в царині української культури та політики пам'яті про жертви Другої світової війни.

Вшанування пам'яті про жертви націонал-соціалізму, зокрема жертви Голокосту в Україні часів Другої світової війни і нацистської окупації, перебуває не тільки в площині історичних досліджень чи комеморативних практик, а й в царині суспільного і політичного життя в країні, зокрема в протистоянні українофобській пропаганді з боку путінського режиму. Яскраво ілюструє цю тезу поточне становище з увічненням пам'яті жертв Бабиного Яру, як воно склалося за останній період.

Держава сьогодні не забороняє наукову, освітню чи громадську діяльність у царині пам'яті про Голокост, проте вона й не виступає ініціатором таких заходів та по-справжньому, реально не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це демонструє певну слабкість державної політики пам'яті щодо жертв Другої світової війни в Україні. Це – виклик спільноті України. Українська держава має сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні [9, с. 84].

Історичні контексти. Бабин Яр увійшов в історію України перш за все як місце страшного злочину нацистської окупаційної влади в Києві, масового вбивства цивільного населення міста, передовсім київських євреїв, під час Другої світової війни. У цій місцевості в Києві 29–30 вересня 1941 р. нацисти розстріляли близько 34 тис. євреїв – жителів міста. Як місце страти, Бабин Яр використовували й упродовж наступних двох років. Він

став спільною могилою для євреїв, ромів, радянських військовополонених, українських націоналістів, душевнохворих, в'язнів Сирецького табору та загалом усіх тих, кого гітлерівці вважали своїми ворогами. За дуже обережними оцінками дослідників історії Бабиного Яру можемо сьогодні казати приблизно про 100 тисяч убитих там людей більше ніж за два роки нацистської окупації міста Києва [10].

Бабин Яр увсьому світі відомий як один із найтрагічніших і найвиразніших символів Голокосту. Разом із тим, як місце пам'яті він має низку суттєвих відмінностей від інших місць масового знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни. По-перше, під час нацистської окупації Києва 1941–1943 рр. Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп, які були об'єктом нацистських переслідувань за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, українських націоналістів, комуністів, радянських військовополонених, душевнохворих, цивільних заручників, українських і радянських підпільників, в'язнів Сирецького концтабору. По-друге, у повоєнні радянські часи Бабин Яр виявився місцем техногенної Куренівської катастрофи 1961 р., що також забрала життя близько 1,5 тис. людей. Пізніше Бабин Яр стає місцем постійного зіткнення між громадськістю, насамперед єврейською, але також українською та російською, яка прагнула гідно вшанувати пам'ять жертв Голокосту, з одного боку, та владою, котра спершу намагалася взагалі знищити сам яр та пам'ять про його жертви, а згодом наполегливо перетворювала його на складову міфу про „безіменні жертви” з-поміж військовополонених та „мирних радянських громадян” – з іншого. У ті самі часи виникають спроби певних маргінальних груп узагалі заперечити трагедію Бабиного Яру й подати її у вигляді єврейського міфу.

Нарешті, за період незалежності України Бабин Яр перетворився на місце формування низки окремих історичних пам'ятей різних етнічних, політичних, конфесійних та інших соціальних груп і громадських організацій, що репрезентують нащадків жертв нацизму та комунізму. Це призвело до дефрагментації пам'яті та ускладнює спільне розуміння трагічних сторінок минулого, проявилось у встановленні численних пам'ятних знаків, присвячених цим жертвам (як групам, так і окремим особам). Слід також враховувати той факт, що ще за часів Російської імперії Бабин Яр був оточений низкою кладовищ, які природним шляхом сформували багатоконфесійний некрополь. У повоєнний період він був майже повністю зруйнований, а потім значною мірою забудований. Цей процес триває й надалі. Усе це призвело до того, що фактична історія Бабиного Яру є набагато тривалішою, ніж період Голокосту та нацистської окупації, що має бути враховано та відображено в будь-яких проєктах його меморіалізації.

Станом на сьогодні Бабин Яр і прилеглий некрополь – це переважно невпорядкований простір громадського парку та лісопаркової зони, у якому в хаотичному порядку встановлено 31 пам'ятник, пам'ятний знак, а також їх групи, що не становлять будь-якого архітектурного та ландшафтного ансамблю. Кількість цих пам'ятних знаків збільшується щорічно.

Ще вільна від забудови територія Бабиного Яру та історичного некрополя нині переважно входить до складу Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр”, Лук'янівського державного історико-меморіального заповідника, що включає також Військове кладовище, парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва „Кирилівський Гай” та об'єкт природно-заповідного фонду „Реп'яхів Яр”. Наразі громадська та державна ініціатива перейшла від встановлення окремих пам'ятників до проектів створення музеїв, великих меморіальних комплексів, а також повного чи часткового впорядкування меморіального простору. Слід зазначити, що дотепер у Києві немає жодного окремого музею або постійної експозиції в одному з наявних музеїв, присвячених історії і трагедії Бабиного Яру [1, с. 6].

Політичні виклики. Проблематика увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру фактично стала полем битви за історичну пам'ять в Україні з появою дивної приватної фундації за назвою „Меморіальний центр Голокосту „Бабин Яр”” („Babyn Yar” Holocaust Memorial Center”, МЦГБЯ) [9, с. 84]. Керівництво цієї фундації пропонує українському суспільству і Українській державі створити на теренах Бабиного Яру Музей Голокосту, подаючи власну концепцію такого музею і забезпечуючий його фінансування без участі в цьому процесі нашої держави та ігноруючи думку і українських істориків, і української громадськості загалом, спираючись майже виключно на допомогу закордонних експертів. Таке ігнорування є, по суті, постколоніальним ставленням до України як до об'єкта, а не суб'єкта міжнародного права [11–13]. Головною небезпекою в цій ситуації є те, що фінансування цієї фундації відбувається з Росії. Кошти на Музей Голокосту в Києві, на території Бабиного Яру – це гроші російських олігархів, підконтрольних путінському режиму [14]. Таким чином, у сучасних умовах нападу РФ на Україну і російсько-української війни концепція майбутнього меморіального простору і музею може бути небезпечною для української політики пам'яті про жертви Другої світової війни. З відкритих джерел уже відомий, зокрема, так званий історичний наратив Меморіального центру [15], що був створений переважно без активної участі українських академічних учених. Керівником цієї експертної групи був нідерландський історик Карел Беркгоф, саме за ним було останнє слово щодо концепції Меморіалу і Музею, планів їх побудови. Зокрема, ключовим компонентом чи елементом наративу є тема Голокосту на теренах колишнього Радянського Союзу. Судячи з усього, європейський контекст історії Голокосту неважливий для авторів, адже Україна, з їхньої перспективи, бачиться однозначно частиною не європейського, а лише пострадянського простору, а Червона Армія – єдиним і найголовнішим рятівником людства від нацистського геноциду. Зрозуміло, що в такій концепції фактично не залишається місця для багатьох аспектів історичного контексту 1930–1950 років минулого століття на українських теренах, чим максимально ускладнюються аналіз і розуміння поведінки людей в екстремальних умовах сталінської і гітлерівської диктатур, взаємин суспільства і влади в цей період [15, с. 9–10]. На наш погляд, розкриття таких тем, як злочини сталінського режиму, антисемітизм і українофобія радянської системи до

війни, під час і після неї, радянсько-німецька співпраця 1939–1941 років, злочини обох режимів проти українців, євреїв, багатьох інших народів, складнощі українського націоналістичного підпілля, його негативні і позитивні аспекти, порівняння з радянським комуністичним підпіллям, є на сьогодні актуальними. Саме за допомогою такої проблематики є можливість вибудувати правдивий академічний, історичний дискурс, вивести наукову дискусію про трагічне минуле, зокрема про події Другої світової війни на землях України, з чорно-білого поля у площину, де знайдеться місце всім історичним відтінкам цього періоду, включаючи складні та суперечливі історичні сюжети [9, с. 86].

Схоже, що ця фундація уникає таких складнощів, вони просто виконують ідеологічне замовлення своїх керівників, що фінансують цей Меморіальний центр з російських джерел. Отже, ситуація з побудовою музею на меморіальній території Бабиного Яру виходить з площини академічної і, власне, культури пам'яті про жертви в царину суспільну, у тому числі політико-ідеологічну.

Доволі складна і політично забарвлена ситуація навколо формування культури пам'яті про жертви Другої світової війни в Україні має й інший аспект, який стосується причин виникнення цієї ситуації. Проросійський Меморіальний центр Голокосту не мав би жодних шансів виникнути в українському культурному просторі формування пам'яті про минуле, якби українська влада опікувалася цим питанням реально, по-справжньому, а не декларативно, як це відбувалося понад чверть століття і, на превеликий жаль, відбувається і надалі. Україна після набуття незалежності і суверенності в 1991 р. поступово позбулася радянського тотального контролю над пам'яттю про минуле, зокрема про війну з нацистською Німеччиною. Проте на зміну радянській політиці пам'яті (повністю ідеологізований, із раз і назавжди визначеними інтерпретаціями подій, з їх вибірковістю, назавжди табуйованими, зі встановленим пантеоном героїв і антигероїв,) Українська держава не спромоглася сформувати прийнятну для усього суспільства політику і культуру пам'яті про історичне минуле. Процес участі держави у формуванні політики пам'яті про жертви Другої світової війни розпочато, проте просувається він доволі повільно. З іншого боку, у політиці пам'яті активну роль стало відігравати громадянське суспільство. В той же час, на полі історичної пам'яті з'явилися інші актори чи гравці на кшталт згадуваної проросійської фундації. Така ситуація стала можливою внаслідок пасивності державного сектору країни в цій сфері, що збереглася з комуністичних часів: декларувати важливі для суспільного розвитку дії та, одночасно, геть нічого не робити в реальності чи робити вкрай недостатньо. Чого тільки варте створення в 2006 році Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр” [16], діяльність якого була протягом десяти років майже непомітною. Активна робота цієї державної структури розпочалася влітку 2016 року, напередодні 75-х роковин з дня масових розстрілів євреїв нацистськими окупантами в Бабиному Яру. Саме в цей період Заповідник розпочав реновацію та реставрацію пам'ятних

знаків на меморіальних теренах, підготував тексти для інформаційних фондів, розпочав наукову і освітню діяльність щодо увічнення пам'яті жертв нацизму в Україні. Очевидно, що така меморіальна, наукова і освітня діяльність мала розпочатися водночас зі створенням Заповідника. А в реальності така надто повільна державна політика пам'яті фактично і призвела до появи на цьому просторі небезпечних для України проросійськи налаштованих акторів. Держава сьогодні не виступає саме ініціатором відповідних заходів і по-справжньому не підтримує їх, хоча, водночас, майже завжди декларує цю підтримку. Це – виклик історичній спільноті України. Українська держава має сприяти усвідомленню трагедії Бабиного Яру як універсального символу, пам'ять про який має бути збережена задля кращого розуміння природи тоталітарних режимів та людського суспільства у сьогоденні [17, с. 7].

З 2019 року діяльність проросійського МЦГБЯ, на жаль, набула нового поштовху, який ще більше продемонстрував українському суспільству і державі завдання цієї фундації, що полягає у фактичному руйнуванні засадничих принципів формування української політики і культури пам'яті про жертви Другої світової війни, зокрема про жертви Бабиного Яру. Наприкінці 2019 року господарями і спонсорами фундації – російськими бізнесменами, наближеними до владних структур РФ – Германом Ханом, Михайлом Фрідманом, Павлом Фуксом художнім керівником цього Меморіального центру був призначений російський режисер Ілля Хржановський [18]. Відразу після цього головний історик попереднього складу фонду професор Карел Беркгоф написав відкритого листа і оголосив, що йде з Меморіального центру, тому що не поділяє принципи роботи нового керівництва фонду [19]. В Україні І. Хржановський був відомий як автор сумнозвісного і суперечливого кінопроєкту „Дау”¹. Більшість співробітників МЦГБЯ були звільнені, й І. Хржановський запросив до роботи у фондї тих, хто відповідав його поглядам щодо створення меморіалу на теренах Бабиного Яру. Варто зупинитися детальніше на концепції діяльності МЦГБЯ, що зазнала певних змін з приходом І. Хржановського та його команди.

По-перше, просування радянського нарративу історії Другої світової війни та історії Голокосту у змісті діяльності Центру фактично залишилось, але формально анонсувалося, що майбутній Меморіал і Музей створюються

¹ „Дау” – масштабний кінопроєкт І. Хржановського про добу сталінізму, частина якого знімалася в Харкові протягом 2009–2011 років. Проєкт переважно фінансувався російським олігархом Сергієм Адоньєвим, проте в нього вклало гроші і українське Держкіно. Учасники „Дау” перевдягалися в одяг радянських часів, місяцями жили в побудованих стінах науково-дослідного інституту, відігравали та водночас проживали вигадані біографії, де їхні реальні особистості накладалися на вигадані, піддавалися фізичному і психологічному насиллю. Критика цього проєкту стосувалася переважно етичної складової проєкту. Адже автори не один раз наголошували, що показане тут – „майже” правда, зокрема, екранні секс і зґвалтування, побойі, примус та приниження. За твердженнями творців проєкту, всі його учасники підписали договір про нерозголошення. Також, нібито, ніхто „не жалівся” на участь у проєкті, завжди міг відмовитися від участі та не звертався до суду. Все це викликає тільки обурення, зокрема тому, що Ілля Хржановський та його колеги абсолютно не думали про те, що травматичний досвід може проявитися далеко не завтра, а через багато років [20]. Докладний матеріал про виклики і небезпеки „Дау” опублікувала „Історична правда” [21].

для України. Очевидно, такий підхід не важко було передбачити. В публічних виступах І. Хржановського можна почути його думки і підходи щодо історії Голокосту та жертв Бабиного Яру як частини, в першу чергу, радянської історії [22]. Це важко сприйняти, адже створення такого меморіалу перебувало в руках російського режисера та фінансувалося російськими олігархами. Проте, що найбільше вразило українське громадянське суспільство і, фактично, остаточно налаштувало свідому частину українців проти МЦГБЯ, так це презентація концепції майбутнього меморіалу, як його бачив І. Хржановський. За „художнім замислом” авторів на теренах Бабиного Яру має бути створено інсталяцію, де кожен відвідувач матиме змогу зануритися в атмосферу часів нацистської окупації Києва, потрапити прямо в дні розстрілу німецькими окупантами цивільного населення міста і за власним бажанням взяти на себе роль ката, жертви, спостерігача! Ось уривок з цієї художньої концепції І. Хржановського: „...коридори з повним затемненням з’єднують певні простори експозиції, а відвідувачів проведуть через них сліпі поводитири. У коридорах будуть присутні різноманітні фізичні елементи, що справлятимуть сильний емоційний вплив на відвідувачів. Наприклад: звуки, відчуття вологості довкола, низька температура, метал, м’яка підлога, запахи і непевність стосовно довжини відтинку маршруту”². Відчуття перебування на зйомках фільму жахів на місці трагедії і масових убивств людей на теренах київського Бабиного Яру. Інформація з боку МЦГБЯ про їхні плани саме такої „меморіалізації” теренів Бабиного Яру надзвичайно обурила значну частину українського інтелектуального простору. Для багатьох киян, у яких сімейні історії та трагічні долі близьких їм людей пов’язані з Бабиным Яром, така концепція вважалася наругою над пам’яттю жертв. Діячі української культури виступили різко проти концепції цього Меморіального центру і особисто проти діяльності в Україні російського режисера І. Хржановського³. Проте видається доволі дивним і, насправді, неприйнятним, що частина українських інтелектуалів – критиків підходів І. Хржановського залишалася на позиціях, що в цілому МЦГБЯ має правильну і шляхетну мету і треба підтримати проросійську фундацію, але засудити діяльність п. Хржановського [25].

На наш погляд – це абсолютно хибний підхід до викликів, що пов’язані з увічненням пам’яті жертв Бабиного Яру. Тому що справа не тільки в сумнівних проєктах російського режисера, а величезною небезпекою є той факт, що вже майже шість років „Меморіальний центр Голокосту ”Бабин Яр”” поступово і системно приватизує пам’ять про жертви Бабиного Яру,

² Докладніше про всі етапи перебування відвідувача меморіальних теренів Бабиного Яру за художньою концепцією І. Хржановського можна прочитати в аналітичному матеріалі „Бабин Яр. Музей жахів режисера Хржановського” [23].

³ 13 травня 2020 року було опубліковано Звернення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру. Підписали це Звернення більше тисячі українських інтелектуалів, серед яких були Мирослав Маринович, Оксана Забужко, Ярослав Грицак, Оля Гнатюк, Андрій Курков, Ярослав Яцків, Микола Рябчук, Євген Бистрицький та багато інших. Звернення було адресовано Президенту України, Прем’єр-міністру України, меру м. Києва. Воно залишилося без відповіді [24].

зокрема, пам'ять про жертви Голокосту в Україні, перебираючи на себе функції, які мають бути закріплені за державними органами, а саме, — за Національним історико-меморіальним заповідником „Бабин Яр”. Цей небезпечний процес для української культури і політики пам'яті та безпеки держави в цілому в останні три роки відбувається дивним і тривожним способом. Дивним видається те, що періодично на меморіальних теренах Бабиного Яру з'являються об'єкти, які, на наше переконання, не відповідають ні історичному значенню такого трагічного для історії України місця, як Бабин Яр, ні канонам вшанування пам'яті жертв на місцях масових поховань. Ідеться, наприклад, про такі об'єкти, як аудіовізуальну інсталяцію „Дзеркальне поле” (була представлена 29 вересня 2020 року), що складається з десяти розстріляних колон, які мають просто жахаючий вигляд, одразу серед киян дістали назву „дементорів”. „Я ще розумію, що таке може бути десь на Хелоуїн чи інсталяція "ОПЗЖ йде на вибори", але Бабин Яр — це місце скорботи, а не пересувний Луна-парк і не КВН у піонерському таборі”, — так написала викладачка КНУ імені Тараса Шевченка Оксана Мацько [26].

14 травня 2021 року на теренах Бабиного Яру МЦГБЯ відкрив символічну синагогу, яку було зареєстровано як меморіальний об'єкт за назвою „Місце для роздумів”. Проте синагога побудована на території старого православного Кирилівського цвинтаря. Очевидно, що такого не варто було робити, ще один приклад знущання над пам'яттю померлих. Єврейська громада виступила проти зведення синагоги у цьому місці, оскільки це суперечить релігійній єврейській традиції та може викликати напругу між вірянами різних конфесій. 6 жовтня 2021 року черговий об'єкт від МЦГБЯ — „Кришталева стіна плачу”, авторкою якого стала скандальна сербська художниця Марина Абрамович. Відомий український історик, один з головних промоутерів створення державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру Віталій Нахманович доволі критично відреагував на всі ці витвори приватної російської фундації: „...з осені минулого року (2020 — *авт.*) спонсорований російськими олігархами і підтриманий президентом Володимиром Зеленським Меморіальний центр Голокосту "Бабин Яр" брутально захоплює нові простори Бабиного Яру і української історичної пам'яті. Жахливі дementори, що вийуть вдень і вночі на єврейському цвинтарі, "синагога для роздумів" на цвинтарі православному, інсталяція в пам'ять Куренівської катастрофи, складена з цеглин, що бачили Бейліса, — чи буде цьому межа? Що може протиставити українське суспільство цій ментальній агресії? Остання концепція Центру передбачає створення безлічі музеїв, парку, синагоги, інсталяцій тощо, тобто свідоме доведення до абсурду хаотичного палімпсесту пам'ятей” [27].

Українська культурна і наукова спільнота, представники громадянського суспільства країни неодноразово зверталися до всіх гілок влади в Україні з вимогою припинити толерувати і підтримувати МЦГБЯ. Всі звернення залишилися без відповіді [28]. В чому головна тривога і небезпека на сьогодні, вже під час повномасштабного вторгнення і російської відкритої

та брутальної агресії проти України? Насамперед у тому, що державні інституції, які відповідальні за меморіальну культуру в Україні, передовсім Міністерство культури та інформаційної політики, усе ще фактично підтримують проросійський фонд⁴. На наш погляд, сьогодні, під час нападу Російської Федерації на Україну і жорстокої війни проти українського народу з боку ворога, така позиція влади є помилковою і загрозовою. Про це весь час нагадують і пишуть українські науковці, представники громадянського суспільства, правозахисники. Вихід з такої ситуації може бути тільки один – об'єднання зусиль українських наукових, освітніх інституцій, підтримка цих інституцій з боку профільних державних установ і лобювання державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру. Меморіал національного значення не може створюватися приватною фундацією, такий меморіал має бути державним. Саме тому державна Концепція комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру має бути в незаперечному пріоритеті для створення Національного меморіалу пам'яті жертв на цьому сакральному для української історії місці.

Шляхи подолання загрозових політичних викликів. Багатотисячове співжиття українців та євреїв на українських землях не завжди було трагічним і конфліктним, як це спостерігалось в жакливу добу війни і Голокосту, відносини між двома спільнотами були різними, часто-густо відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці і євреї намагаються будувати свою спільну антиімперську ідентичність у сучасній демократичній Україні [31].

Щоб ця перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні українські інституції мають реально діяти разом із партнерами – громадськими професійними організаціями і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві. Зокрема, це стосується меморіалізації простору Бабиного Яру і створення національного меморіалу у місцині, яка уособлює трагедію євреїв, українців, усіх, хто потрапив під молот нацистських злочинів.

Бабин Яр як місце пам'яті – це яскравий тест для нашої країни (і суспільства, і держави) на здатність, урешті-решт, по-справжньому взяти на себе відповідальність за пам'ять про минуле, не вибірково, не ситуативну, не політично кон'юнктурну, а справжню, щоб не було соромно перед сучасними і прийдешніми поколіннями. Бабин Яр – як символ Голокосту, як нагадування про жакливий злочин, як загальноукраїнське місце пам'яті, де знищено близько 100 тисяч жертв упродовж 1941–1943 рр., має бути

⁴ На початку 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики (МКІП) дозволило Національному історико-меморіальному заповіднику „Бабин Яр” передати в оренду на 15 років будинок колишньої контори єврейського кладовища. За рішенням міністерства ця будівля була передана в оренду МЦГБЯ [29]. Таким чином, історичний об'єкт „Контора єврейського кладовища”, єдина історична споруда у Бабиному Яру, де було заплановано розмістити державний музей, що має бути виключно в державній власності, опинився в оренді приватного фонду. На таке рішення МКІП відповідно відреагувала Робоча група з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру при Інституті історії України НАН України [30].

пріоритетним напрямом у вибудовуванні політики національної пам'яті Української держави.

Перші кроки для цього вже зроблені. Інститут історії України НАН України визначений Міністерством культури України базовою, провідною науковою, академічною установою для створення концепції Музею вшанування жертв Бабиного Яру та концепції всього меморіального простору Бабиного Яру. При Інституті історії з кінця 2017 року працює експертна робоча група з провідних істориків України, завданням якої є створення таких наукових концепцій. Наприкінці 2018 р. цією групою було підготовлено концепцію Музею вшанування жертв Бабиного Яру, і вона доступна нині для обговорення у відкритих джерелах, а в 2019 році також було завершено наукову роботу над академічною концепцією всього меморіального простору Бабиного Яру [32]. Можливо, це і буде початком спільної діяльності держави і суспільства в царині збереження історичної пам'яті і стане запорукою того, що в цю царину життя країни буде закрито вхід опонентам, які виступають проти демократичного розвитку України як європейської держави і мріють про повернення до імперії.

Висновки. Автори і авторки державної Концепції комплексної меморіалізації теренів Бабиного Яру виокремили **основні проблеми**, що обумовили окреслений стан Бабиного Яру як історичного місця, безпосередньо пов'язані з позиціями різних акторів, задіяних у процесі його меморіалізації.

Із боку держави і громадянського суспільства, це:

– відсутність відчуття власної історичної відповідальності за пам'ять про Бабин Яр як символічного простору пам'яті загальноукраїнського та світового рівня;

– відсутність комплексного підходу до вшанування пам'яті та облаштування меморіального простору;

– сприйняття Бабиного Яру як місця винятково трагедій етнічних меншин, насамперед єврейської.

Із боку єврейської спільноти, це:

– прагнення до ексклюзивної пам'яті про трагедію Бабиного Яру як зворотна реакція на радянську політику замовчування єврейської трагедії;

– культивування пам'яті про Бабин Яр і Голокост, насамперед через накидання провини іншим народам, зокрема українцям, як засіб запобігання антисемітизму та антисіонізму;

– прагнення до символічної „приватизації” меморіального простору через зведення масштабних общинних споруд як засіб демонстрації історичного тріумфу над нацизмом та антисемітизмом.

Із боку інших спільнот, насамперед українців, ромів, загалом киян, православних, це:

– прагнення до відокремленої ексклюзивної пам'яті про власні трагедії часів війни у контексті конкуренції пам'ятей.

Із боку всіх зацікавлених сторін, це:

- відсутність власної внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті, навіть за щирої готовності вшанувати пам'ять про „чужі” трагедії;

- брак усвідомлення абсолютної моральної неприпустимості будь-якого будівництва на території розстрілів і поховань.

Проте слід чітко усвідомлювати, що зазначені аспекти є наслідком набагато складніших проблем розвитку українського суспільства, як-от:

- певні розбіжності у поглядах на подальший її розвиток у суспільстві загалом та серед окремих етнічних спільнот, насамперед українців і найбільших етнічних меншин;

- відсутність сформованої цілісної візії та політики історичної пам'яті, боротьба різних моделей пам'яті, домінування політичної кон'юнктури;

- відсутність цілісної та послідовної державної етнонаціональної політики, що, зокрема, передбачала би системну інтеграцію різних етнічних спільнот до єдиної політичної нації;

- відсутність комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах;

- відсутність цілісної містобудівної політики, зокрема в Києві – столиці Української держави;

- брак суспільної солідарності і досвіду співпраці держави та громадянського суспільства.

- небажання конструктивно враховувати сучасний досвід інших суспільств і держав у політиці пам'яті й меморіалізації трагедій такого масштабу.

Без розв'язання зазначених проблем, напевно, неможливо остаточно вирішити питання комплексної меморіалізації такого знакового у світовому та українському вимірах простору як Бабин Яр. Водночас послідовні зусилля з розв'язання проблеми меморіалізації Бабиного Яру суттєво сприятимуть вирішенню глобальніших питань.

Автори і авторки вважають, що провідною запорукою розв'язання проблеми комплексної меморіалізації Бабиного Яру є свідомо конструктивна співпраця всіх державних установ, наукових закладів, громадських організацій, етнічних і релігійних громад, що мають завданням збереження історичної пам'яті. Першим кроком до втілення у життя цієї концепції має стати консолідація зусиль усіх сторін, щиро зацікавлених у гідному вшануванні пам'яті жертв Голокосту та Бабиного Яру [26]. Це ще більше, особливо зараз, стає важливим і актуальним як одна з потужних форм боротьби за пам'ять і власну історію, форм протистояння російській агресії в царині формування історичної пам'яті про Другу світову війну в Україні. Науковий, освітній, інформаційний фронт, фронт боротьби за пам'ять про нашу минувшину, – тепер це також важливі fronti поряд з головним – боротьби Збройних сил України проти лютого і ненависного ворога – російського загарбника і окупанта, боротьби, що кожної миті наближає Україну, весь український народ до Перемоги.

Бібліографічні посилання

1. Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр” / авт. кол.: Г. Боряк (голова), В. Гриневич, М. Гудор, Н. Кашеварова та ін. Міністерство культури України, НАН України, Інститут історії України, Національний історико-меморіальний заповідник „Бабин Яр”. Київ, 2019. 119 с.
2. Нахманович В. Концепція Меморіального центру Голокосту „Бабин Яр”: невігластво чи наукове шахрайство? URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/12/1/151541/> (дата звернення: 16.05.2022).
3. Пастушенко Т. Бабин Яр і питання національної безпеки. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyu-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosty> (дата звернення: 16.05.2022).
4. Лисенко О. Бабин Яр: шоу на кістках у театрі абсурду. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2020/04/30/157421/> (дата звернення: 16.05.2022).
5. Шаповал Ю. Антикризовий ресурс політики пам'яті в Україні. *Політичні дослідження*. 2021. № 2. С. 111–134.
6. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). *Україна – Європа – Світ*. 2015. № 15. С. 244–250.
7. Гриневич В. Подолання тоталітаризму і постколоніалізму: трансформації культури та ідеології сучасної України. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с.
8. Ніколаєць Ю. Історична політика у контексті реформування українського суспільства (2014–2019 рр.). Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні : зб. наук. праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 432 с.
9. Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 280 с.
10. Бабин Яр: человек, власть, история: документы и материалы. В 5 кн. *Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий* / сост. : Т. Евстафьева, В. Нахманович; ред. кол. : С. Богунов, В. Воронин, А. Герус и др. Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра, Государственный комитет по делам национальностей и миграции, Государственный комитет архивов Украины, Служба безопасности Украины, Национальная библиотека Украины имени В. Вернадского, Музей истории г. Киева, Украинский центр изучения истории Холокоста. Киев : Внешторгиздат Украины, 2004. 730 с.
11. Подольський Анатолій. Бабин Яр та постколоніальний підхід. „Ми маємо виховати в собі культуру відповідальності за пам'ять про наше минуле”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyn-yar-ta-postkolonialnyy-pidhid> (дата звернення: 08.01.2021).
12. Пастушенко Тетяна. Бабин Яр і питання національної безпеки. „Відхід від концепту “Великої перемоги” як його центрального компоненту є одним із способів протистояти російській гібридній війні”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyu-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosty> (дата звернення: 16.05.2022).

13. Нахманович Віталій. Бабин Яр... як плацдарм для „русского мира”. *День*. 2017. 7 серпня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti-svitovi-dyskusiyi/babyn-yar-yak-placdarm-dlya-russkogo-mira> (дата звернення: 16.05.2022).
14. Щодо походження фінансування Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/pochemu-ukrainskie-vlasti-reshili-priyutit-tovarischa-fuksa.htm> (дата звернення: 23.11.2018).
15. Загальний огляд базового історичного наративу Меморіального центру Голокосту Бабин Яр. URL: <http://prostir.museum/files/gvbhnmcgby1.pdf> (дата звернення: 16.05.2022).
16. Офіційний сайт Національного історико-меморіального заповідника „Бабин Яр”. URL: <http://babynar.gov.ua/> (дата звернення: 03.01.2019).
17. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: *Матеріали міжнародної наукової конференції 24-25 жовтня 2011 р., м. Київ*. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту. Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 2012.
18. Ілля Хржановський, художній керівник Меморіалу „Бабин Яр”, режисер фільму „Дау”. *Укрінформ*. 02.03.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2887839-illa-hrzanovskij-hudoznij-kerivnik-memorialu-babin-ar-reziser-filmudau.html> (дата звернення: 16.05.2022).
19. Нідерландський історик Карел Беркгоф заявив, що більше не може підтримувати проєкт Меморіалу „Бабин Яр” з етичних міркувань. URL: <https://povynarnia.com/2020/04/24/berkhoff/> (дата звернення: 29.04.2022).
20. Експертна оцінка кінопроєкту „Дау”. URL: <https://www.washingtonpost.com/nation/2019/01/25/hundreds-ordinary-people-spent-two-years-role-playing-soviet-totalitarianism-were-they-abused-art/> (дата звернення: 16.05.2022).
21. Скандальний фільм „Дау”: кримінал, знущання над дітьми та позиція „Бабиного Яру”. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/04/23/157384/> (дата звернення: 16.05.2022).
22. Ілья Хржановский о „Дау” и не только: чекисты, нацизм, священная свинья и любовь. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3abglr5mJ3E> (дата звернення: 15.05.2021).
23. Бабин Яр. Музей жахів режисера Хржановського. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/27/157398/> (дата звернення: 16.05.2022).
24. Звернення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру. URL: <https://pen.org.ua/zvernennya-ukrayinskoji-kulturnoyi-ta-naukovoji-spilnoty-shhodo-memorializatsiyi-babynogo-yaru> (дата звернення: 16.05.2022).
25. Бад'йор Дар'я, Козленко Іван. Рік Хржановського у Меморіалі Бабиного Яру. Хроніки. URL: https://lb.ua/culture/2020/05/21/458037_rik_hrzanovskogo_memoriali.html (дата звернення: 15.05.2022).
26. У Бабиному Яру відкрили інсталяцію розстріляних колон. У соцмережах їх назвали „дементорами”. URL: <https://bigkyiv.com.ua/u-babynomu-yaru-vidkryly-instalyatsiyu-rozstrilyanyh-kolon-u-sotsmerezah-yih-nazvaly-dementoramy/> (дата звернення: 01.10.2020).
27. Нахманович Віталій. Палімпсест Бабиного Яру. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/03/15/159140/> (дата звернення: 01.04.2022).
28. Звернення українських євреїв до громадянського суспільства України. URL: <http://babiyar.org.ua/?p=1292> (дата звернення: 10.05.2022).
29. Мінкульт передав в оренду будівлю єврейського цвинтаря проросійському Меморіальному центру Голокосту. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/4/160737/> (дата звернення: 16.05.2022).
30. Нахманович Віталій. Питаннями Бабиного Яру опікується особисто голова ОП Єрмак. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/5/160747/> (дата звернення: 16.05.2022).
31. Петровський-Штерн Йоханан. Анти-імперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука; за

ред. Вадима Дивнича; наук, ред. Ярина Цимбал. Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики. Київ : Критика, 2018. 432 с.

32. Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру / авт. кол.: Боряк Г. (голова), Гриневич В., Гутор М., Кашеварова Н. та ін. НАН України, Інститут історії України. Київ, 2018. 73 с.

References

1. Kontseptsiiia kompleksnoho rozvytku (memorializatsii) Babynoho Yaru z rozshyrenniam mezh Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka „Babyn Yar” / avt. kol.: H. Boriak (holova), V. Hrynevych, M. Hutor, N. Kashevarova ta in. Ministerstvo kultury Ukrainy, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Natsionalnyi istoryko-memorialnyi zapovidnyk „Babyn Yar”. Kyiv, 2019. 119 s. (The concept of integrated development (memorialization) of Babyn Yar with the expansion of the National Historical and Memorial Reserve „Babyn Yar”).

2. Nakhmanovych V. Kontseptsiiia Memorialnoho tsentru Holokostu „Babyn Yar”: nevihlastvo chy naukove shakhraistvo? URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/12/1/151541/> (The concept of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center: Ignorance or Scientific Fraud?).

3. Pastushenko T. Babyn Yar i pytannia natsionalnoi bezpeky. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/babyu-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosti> (Babyn Yar and the issue of national security).

4. Lysenko O. Babyn Yar: shou na kistkakh u teatri absurdu. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2020/04/30/157421/> (Babyn Yar: show on the bones in the absurd theatre).

5. Shapoval Yu. Antykryzovi resurs polityky pam'iaty v Ukraini. *Politychni doslidzhennia*. 2021. N. 2. S. 111–134. (Anti-crisis resource of memory policy in Ukraine).

6. Kyrydon A. Polityka pam'iaty v Ukrainy (1991–2015 rr.). *Ukraina – Yevropa – Svit*. 2015. N. 15. S. 244–245. (The Politics of Memory in Ukraine (1991–2015)).

7. Hrynevych V. Podolannia totalitaryzmu i postkolonializmu: transformatsii kultury ta ideologii suchasnoi Ukrainy. *Zmina tsyvilizatsiinoi paradyhmy rozvytku Ukrainy: teoretyko-metodolohichni analiz*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 552 s. (Overcoming totalitarianism and postcolonialism: transformations of culture and ideology of modern Ukraine. Changing the civilization paradigm of Ukraine: theoretical and methodological analysis).

8. Nikolaiets Yu. Istorychna polityka u konteksti reformuvannia ukrainskoho suspilstva (2014–2019 rr.). *Demokratyzatsiia politychnykh instytutiv i suspilnyi rozvytok v Ukraini : zb. nauk. prats / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody*. Kyiv : Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 432 s. (Historical policy in the context of reforming of the Ukrainian society (2014–2019)).

9. Podolskyi A. Istorychna pam'iat pro doliu ukrainskykh yevreiv u dobu Druhoi svitovoi viiny: suchasni suspilno-politychni ta istoriohrafichni tendentsii i perspektyvy. *Suspilno-politychna aktyvnist ta istorychna pam'iat yevreiskoi spilnoty v konteksti yevrointehratsii Ukrainy*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. 280 s. (Historical memory of the fate of Ukrainian Jews during the Second World War: current socio-political and historiographical trends and prospects).

10. Babij Yar: chelovek, vlast' istoriya: dokumenty i materialy. V 5 kn. Kn. 1: *Istoricheskaya topografiya. Hronologiya sobytij / sost.: T. Evstaf'eva, V. Nahmanovich; red. kol. : S. Bogunov, V. Voronin, A. Gerus i dr. Obshestvennyj komitet po uvekovecheniyu pamyati zhertv Bab'ego Yara, Gosudarstvennyj komitet po delam nacional'nostej i*

migracii, Gosudarstvennyj komitet arhivov Ukrainy, Sluzhba bezopasnosti Ukrainy, Nacional'naya biblioteka Ukrainy imeni V. Vernadskogo, Muzej istorii g. Kieva, Ukrainskij centr izucheniya istorii Holokosta. Kiev : Vneshtorgizdat Ukrainy, 2004. 730 s. (Babyn Yar: man, power history: documents and materials).

11. Podolskyi Anatolii. Babyn Yar ta postkolonialnyi pidkhid. „My maiemo vykhovaty v sobi kulturu vidpovidalnosti za pam'iat pro nashe mynule”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/culpilstvo/babyn-yar-ta-postkolonialnyy-pidhid> (Babyn Yar and the postcolonial approach. „We need to cultivate in ourselves a culture of responsibility for the memory of our past”).

12. Pastushenko Tetiana. Babyn Yar i pytannia natsionalnoi bezpeky. „Vidkhid vid kontseptu "Velykoi peremohy" yak yoho tsentralnoho komponentu ye odnym iz sposobiv protystoiaty rosiiskii hibrydnii viini”. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/culpilstvo/baby-yar-y-vopros-nacyonalnoy-bezopasnosti> (Babyn Yar and the issue of national security. „Departure from the concept of the "Great Victory" as its central component is one of the ways to resist the Russian hybrid war”).

13. Nakhmanovych Vitalii. Babyn Yar... yak platsdarm dlia „ruskogo mira”. Den. 2017. 7 serpnia. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planety-svitovi-dyskusiyi/babyn-yar-yak-placdarm-dlya-russkogo-myra> (Babyn Yar... as a bridgehead for the „Russian world”).

14. Shchodo pokhodzhennia finansuvannia Memorialnoho tsentru Holokostu Babyn Yar. URL: <https://www.obozrevatel.com/crime/pochemu-ukrainskie-vlasti-reshili-priyutit-tovarischa-fuksa.htm> (Regarding the origin of funding for the Babyn Yar Holocaust Memorial Center).

15. Zahalnyi ohliad bazovoho istorychnoho naratyvu Memorialnoho tsentru Holokostu Babyn Yar. URL: <http://prostir.museum/files/gvbhnmcbgy1.pdf> (An overview of the basic historical narrative of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center).

16. Ofitsiinyi sait Natsionalnoho istoryko-memorialnoho zapovidnyka „Babyn Yar”. URL: <http://babynyar.gov.ua/> (Official site of the National Historical and Memorial Reserve „Babyn Yar”).

17. Babyn Yar: masove ubyvtstvo i pam'iat pro noho: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 24–25 zhovtnia 2011 r., m. Kyiv : Ukrainyskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu. Hromadskyi komitet dlia vshanuvannia pam'iaty zhertv Babynoho Yaru, 2012. (Babyn Yar: the massacre and the memory of it: Proceedings of an international scientific conference).

18. Illia Khrzhanovskiy, khudozhnii kerivnyk Memorialu „Babyn Yar”, rezhyser filmu „Dau”. *Ukrinform*. 02.03.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2887839-illa-hrzanovskij-hudoznej-kerivnik-memorialu-babin-ar-reziser-filmu-dau.html> (Ukrinform reports).

19. Niderlandyskyi istoryk Karel Berkhof zaiavyv, shcho bilshe ne mozhe pidtrymuvaty proiekt Memorialu „Babyn Yar” z etychnykh mirkuvan. URL: <https://novynarnia.com/2020/04/24/berkhoff/> (Dutch historian Karel Berkhoff says he can no longer support the Babyn Yar Memorial project for ethical reasons).

20. Ekspertna otsinka kinoproiektu „Dau”. URL: <https://www.washingtonpost.com/nation/2019/01/25/hundreds-ordinary-people-spent-two-years-role-playing-soviet-totalitarianism-were-they-abused-art/> (Expert evaluation of the Dow film project).

21. Skandalnyi film „Dau”: kryminal, znushchannia nad ditmy ta pozytsiia „Babynoho Yaru”. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2020/04/23/157384/> (The scandalous film „Dow”: crime, child abuse and the position of „Babyn Yar”).

22. Ilya Hrzhanovskij o „Dau” i ne tolko: chekisty, nacizm, svyashennaya svinya i lyubov. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3abglr5mJ3E> (Ilya Hrzhanovskij about „Dow” and not only: security officers, nazism, the sacred pig and love).

23. Babyn Yar. Muzei zhakhiv rezhysera Khrzhanovskoho. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/27/157398/> (Babyn Yar. Museum of Horrors directed by Khrzhanovsky).

24. Zvernennia ukrainskoi kulturnoi ta naukovoї spilnoty shchodo memorializatsii Babynoho Yaru. URL: <https://pen.org.ua/zvernennya-ukrayinskoyi-kulturnoyi-ta-naukovoyi-spilnoty-shhodo-memoriyalizatsiyi-babynogo-yaru> (Address of the Ukrainian cultural and scientific community on the memorialization of Babyn Yar).

25. Badior Dar'ia, Kozlenko Ivan. Rik Khrzhanovskoho u Memoriali Babynoho Yaru. Khroniky. URL: https://lb.ua/culture/2020/05/21/458037_rik_hrzhanovskogo_memoriali.html (Year of Khrzhanovsky in the Babyn Yar Memorial. Chronicles).

26. U Babynomu Yaru vidkryly instaliatsiiu rozstrilianykh kolon. U sotsmerezkhakh yikh nazvaly „dementoramy”. URL: <https://bigkyiv.com.ua/u-babynomu-yaru-vidkryly-instalyatsiyu-rozstrilianykh-kolon-u-sotsmerezkhah-yih-nazvaly-dementoramy/> (An installation of shot columns was opened in Babyn Yar. They were called „dementors” on social networks).

27. Nakhmanovych Vitalii. Palimpsest Babynoho Yaru. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/03/15/159140/> (Palimpsest of Babyn Yar).

28. Zvernennia ukrainskykh yevreiv do hromadianskoho suspilstva Ukrainy. URL: <http://babiya.org.ua/?p=1292> (Appeal of Ukrainian Jews to the civil society of Ukraine).

29. Minkult peredav v orendu budivliu yevreiskoho tsyvyntaria prorosiiskomu Memorialnomu tsentru Holokostu. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/4/160737/> (The Ministry of Culture leased the building of the Jewish cemetery to the pro-Russian Holocaust Memorial Center).

30. Nakhmanovych Vitalii. Pytanniamy Babynoho Yaru opikuietsia osobysto holova OP Yermak. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/01/5/160747/> (Questions of Babyn Yar patronizes personally the head of OP Ermak).

31. Petrovskiy-Shtern Yokhanan. Anty-imperskyi vybir: postannia ukrainsko-ievreiskoi identychnosti / per. z anhl. Pavla Hrytsaka i Mykoly Klymchuka; za red. Vadyma Dyvnycha; nauk, red. Yaryna Tsymbal. Ukrainskyi naukovyi instytut Harvardskoho universytetu, Instytut Krytyky. Kyiv : Krytyka, 2018. 432 s. (Anti-imperial choice: the emergence of Ukrainian-Jewish identity).

32. Kontseptsiiia Memorialnogo muzeiu pam'iaty zhertv Babynoho Yaru / avt. kol.: Boriak H. (holova), Hrynevych V., Hutor M., Kashevarova N. ta in. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, 2018. 73 s. (The concept of the Memorial Museum in Memory of the victims of Babyn Yar).

Стаття надійшла до редакції 17.05.2022

Криза східного вектора зовнішньої політики України

Олег Кондратенко,
доктор політичних наук,
доцент,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Oleh Kondratenko,
Doctor of Political Sciences,
Associate professor,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
National Academy
of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1905-934X
olegva@ukr.net

Анотація. У статті проаналізовано сутність та причини кризи східного зовнішньополітичного вектора України. Акцентовано, що питання російського напрямку зовнішньої політики України набуло своєї актуальності вже від моменту здобуття нею незалежності. Стрімкий сплеск наукового та експертного дискурсу припадає на 2014 та 2022 рр., коли, відповідно, розпочалася гібридна війна та відкрита агресія Росії проти України. На основі аналізу політологічного дискурсу зроблено висновок, що першоосновою кризи східного вектора зовнішньої політики України є передусім об'єктивний фактор агресивної імперської політики Росії, яка базується на євразійському реваншизмі – прагненні відродити тотальний вплив на пострадянському просторі.

Підтверджено, що розміщення на території України військово-морської бази РФ у Севастополі,

а також втрата ядерного статусу поряд з різким економічним спадом позбавило її перспектив здобуття належного геополітичного статусу в умовах формування постбіполярного світопорядку. Відтак Україна фактично погодилась на розгортання російського Чорноморського Флоту на власній території. Така позиція, як доводять науковці, суперечила Концепції зовнішньої політики України від 1993 р., де йшлося про недопустимість присутності збройних сил інших держав на її території. Все це сприяло окупації Криму, інспірації Росією гібридного конфлікту на Донбасі у 2014 р. та відкритої збройної агресії у 2022 р.

Україна домоглася значних успіхів у протистоянні з реваншистською Росією, проти якої запроваджено масштабні санкції. Отримавши значну військово-технічну допомогу від Заходу, Україна зламала стратегічні плани Москви щодо позбавлення її державності та відновлення СРСР на значній частині пострадянського простору. У ході збройного протистояння з Росією Україна набула геополітичної суб'єктності та здобула перспективу вступу до ЄС. Також доведено, що Україна має значні перспективи отримання нового плану Маршалла задля повоєнної відбудови економіки та інфраструктури. При всьому Україна має підтримувати політику забезпечення технологічної трансформації та не відмовлятися від стратегії набуття повноправного членства в НАТО.

Ключові слова: зовнішня політика, східний зовнішньополітичний вектор України, російська агресія, імперський реваншизм, російсько-українська війна, національна безпека.

Crisis of the eastern vector of foreign policy of Ukraine

Abstract. The article analyzes the essence and causes of the crisis of the eastern foreign policy vector of Ukraine. It is noted that the issue of Russia's orientation to Ukraine foreign policy has become relevant since its independence. A sharp surge in scientific and expert discourse occurred in 2014 and 2022, when, respectively, a hybrid war began and Russia's open aggression against Ukraine. Based on the analysis of political science discourse, it was concluded that the primary crisis of the eastern vector of Ukraine's foreign policy is primarily an objective factor in Russia's aggressive imperial policy based on Eurasian revanchism – the desire to revive total influence in the post-Soviet space.

It has been confirmed that the deployment of a Russian naval base in Sevastopol on Ukrainian territory, multiplied by the loss of nuclear status, and a sharp economic downturn have deprived Ukraine of prospects for adequate geopolitical status in a post-bipolar world order. After all, Ukraine has in fact agreed to deploy the Russian Black Sea Fleet on its sovereign territory. Such a position, according to scholars, contradicted the Concept of Foreign Policy of Ukraine of 1993, which stated the inadmissibility of the presence of armed forces of other states on its territory. All this led to the occupation of Crimea, Russia's inspiration for the hybrid conflict in Donbass in 2014 and open armed aggression in 2022.

Ukraine has made significant progress in its confrontation with revanchist Russia, against which large-scale sanctions have been imposed. Having received significant military and technical assistance from the West, Ukraine has thwarted Moscow's strategic plans to strip it of its statehood and restore the Soviet Union to much of the post-Soviet space. In the course of the armed confrontation with Russia, Ukraine acquired geopolitical subjectivity and gained the prospect of joining the EU. It is also proved that Ukraine has significant prospects for obtaining a new Marshall Plan for the post-war reconstruction of the economy and infrastructure. At the same time, Ukraine must support the policy of technological transformation and not abandon the strategy of gaining full membership in NATO.

Key words: foreign policy, eastern foreign policy vector of Ukraine, Russian aggression, imperial revanchism, Russian-Ukrainian war, national security.

Справжнім „чорним лебедем” періоду незалежності України стала гібридна війна Російської Федерації, що розпочалася у 2014 р. та трансформувалася у відкриту агресію 24 лютого 2022 р. Така агресивна політика Росії спрямована, передусім, на ліквідацію суб'єктності та державності України. Власне, курс на таку стратегію РФ щодо збереження України у полі свого геополітичного впливу було взято одразу після краху СРСР, адже Москва не мислила своєї майбутньої міжнародної ваги без відновлення присутності на пострадянському просторі, й ключем до нього була й залишається саме Україна.

Починаючи від 1991 р. Україна задекларувала намір долучитися до системи міжнародних відносин між державами на основі взаємної поваги, суверенітету та демократичних засад співробітництва, а також взяла на себе свою частку зобов'язань з підтримки політико-економічної стабільності в Європі [1].

Тим часом Україна зі здобуттям незалежності не змогла швидко набути статусу вагомого міжнародного суб'єкта через низку як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Зовнішні (об'єктивні) чинники були пов'язані насамперед з російськими імперськими амбіціями, які стали чинником уповільнення соціально-економічного та політичного поступу України. Водночас до внутрішніх (суб'єктивних) чинників зовнішньополітичної кризи слід віднести відсутність політико-економічних реформ, кризу влади, недосконалість і слабкість державних інституцій. Економічна та ресурсна криза не дозволили Україні забезпечити повноцінне набуття статусу суб'єкта міжнародних відносин. Адже Україна зіткнулася з низкою викликів, котрі пов'язані із процесами врегулювання кордонів, суперечностями ядерного роззброєння (яке не гарантувало забезпечення міжнародної суверенності), а також скептицизмом низки провідних демократичних держав щодо здатності її стати на шлях лібералізму та ринковості через масштабність скандалів та корупції у вищих ешелонах влади і широких суспільних верствах. Останнє прирєкло Україну на тривале дотримання стратегії так званої багатовекторності, що зводилася до маневрування між Сходом та Заходом (євразійським та євроатлантичним простором). Такий зовнішньополітичний шлях не дозволяв Україні прискорити зближення з європейськими та євроатлантичними структурами та лишив її у сірій трансрегіональній безпековій зоні, що й стало підґрунтям до початку агресії з боку Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події, які пов'язані зі становленням зовнішньої політики України, її кризою, російською агресією та її передумовами, стали своєрідним тригером дослідної активності українського та зарубіжного наукового середовища. Так, становленню та розвитку зовнішньої політики України як нової незалежної держави присвятили свої роботи такі українські науковці, як О. Бойко [2], Ю. Мацієвський [3], О. Сивак [4] та ін. Об'єктом дослідження робіт вказаних авторів є питання історії зовнішньої політики України як у складі СРСР, так і її становлення після здобуття незалежності як самостійного суб'єкта міжнародного права.

Представники тернопільської школи істориків-міжнародників, зокрема М. Алексісець та Я. Секо, доводять, що стратегія дотримання нейтралітету й позаблоковості не захистила Україну від імперських посягань Росії та була великою помилкою української дипломатії [5, с. 35–46; 6, с. 12–14]. Вчені Інституту історії України НАН України С. Віднянський та А. Мартинов ставлять акцент на вираженій непослідовності стратегії зовнішньополітичного планування України [7]. Внутрішні (суб'єктивні) фактори кризи зовнішньої політики України розглядають О. Івченко [8], С. Кораблін [9] та А. Кудряченко [10, с. 733]. Дискурс щодо геополітичного протистояння потужних міжнародних гравців на теренах України представлений здобутками таких українських науковців, як В. Горбулін [11–13; 69], Б. Парахонський [14], Г. Перепелиця [15], В. Ткаченко [16, с. 132], С. Троян [17], С. Шергін [18], М. Ожеван [19–20], А. Окситюк [21] та ін.

Поняття про явище „буферної” держави, якою тривалий час розумілася Україна, розглядається у роботах І. Зінька [22, с. 117]. Тим часом С. Прийдун у своїх розвідках вбачає Україну у ролі своєрідного захисного щита Європи завдяки її географічному положенню між Сходом і Заходом [46–47].

Зважаючи на зарубіжний дискурс, слід розпочати з концепту міжцивілізаційної конкуренції С. Гантінгтона, який доводив, що саме на межі цивілізаційних розколів відбуваються конфлікти між цивілізаціями у контексті регіональної та глобальної конфронтації [23, с. 199]. Питання впливу географічного положення держави на її зовнішню політику в різний час вивчали апологети класичної геополітики на кшталт Г. Маккіндера [24, с. 162–169], А. Мехена [25], Н. Спідмена [26], Ф. Ратцеля [27], З. Бжезинського [28] тощо. Саме З. Бжезинський визначив Україну як своєрідний новий „П’ємонт” для США на євразійській шахівниці та надважливий геополітичний центр на пострадянському просторі [28]. Таку саму думку поділяє американська вчена українського походження Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій [29]. Такі зарубіжні дослідники, як Дж. Манкофф [30, 31], Дж. Міршаймер [32], Д. Трейсман [33], Дж. Фрідман [34], активно висвітлюють ключові проблеми російської гібридної агресії та спричинені нею кризи зовнішньої політики й нацбезпеки України. Про новий імперіалізм та спричинені Росією геополітичні кризи на пострадянському просторі йдеться у роботах американських та британських учених на кшталт М. Гарпена [35], П. Гобла [36], С. Джонсона [37], М. Калба [38], О. Мотиля [39], А. Стент [40], Ф. Фукуями [41], Дж. Шерра [42] тощо. Продовжують дискурс у контексті аналізу геополітичного розташування України між Сходом і Заходом і французькі політологи, як от Ж.-Б. Пінатель, Ж. Вюжік, які поки не бачать Україну в ЄС і НАТО навіть у віддаленій перспективі. Натомість, вони відводять Україні роль такого собі каталізатора і зв’язуючої ланки Євразії. Питанню мирного розв’язання міжнародних криз та конфліктів присвячено дослідження турецького професора Г. Ісєра [43].

Метою цієї статті є аналіз дискурсу сутності кризи східного вектора зовнішньої політики України, апогеєм чого стала неспровокована й відкрита агресія Росії 24 лютого 2022 р.

Україна нині переживає чи не найбільшу кризу свого східного вектора зовнішньої політики. У 2014 р. РФ розпочала проти України гібридну агресію в умовах її транзиту від авторитарної (проросійської) до демократичної (прозахідної) владної моделі. Відтоді безпекову кризу довкола України політологи та політичні експерти розглядають як початок нової холодної війни та новий виток протистояння Росії із Заходом. Остаточну крапку адекватних відносин між Україною та РФ було поставлено Москвою 24 лютого 2022 р. з розгортанням повномасштабної агресії.

При всьому слід зважити на те, що такому агресивному крокові з боку РФ передувала ціла низка як суб’єктивних (внутрішніх), так і об’єктивних (зовнішніх) факторів.

Об’єктивні фактори кризи зовнішньої політики України представлені, зокрема, доробком члена-кореспондента НАН України А. Кудряченка.

Погоджуємося із висновком ученого, що на 1991 р. потенціал незалежної України вигідно відрізнявся від решти пострадянських країн та сусідніх східноєвропейських держав. Адже Україна тоді належала до ряду найбільш розвинених країн, оскільки була третьою ядерною державою, шостою науковою і десятою промисловою державою в світі. Однак на початок третього тисячоліття Україна вже посідала 110-те місце серед 120 обстежених країн світу за рівнем життя і соціальної захищеності, що безпосередньо вплинуло на її міжнародний статус та здатність відстоювати національні інтереси на світовій арені [10, с. 733]. У цьому контексті А. Кудряченко розвиває свою думку, доводячи, що на 2008 р. (рік вступу України до СОТ) країна мала від'ємне торговельне сальдо з кожною третьою країною світу, зокрема з кожною третьою країною ЄС, з кожною четвертою країною Азії, з 30% держав Африки та Америки [44, с. 151]. Це лиш підкорелювало поглиблення перманентної кризи зовнішньополітичного розвитку в плані неспроможності оптимізувати палітру різновекторності торговельно-економічних відносин, адже на 30-й річниці незалежності Україна все ще зберігає від'ємний баланс торговельного сальдо.

Тієї самої думки дотримується і член-кореспондент НАН України С. Кораблін. Він, зокрема, відзначає, що Україна на 1989 р. за показниками ВВП входила в тридцятку найбільших економік світу. При цьому, прагнучи об'єктивності, він зауважує, що сусідня Польща отримала від ЄС упродовж 2007–2008 рр. 150 млрд євро, тоді як Україні взагалі було відмовлено у такій підтримці в 2013 р. у зв'язку з можливим ризиком економічних втрат (як це було відзначено в політичних колах країн ЄС) через запровадження зони вільної торгівлі з ЄС [9].

До об'єктивних (зовнішніх/середовищних) чинників кризи зовнішньої політики України слід віднести, передусім, безпековий, слабкість геополітичного статусу України зі складним географічним положенням держави, що схарактеризоване у доволі відомій і вкоріненій у науковій літературі формулі „між Сходом і Заходом”. Також необхідно розуміти й те, що Україна знаходиться на перетині стратегічних інтересів євразійської та євроатлантичної цивілізацій, які прагнуть їх відстоювати, зокрема, й за рахунок інтересів українських. Відомо, що, згідно з геополітичним концептом відомого американського політолога С. Гантінгтона, територією України проходить цивілізаційний розкол між західною та православною цивілізацією, що тим самим ускладнює зовнішньополітичну діяльність України та її внутрішню стабільність. Такий стан речей зумовлює геополітичну вразливість України в умовах міжцивілізаційної конкуренції/конфронтації. Адже згідно з концепцією того самого С. Гантінгтона саме на межі міжцивілізаційних розколів відбуваються конфлікти між цивілізаціями у контексті регіональної та глобальної конфронтації [23, с. 199]. Згаданий А. Кудряченко, вдаючись до методів класичної геополітики, зі свого боку зазначає, що Україна знаходиться на перетині трьох геополітичних доктрин: євразійської, євроатлантичної та чорноморської. Саме ці доктрини, за його словами, і визначають засади геостратегії України. Далі він стверджує, що у межах України переплелися кордони трьох

геополітичних та соціокультурних просторів: європейського, євразійського та середземноморського [45, с. 508].

Подібної думки дотримується і доцент Національної академії оборони України С. Мокляк, який констатує, що Україна розташована в південно-східній частині Європи, де перетинаються три потужні геополітичні масиви – Євroatлантичний, Євразійський та Ісламський. Саме в цьому автор вбачає проблеми для України, що полягають у проєктуванні впливу на неї цих трьох могутніх геополітичних центрів. Останнє стало фактором послаблення статусу Української держави як на глобальному, так і субрегіональному міжнародному рівні. На глобальному рівні зниження можливостей для України він пов'язує із втратою ядерного статусу, що не був компенсований економічними здобутками. Ослаблення впливу на субрегіональному рівні автор пов'язує з втратою контролю над ЧФ уже в середині 1990-х рр. Тим часом він зазначає, що такий унікальний міжцивілізаційний простір відіграє визначальну роль у розвитку Української держави, автоматично надаючи їй статусу транзитної ланки між різними геополітичними площинами [46, с. 201–205]. Доцільним слід буде навести концепт „буферної” держави. Саме доцент Львівського національного університету імені Івана Франка І. Зінько у дискурсі поняття „буферна держава” розуміє малу та слабку країну, що розташована між двома чи більше силовими центрами та забезпечує розмежування сфер впливу. Поняттям „буферна зона” дослідник визначає здебільшого як кілька держав, розташованих між двома чи більше потугами, що забезпечують стабілізацію та послаблення антагонізмів великих геополітичних гравців. Потужні гравці, отже, намагаються відмежувати власні території чи зони впливу від зазіхань інших гегемонів чи блоків держав саме такою буферною зоною [22, с. 117].

Вітчизняний дослідник С. Прийдун, який, керуючись методологічними засадами класичної геополітики, зазначає, що Україна, знаходячись на межі перетину між Римлендом і Гартлендом, завжди виконувала роль своєрідного захисного щита Європи. Також Україна, яка географічно розташована в центрі Європи, знаходиться на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом. Такий геополітичний статус створює сприятливі передумови для активізації зовнішньополітичної діяльності, утім спричиняє й серйозні виклики для внутрішньополітичної стабільності держави [47, с. 80]. Український історик В. Ткаченко у своїх працях звертає увагу на те, що за умов відсутності чіткого курсу на євроінтеграцію перед Україною тривалий час поставала перспектива не просто „світової периферії”, а „подвійної периферії”, де Росія посідає місце „напівпериферії” Європи, а Україна скочується до ролі „периферії Росії” [16, с. 132].

Загалом, західні вчені відводять Україні одне з ключових місць у регіональному та навіть цивілізаційному вимірі, враховуючи її геополітичне розташування на стику стратегічних інтересів західної та східної цивілізації. Усе ж мусимо додати, що така цивілізаційна розколотість України значною мірою відбивається й на внутрішньополітичній ситуації. Особливо виразно це простежується під час виборчих кампаній, коли українські еліти в різних

секторах електорального поля намагаються проводити акти маніпуляції з використанням у своїх політичних цілях питання мови, історії, різних стереотипних історичних символів, а також церкви, поглиблюючи тим самим міжнаціональний розкол регіонів України.

Свого часу З. Бжезинський у своїй відомій „Великій шахівниці” відзначав, що без України та її потенціалу всі великодержавні проєкти Росії втрачають свій геостратегічний сенс [28, с. 126]. В основу факторів, що характеризують кризу зовнішньої політики держави та/або зміну її геополітичного статусу, він покладає чотири аспекти сили – військовий, економічний, технологічний і культурний, які у своїй сукупності визначають вирішальний політичний вплив суб’єкта у світовому масштабі. Також він акцентував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії. Адже Росія на тлі скорочення слов’янського етнічного ядра та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, віддалену від Європи напівімперську державу [28, с. 127].

Слід взяти до уваги те, що першоосовою кризи східного вектора зовнішньої політики України є передусім фактор Росії з її агресивною імперською політикою, яка базується на євразійському реваншизмі – прагненні відродити тотальний вплив на пострадянському просторі. Як приклад тут слід навести пряму заяву пресекретаря російського президента П. Воєванова (озвучену одразу після розпаду СРСР) про право Москви переглядати кордони пострадянських республік. Така офіційна позиція РФ відображала настрої та пріоритети нового кремлівського керівництва стосовно пострадянського простору, а особливо України [48, с. 126–127].

Тож розуміючи, що РФ прагне перетворити СНД на інструмент збереження свого впливу на пострадянському просторі, Україна де-юре не підписала статут новоствореної організації, тим самим відмовившись визнати Статтю 6 Угоди про створення СНД, яка стосувалася збереження державами-членами спільного військово-політичного простору під об’єднаним командуванням [49].

Тому вже з перших років незалежності Україна опинилася у вкрай складній геополітичній ситуації, зіткнувшись з реваншистськими амбіціями Росії, яка проголосила себе спадкоємицею СРСР, а разом з тим і заявила про монопольне право вето на внутрішню та зовнішню політику пострадянських держав. Така імперська позиція ознаменувала відновлення контролю над пострадянським простором аж до відродження союзного утворення як нового суб’єкта міжнародного права.

З початку 1990-х рр. гостро постало питання домовленостей щодо розподілу ЧФ, який дістався обом державам у спадок від СРСР. У цьому плані Україна припустилася прикрої дипломатичної помилки та серйозних стратегічних прорахунків. Адже, згідно з домовленостями, у ході розпаду СРСР усе майно, що перебувало на території союзних республік, автоматично ставало їх власністю. Отже, Україні не слід було розпочинати домовленості з цього приводу з Росією, а залучити міжнародні інституції та колективний Захід у цілому. Це, зокрема, стосувалося й Чорноморського флоту. Саме тому

ЧФ Росії від самого початку його дислокації у Криму з 1991 р. перетворився на один із потужних інструментів геополітичного тиску на Україну. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. сепаратисти в Криму закликали домогтися визнання рішення 1954 р. про передачу Криму УРСР недійсним і провести референдум щодо надання півострову незалежного статусу. Проблема статусу Криму активізувалася у 1992 р. з початком оголошення Україною будівництва національних збройних сил від 5 квітня 1992 р. на основі Указу „Про невідкладні заходи по будівництву Збройних сил України”, яким також передбачалося сформувати ВМС України [50].

У той же час, 7 квітня 1992 р., російський президент Б. Єльцин видав зустрічний Указ „Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту” [51]. Саме тоді окремі стратегічні частини ЧФ відмовлялися виконувати рішення українського керівництва. Росія в цей час виступила із заявою про те, що ЧФ має підпорядковуватися ВМФ СРСР – СНД і не виконуватиме наказів Міноборони України. Тоді ж Б. Єльцин виступив проти поділу ЧФ, який, на його думку, мав гарантувати безпеку зовнішніх кордонів СНД [52, с. 66].

Українські дослідники, зі свого боку, говорять про зволікання у створенні національних ВМС. Адже до зазначеного указу, прийнятого від 5 квітня 1992 р. щодо будівництва Збройних сил України, було повністю відновлено російський контроль над більшістю підрозділів ЧФ, переважна кількість офіцерів якого висловилися за службу в СНД [53, с. 93].

Варто також акцентувати увагу на заявах Держдуми РФ початку 1990-х рр. про неправомірність передачі Криму Україні у 1954 р. у контексті вимог скасування Біловезьких угод про розпад СРСР, відміни створення СНД, а також заяви про неправомірність денонсації договору про створення СРСР у 1992 р. та створення СНД. Ідеться про Постанову ВР РФ № 2809-1 „Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р.” від 21 травня 1992 р., згідно з якою Постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 р. „Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР” піддавалася сумніву та, врешті, була визнана такою, що „не має юридичної сили з моменту її прийняття” [54].

У цій складній ситуації Україні вкрай важливим завданням було забезпечення нормалізації українсько-російських відносин. У цьому контексті було підписано цілу низку двосторонніх договірних документів, як-от: Угоду між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин (23 червня 1992 р.) [55]; Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи з формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту [56]; Протокол про врегулювання проблем ЧФ у рамках так званих Масандрівських угод (3 вересня 1993 р.) [57] ¹.

У Постанові ВР України „Про основні напрями зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р. ішлося про недопустимість присутності збройних сил інших держав на території України [1]. Водночас згода

¹ Цей документ передбачав, що ЧФ з усією його інфраструктурою буде фактично використовуватися Росією, як пряму спадкоємицею СРСР.

на розміщення військово-морської бази Чорноморського флоту РФ у Севастополі, відмова від ядерного статусу, глибока економічна криза послабили зовнішньополітичні можливості України та її міжнародний вплив в умовах формування постбіполярного світопорядку.

Погоджуємося із критикою М. Алексієвця Постанови ВР України від 2 липня 1993 р., у якій він зазначає, „...ідеалістично окреслювалося головне питання – стати впливовою світовою державою, здатною виконати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі”. До всього, криза стратегії зовнішньої політики, як вважає автор, виявилася у відмові України від радянської матеріальної спадщини, що зумовило розвиток України фактично з нуля [5, с. 35–36; 6, с. 12–14].

Тим часом, американська вчена українського походження Л. Шевцова відзначає: „Україна, в розумінні Кремля, є системотвірним фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший геополітичний розпад російської „галактики”, що є опорою нинішньої системи” [29].

Власне під тиском зовнішніх чинників українська правляча еліта змушена була вдатися до формування й реалізації стратегії багатополарності. Тут слід врахувати позицію українського дослідника Ю. Мацієвського, який до всього вважав, що Л. Кучма, переважно в період своєї другої президентської каденції, віддавав перевагу стратегії багатовекторності зовнішньої політики, що не сприяло виробленню чіткої зовнішньополітичної позиційної доктрини та зайняттю Україною достойного статусу на міжнародній арені. Тож саме в багатовекторності слід вбачати один з ключових суб’єктивних чинників вияву кризи української зовнішньої політики [3].

Урешті, перебування російського ЧФ у Криму сприяло активізації кримського сепаратизму, що послугувало обранню „президентом” Автономної Республіки Крим Ю. Мешкова та перемозі на виборах до ВР Кримської автономії виборчого блоку „Росія” – відповідно, у січні та квітні 1994 р. [58]. Лише завдяки значним зусиллям українського керівництва та використанню спецслужб вдалося відносно швидко ліквідувати мешковщину та відтермінувати окупацію Криму [59, с. 116–117].

15 квітня 1994 р. було узгоджено нове співвідношення перерозподілу військових кораблів та майна. Згідно з ним Україні мало лишитися 15–20% військових кораблів, а ЧФ РФ та ВМС України повинні були вже базуватися окремо [60, с. 156]. 9 червня 1995 р. лідерами України та Росії у Сочі було підписано Угоду між Російською Федерацією і Україною щодо ЧФ, котра визначила його розподіл: Росії – 81,7% кораблів, тоді як Україні лише 18,3%, та підтвердила окреме базування ЧФ Росії та ВМС України. Таке відсоткове зменшення у перерозподілі ЧФ не на користь України було зумовлене тим, що Україна зобов’язувалася передати (що, врешті, й було здійснено) Росії 117 кораблів і суден в рахунок погашення боргу за кредитами у розмірі 526,509 млн дол. [61]. Де-юре перебування ЧФ Росії як іноземної військової бази на території України (до травня 2017 р.) було закріплено 28 травня

1997 р. Угодою між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ Російської Федерації на території України [62].

Вчені Інституту історії України НАН України – член-кореспондент НАН України С. Віднянський та професор А. Мартинов ставлять акцент на вираженій непослідовності стратегії зовнішньополітичного планування України, підкреслюючи, що ст. 17 Конституції України від 1996 р. забороняла розміщення іноземних військових баз на території України, однак уже наступного року було укладено договір про оренду Чорноморського флоту (ЧФ) Росії – військової інфраструктури на Кримському півострові [7].

Отже, серед головних зовнішньополітичних прорахунків України було те, що наслідком такої політики у перше десятиліття її незалежності стала легалізація російської військової бази на українській території. Більше того, Договір про дружбу, співпрацю і партнерство від 31 травня 1997 р. (що юридично підтверджував визнання Росією України як незалежної держави) був підписаний уже після оформлення перебування ЧФ Росії в Севастополі [63]. Тобто підписання цього Договору безпосередньо залежало від згоди України на перебування ЧФ Росії на своїй території, яка піддалася тиску з боку Москви та недостатньо залучила в цей процес колективний Захід. Відтоді Севастополь і частина Криму стали якщо не російською територією, то принаймні підконтрольною зоною Росії. Тож РФ контролювала значну військову інфраструктуру Криму, а Україна не впливала на прецеденти й процес військового застосування Росією ЧФ з української території, що й відбулося під час агресії проти Грузії у серпні 2008 р. Хоча Україна й не контролювала ситуації щодо використання військових кораблів, проте з точки зору міжнародного права стала співучасницею агресії проти Грузії². У свою чергу, весь цей ланцюг подій і зумовив окупацію Кримського півострова РФ у березні 2014 р. та подальшу російську агресію у лютому 2022 р.

До всього слід погодитися з С. Віднянським, який вважає першим серйозним проявом кризових явищ у зовнішній політиці України неспроможність оформити стратегічне партнерство зі США як з країною, що здатна стримувати імперські амбіції РФ та підтримувати суверенітет і територіальну цілісність України [64, с. 62–63].

28 січня 2003 р. було підписано Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон, однак він не узгоджував лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці [65]. Тобто Договір визначав лише сухопутні межі між Україною та РФ. Як наслідок, уже у жовтні 2003 р. виник конфлікт довкола острова Тузла, який Росія намагалася анексувати, прокладаючи до нього дамбу. Лише рішучі дії української сторони зупинили тодішню російську авантюру. 24 грудня

² Згідно з нормами міжнародного права держава, яка надає свою територію для агресивних дій іншої держави як третя сторона, автоматично стає співучасницею агресії. Тому, враховуючи такий сценарій, Україна де-юре ставала співучасницею агресії проти Грузії і, щоб уникнути таких звинувачень, мала всі підстави для заборони повернення російських суден до їх базування в Криму. Проте слід визнати цілковиту відсутність в української сторони реальних механізмів заборони повернення російських суден до Криму.

2003 р. між Україною й РФ було укладено Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки [66]. Це була своєрідна геополітична пастка Росії, яка й надалі залишала питання розмежування морських українсько-російських кордонів в Азовському морі та в Керченській протоці у статусі невизначеності. Тож цілком слушно є думка М. Алексієвця про те, що формування українсько-російських відносин упродовж 2002–2004 рр. відбувалося шляхом серйозних політичних й економічних поступок з боку України, що розцінювалося не як партнерські відносини, а відносини залежності [6, с. 17].

Започаткований у 2003 р. проєкт Єдиного економічного простору (ЄЕП) був ще одним інтеграційним інститутом, розрахованим насамперед на втягнення України в євразійський інтеграційний процес. Усе ж Україні вистачило зовнішньополітичної волі відмовитися брати участь у ньому, виходячи зі своїх євроінтеграційних інтересів [67, с. 606].

У 2005 р. між Україною та Росією точився дискурс про розмежування акваторії шельфу Азовського і Чорного морів. Виходячи з принципу пропорційності, розмежування мало здійснюватися як по дну морів, так і по водному і повітряному шельфах згідно з нормами міжнародного права. В той же час Росія апелювала до законодавства колишнього СРСР, згідно з яким внутрішні води між союзними республіками не розмежовувалися, і наполягала, що Керченська протока мала лишатися в спільному користуванні обох держав. Україна ж обстоювала імператив проведення роздільної лінії на основі адміністративного кордону між колишніми УРСР та РРФСР. Врешті, питання українсько-російського морського кордону так і не було вирішене, що, врешті, й створило для РФ додаткові важелі тиску на Україну та сприяло окупації Криму у 2014 р.

Російські енергоносії стали додатковим та одним із ключових інструментів тиску на Україну, який дедалі поглиблював її зовнішньополітичну кризу. Вже наприкінці серпня 1993 р. РФ посилила тиск на Україну загрозою припинення постачання енергоносіїв, а також скороченням на 24% постачання до України газу [48, с. 158]. У 2007 р. Росія вкотре посилила тиск на Україну шляхом підвищення вартості газу, мотивуючи це зростанням світових ринкових цін на енергоносії та захистом національних інтересів. Як наслідок, ціна російського газу для України була вищою за ринкову на 12–17%. В січні 2009 р. Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко та президентом РФ В. Путіним було підписано угоду, що визначала ціну на газ у розмірі 450 дол. за 1 тис. куб. м як ринкову. За основу тоді було взято ціну на газ для італійського ринку енергоресурсів, що був на той час найдорожчим в Європі. У зв'язку з посиленням енергетичного тиску українська влада розпочала пошук компромісів з Росією. 21 квітня 2010 р. під час зустрічі президентів В. Януковича та Д. Медведєва в Харкові було підписано угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування ЧФ Росії на території України. Згідно з документом було пролонговано договір оренди Росією військово-морської бази ЧФ з 2017 р. до 2042 р. в обмін на зниження ціни на російський газ [68]. Харківські угоди лише створили додаткове

підґрунтя для нових загроз національній безпеці України, а зміцнення російської військово-морської бази в Криму стало однією з ключових причин його окупації у 2014 р. [69]. При цьому, як зазначалося, Україна й досі зберігає відчутну залежність від постачання Росією електроенергії, нафти та нафтопродуктів, ядерного палива та вугілля. У разі запуску російського газогону „Північний потік-2” українська ГТС втратить свою транзитну значимість для ЄС, що знизить рівень української енергетичної та національної безпеки в цілому.

Відомий український учений та експерт В. Горбулін, зокрема, зазначає про поглиблення кризи зовнішньої політики України та відсутність чіткої стратегії зовнішньополітичного розвитку, що значною мірою і є причиною слабкого міжнародного становища України [13, с. 81–82]. Отже, головним завданням на короткотермінову перспективу для України, за його словами, є недопущення сценарію перетворення її на санітарну геополітичну зону між Росією та євроатлантичним простором.

Тож криза східного вектора зовнішньої політики України зумовлена передусім агресивною політикою Росії й намаганням поставити під сумнів український суверенітет задля недопуску інтеграції до ЄС та НАТО. Події початку 2014 р. в Україні, пов’язані з окупацією Криму та інспірацією війни на Донбасі, змінили вектор зовнішньополітичної орієнтації держави. Ряд західних учених доводять, що низка як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників зумовила фактичне перетворення її на об’єкт міжнародних відносин під тиском керованого хаосу. Адже РФ розпочала проти України гібридну агресію в умовах транзиту від авторитарної (проросійської) до демократичної (прозахідної) владної моделі [32].

Зважаючи на експертну оцінку українського аналітика А. Окситюка, варто усвідомлювати, що через наявність нових військових баз у Білорусі (країна, до всього ж, через посилення внутрішньополітичної кризи зіткнулася з ризиком втрати свого суверенітету), збереження російського військового контингенту у Придністровському регіоні Молдови та ОРДЛО (також з розширенням наступу РФ на Донбасі від лютого 2022 р.), а також за умов повзучого геополітичного витіснення України з Азовського моря через блокування портових міст Україна фактично опиняється у своєрідному геополітичному „зашморзі” [21].

Врешті, у роботах американських та британських учених також ідеться про новий імперіалізм та спричинені Росією геополітичні кризи на пострадянському просторі, які також зумовлюють кризу і в українській зовнішній політиці. Отже, окупація Криму та збройна агресія Росії проти України на Донбасі, яка призвела до виникнення окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), спрямовані на утримання України у сфері російського геополітичного впливу та блокування європейського зовнішнього вектора. Підписання 27 червня 2014 р. разом із Грузією та Молдовою Угоди про економічну асоціацію між Києвом та ЄС де-факто

ставило крапку на інституційному залученні Росією своїх сусідів у її геополітичну орбіту.

Однак низка політичних кроків України у 2014–2022 рр. не сприяла виробленню чіткої стратегії протистояння російській гібридній агресії та деокупації Криму й частини окремих районів Донецької та Луганської областей.

Через неможливість досягнути значних успіхів в Україні шляхом підтримки гібридного конфлікту РФ у лютому 2022 р. вдалася вже до відкритої агресії, спрямованої на зміщення законної влади та ліквідацію Української держави як такої. Неприхована російська агресія 24 лютого 2022 р. стала поворотним моментом не лише у трансформації східного вектора української зовнішньої політики, але й тригером до прискорення формування нового світового порядку. Відомий американський філософ та політолог Ф. Фукуяма наголосив, що відкрита російська агресія проти України остаточно завершує політичну еру після холодної війни та вільної Європи. Адже В. Путін шляхом воєнних дій прагне реставрувати СРСР, включивши в нього не лише більшість пострадянських країн, але й прагне поширити сферу впливу на східноєвропейські держави. Тому, як відзначає вчений, ліберальний світовий порядок не слід сприймати як щось належне, адже за нього слід постійно боротися. Ф. Фукуяма також стверджує, що обстріли мирних Києва та Харкова стало яскравим нагадуванням наслідків дій неліберальних диктатур. Усупереч планам В. Путіна, єдність НАТО та глибинного Заходу в цілому стала потужнішою ніж будь-коли, а Фінляндія та Швеція прийняли рішення про приєднання до Альянсу. Також нейтральні досі Швеція (вперше з 1939 р.) й Фінляндія надали військову допомогу Україні. Те ж саме здійснили й нейтральні Австрія, Норвегія та Люксембург. За великим рахунком Росія приречена на поразку, що, у підсумку, похитне й інші автократії – Китай, Венесуела, Кубу та позиції популістів західних країн [41].

Україна наразі досягає значних успіхів у боротьбі як за власну свободу, так і ліберальні цінності всього вільного світу. Українській армії вдалося завдати серйозної відсічі російській агресії попри те, що ціла низка західних військових експертів практично не давала Україні шансів, говорячи про те, що Київ протримається від кількох днів до тижня. Саме потужний опір Збройних сил України та українського суспільства дозволили забезпечити значну військову та дипломатичну підтримку. Відтак було сформовано антипутінську коаліцію з кола демократичних країн, яка забезпечує постачання Україні зброї. Проти режиму В. Путіна було введено безпрецедентні політико-економічні санкції, які завдали потужного удару по російській економіці, а 9 травня 2022 р. США прийняли рішення про започаткування для України програми ленд-лізу, що значно спрощує постачання як різного роду озброєння, так і цивільної техніки. Разом з тим, було затверджено законопроект про надання Україні допомоги у розмірі 40 млрд доларів на військові та гуманітарні потреби. Крім того, значну фінансову допомогу Україні надає ЄС та такі потужні світові інституції, як

МВФ, Світовий банк тощо. Не менш амбітною для Заходу є ідея повоєнної відбудови України з неофіційною назвою „нового плану Маршалла”, у рамках якого Україна розраховує на отримання від 500 млрд до 1 трлн доларів. Такі кошти можуть бути спрямовані на відновлення зруйнованої інфраструктури та програму економічного відродження.

Успіхи української армії значно знизили амбіції РФ в Україні, хоча Москва все ще сподівається на воєнні успіхи. До початку травня було звільнено території Київської, Чернігівської та Сумської областей, однак війна триває у контексті загострення протистояння на Південному Сході України, адже кінцевою стратегічною метою Києва є звільнення Донбасу та Криму від російських військ і відновлення свого суверенітету на теренах міжнародного визнання її кордонів на 1991 р. Україна у ході війни з Росією дедалі набуває геополітичної суб'єктності в Європі, про що свідчать прихильність та наміри ЄС щодо надання державі статусу кандидата в члени Євросоюзу.

На тлі загострення ситуації 24 лютого 2022 р. необхідним видається прискорення трансформації державних інституцій, зміцнення й професіоналізація Збройних сил України, реформування військово-промислового комплексу та перехід української армії на стандарти НАТО, помножений на активізацію союзницької співпраці з колективним Заходом задля спільного протистояння російській агресії. Такий підхід відкриває вікно можливостей для України з врегулювання російсько-українського конфлікту, а для РФ підвищує ціну агресії у разі чергової ескалації. Прикладом є започаткування Кримської платформи (за участю 43 країн) у Києві як міжнародного координаційного механізму для повернення питання Криму до порядку денного, захисту прав людини та сприяння деокупації півострова. Також надзвичайно важливими є ініційовані США постійні зустрічі міністрів оборони 43 країн на німецькій військово-повітряній базі „Рамштайн”. Саме такі консультативні діалоги за участю вищого військового керівництва різних країн стали переломними у координації надання військово-технічної допомоги Україні під час повномасштабної російської агресії.

Також Україні слід робити ставку на розширення політичних комбінацій міжнародної коаліції з протистояння російській агресії задля посилення антиросійських санкцій; максимально використовувати на міжнародній арені юридичні механізми на кшталт тиражування причетності Росії до збиття малайзійського лайнера МН-17 у липні 2014 р. та воєнних злочинів в Україні від лютого 2022 р.; сприяти візитам зарубіжних політиків задля підтримки конфронтації Москви з іншим світом; надавати власну територію для розміщення контингентів і баз реальних та потенційних союзників як елементу української ПРО; забезпечувати створення спільних зі США та Великобританією військово-морських баз у Чорному та Азовському морях; розширювати співпрацю зі спецслужбами НАТО в плані обміну конфіденційною оборонною інформацією та з приводу взаємної інтеграції кіберпростору; сприяти створенню у майбутньому постійних військово-

морських підрозділів ВМС України, Грузії, Румунії та Болгарії задля спільного патрулювання Чорного моря; розширювати військово-технічну співпрацю з країнами Вишеградської групи (Угорщини, Польщі, Чехії та Словаччини), а також із Туреччиною; робити акцент на розвиток новітніх, високоточних видів озброєнь; посилювати інформаційний та інформаційно-психологічний опір за умов координації зусиль громадянських інститутів та суспільних організацій [70].

Разом з тим, з повномасштабною агресією, надважливим завданням для України є дипломатичні зусилля реалізації колективним Заходом нафтогазового ембарго щодо Росії, адже саме реалізація енергоносіїв дозволяє Москві отримувати значні доходи задля підтримки воєнних дій проти України. Попри труднощі Україна має працювати над стратегією м'якої інтеграції власної армії зі збройними силами країн ЦСЄ (передусім Польщі та Балтії), в іншому разі їй буде важко наодинці протистояти майбутнім імперським амбіціям Росії. Україні, попри все, не слід відмовлятися від стратегії повноправного набуття членства в НАТО, адже імперська загроза з боку Росії збережеться принаймні у середньостроковій перспективі.

У свою чергу, стабільність функціонування безпекових, політичних та економічних інститутів дозволить Україні забезпечити розвиток демократії та завоювати міжнародну довіру й авторитет серед провідних країн світу. Паралельно успішна європеїзація і процвітання України поставлять під сумнів ефективність антидемократичних режимів більшості пострадянських країн. Адже власне тріумф стратегії успішних трансформацій в Україні став би для російського суспільства наочним прикладом позитивних наслідків демократичного повстання для великої православної держави [71].

Не менш важливим завданням для України є активізація зовнішньо-політичного вектора у бік торговельно-економічної співпраці з провідними азійськими країнами на кшталт Китаю, Японії, Республіки Корея тощо. Перспективним для України є участь у китайському інфраструктурному мегапроєкті „Один пояс, один шлях”, що сприятиме залученню інвестицій у розвиток інфраструктури. Адже починаючи з 2012 р. саме Китай посів перше місце серед торгових партнерів України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) [72].

Перспективною є подальша українсько-турецька військово-технічна співпраця у сфері координації розробок озброєння, передусім високоточної зброї та ударних безпілотних літальних апаратів, яку слід активізувати й поглиблювати. Адже 3 лютого 2020 р. було підписано Угоду про військово-фінансову співпрацю, що передбачає, окрім співробітництва в оборонній сфері, створення спільного підприємства з виробництва безпілотних літальних апаратів, високоточної зброї та впровадження аерокосмічних технологій [73]. Хоча позиція Анкари у повномасштабному протистоянні Росії та України є досить посередницькою, важливою на цьому тлі є позиція Туреччини щодо невизнання окупації Криму Росією, а також підписання Угоди про спільне будівництво житла для кримських татар, змушених залишити місце постійного проживання через політичні переслідування з

боку РФ. Важливим також є долучення Туреччини до Кримської платформи стосовно деокупації півострова [74].

Таким чином, Україні вже сьогодні слід формувати стратегію поступового відходу від експорту аграрної та сировинної продукції та концентруватися на пошуку можливостей створення спільних високо-технологічних підприємств у перспективі її повоєнної відбудови. Власне диференційована зовнішньоекономічна політика України може стати корисною не лише в плані диверсифікації експорту, а й у доступі до інноваційних технологій та створенні об'єднаних наукоємних підприємств, що має підвищувати й українську обороноздатність. У контексті нового плану Маршалла Україні вкрай необхідні інвестиції потужних держав задля сприяння модернізації економіки та збройних сил.

Висновки. Багатовекторність, яка тривалий час реалізовувалась українською елітою першого ешелону, передусім через маневрування між РФ та ЄС, не могла слугувати формуванню й реалізації чіткої української зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на входження в клуб цивілізованих держав. За даними експертних оцінок криза східного зовнішньополітичного напрямку України викликана, здебільшого, зовнішнім (об'єктивним) чинником – прагненням Росії зберегти Україну в сфері свого геополітичного впливу, а також не допустити її зближення з НАТО та ЄС. Інструментом реалізації такої політики Росії щодо України стала окупація Криму та збройна агресія Росії проти України на Донеччині і Луганщині у контексті ведення гібридної війни. Наступним етапом імперської політики Росії стала відкрита агресія проти України 24 лютого 2022 р., метою якої є ліквідація української державності з подальшим відновленням СРСР через підпорядкування більшості пострадянських країн. Попри все Україні вдалося зламати стратегію імперського реваншизму Москви, а також забезпечити транзит до набуття геополітичної суб'єктності завдяки опору збройних сил та громадянського суспільства. Все це посилює рішучість ЄС щодо перспектив надання Україні статусу кандидата на членство в Євросоюзі. Все ж Україні необхідно забезпечувати динаміку активності союзницького діалогу із колективним Заходом задля реалізації подальшого протистояння російській агресії та звільнення всієї території від окупації. Водночас Україні не слід відмовлятися від стратегії повноправного набуття членства в НАТО на тлі збереження імперської загрози з боку РФ.

Перспективи подальших досліджень. Триває протистояння Росії з Україною, яке не є традиційною війною у вигляді звичного збройного конфлікту сторін. Останній є радше битвою протилежних світів, боротьбою прогресивного Заходу та відсталого пострадянської Євразії, протистоянням полярних політичних парадигм, майбутнього з минулим та інших діалектичних дихотомій. Саме тому перспективи дослідження зовнішньої політики України у контексті подолання загроз національній безпеці з боку РФ не викликають заперечень. Перед українськими та зарубіжними дослідниками постають наукові завдання зі створення прогностичних концепцій щодо подальших трансформацій на пострадянському просторі

й майбутньої політики України в рамках цього регіону. Не меш важливими будуть прогнозування стосовно місця й ролі України як на пострадянському просторі, так і в оновлених європейських та євроатлантичних структурах. Досить вагомим буде достеменний системний аналіз тридцятирічного шляху набуття Україною геополітичної суб'єктності в умовах кризи східного зовнішньополітичного вектора.

Бібліографічні посилання

1. Постанова Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (дата звернення: 11.05.2022).
2. Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень – грудень 1991 р.) : монографія. Ніжин : ТОВ Вид-во „Аспект-Поліграф”, 2006. 224 с.
3. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.
4. Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : дис. ... к. політ. н.: 23.00.04. Київ, 2000. 208 с.
5. Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2016. Вип. 17. 25-й річниці Незалежності України присвячено. С. 34–49.
6. Алексієвець М. М., Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2009. Вип. 3. С. 12–24.
7. Конституція України. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.
8. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан : монографія. Київ : „РІЦ УАННП”, 1997. 688 с.
9. Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. *Дзеркало тижня.* 2020. 20 серпня. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsirakh-do-dnja-nezalezhnosti.html> (дата звернення: 19.05.2022).
10. Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією. *Україна дипломатична. Науковий щорічник.* 2009. Вип. 10. С. 772–786.
11. Горбулін В. „Гібридна війна” як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня.* 2015. 23–30 січня. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html (дата звернення: 20.04.2022).
12. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня.* 2016. 27 серпня – 2 вересня. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-povogo-svitoporyadku_.html (дата звернення: 11.05.2022).
13. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. 132 с.
14. Парахонський Б. О. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2001. 134 с.
15. Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування : монографія. Київ : Стило, 2015. 879 с.

16. Ткаченко В. Україна: испытание Майданом. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2014. Вип. 13. С. 127–151.
17. Троян С. С. Українсько-російські відносини: інтеграційний вимір. *Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991–2013 рр.)* : монографія. Київ : [б. в.], 2014. С. 26–37.
18. Шергін С. О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2012. Вип. 18. С. 287–292.
19. Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України. *Стратегічні пріоритети.* 2016. № 4 (41). С. 30–40.
20. Ожеван М. А. Неоімперська „доктрина Путіна” та „українська криза” в оцінках західних експертів. *Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір* : кол. монографія. Київ : Центр вільної преси, 2016. С. 489–506.
21. Окситюк А. Аннексія Крима – геополітична втрата України. *Правда.* 2014. 4 июня. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/> (дата звернення: 18.05.2022).
22. Зінько І. Україна у новій геополітичній реальності: стратегічний посередник чи буфер? *Вісник Львівського університету. Серія: „Міжнародні відносини”.* 2012. Вип. 30. С. 113–120.
23. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с. англ. Т. Велимеева. Москва : Издательство АСТ, 2016. 640 с.
24. Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Полис.* 1995. № 4. С. 162–169.
25. Мехэн А. Т. Влияние морской силы на историю 1660–1783. URL: <http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html> (дата звернення: 16.05.2022).
26. Spykman N. *America’s Strategy in World Politics. The United States and balance of Power.* New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.
27. Ratzel F. *Politische Geographie.* München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 p.
28. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. 256 с.
29. Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kremlischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm> (дата звернення: 16.05.2022).
30. Манкофф Дж. Как Путин получил Крым и потерял Украину. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611> (дата звернення: 27.04.2022).
31. Mankoff J. *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics.* Lanham : Rowman & Littlefield, second edition, 2011. 359 p.
32. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West’s Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs.* 2014. Vol. 93. N. 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault> (дата звернення: 09.05.2022).
33. Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs.* 2016. Vol. 95. N. 3. May/June. P. 47–54.
34. Фридман Дж. „Горячие” точки. Геополитика, кризис и будущее мира. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 400 с.
35. Харпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

36. Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. N. 86. P. 56–65.
37. Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. 2017. 13 april. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c> (дата звернення: 09.05.2022).
38. Kalb M. *Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War*. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.
39. Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html> (дата звернення: 12.04.2022).
40. Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва : Манн, Иванов и Фебер, 2015. 464 с.
41. Fukuyama F. Putin's war on the liberal order. *Financial Times*. 4 march. URL: <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3> (дата звернення: 11.05.2022).
42. Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. з англ. Київ : Заповіт, 2013. 152 с.
43. Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions: Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.
44. Кудряченко А. Європейський вибір України: необхідність, реалії, перспективи. *Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи*. 2009. № 15. С. 147–154.
45. Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2006. Вип. 7. С. 502–523.
46. Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 201–205.
47. Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна - Європа - Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 79–90.
48. Прийдун С. В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015) : дис. ...к. і. н.: 07.00.02. Тернопіль, 2019. 302 с.
49. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (дата звернення: 11.05.2022).
50. Указ Президента України „Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України”. 5 квітня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text> (дата звернення: 21.04.2022).
51. Указ Президента Российской Федерации „О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота”. 7 апреля 1992 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/1172> (дата звернення: 22.04.2022).
52. Адамович С. В. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 65–75.
53. Рибак Н. Б. Кримська проблема в українсько-російських міждержавних відносинах 1990-х рр. *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. Держава та армія*. 2014. № 809. С. 89–97.
54. Постанова ВР РФ № 2809-1 „Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р.”. 21 травня 1992 р. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/> (дата звернення: 09.04.2022).

55. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text (дата звернення: 09.04.2022).

56. Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. 17 червня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text (дата звернення: 09.04.2022).

57. Протокол про врегулювання проблем ЧФ. 3 вересня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054#Text (дата звернення: 19.05.2022).

58. Велігодський В. М. Кримська автономія в період діяльності політичного режиму Ю. Мєшкова (лютий 1994 р. – березень 1995 р.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74510/19-Veligodskiy.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.04.2022).

59. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

60. Российско-украинские отношения : сб. документов 1990–1997 / отв. ред. А. А. Загорский; сост. В. В. Лоскутов. Москва : МИД РФ, МИД Украины, 1998. 646 с.

61. Угода між Російською Федерацією і Україною щодо Чорноморського флоту. 9 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text (дата звернення: 02.05.2022).

62. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (дата звернення: 13.05.2022).

63. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006. (дата звернення: 21.04.2022).

64. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 55–76.

65. Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон. 28 січня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text (дата звернення: 11.05.2022).

66. Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. 24 грудня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text (дата звернення: 12.05.2022).

67. Вітман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 601–606.

68. Угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 21 квітня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text (дата звернення: 15.05.2022).

69. Huseynov V. Revisiting the Ukraine crisis: realist reflections on causes and Consequences. *CES Working Papers*. 2017. Vol. IX. Issue 4. P. 582–596.

70. Горбулін В. Как победить Россию в войне будущего. Киев : Брайт Букс, 2020. 256 с.

71. Умланд А. Роль и цели Кремля в „украинском” кризисе. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120> (дата звернення: 19.04.2022).

72. Україна та Китай. Торговельно-економічне співробітництво. *Посольство України в Китайській Народній Республіці та в Монголії (за сумісництвом)*.

URL: <https://uatmic.com/posolstvo-ta-konsulstva-ukrainy-v-knr> (дата звернення: 03.05.2022).

73. Горін П. А. Українська дипломатія на Близькому Сході: Що заважає просуванню українських інтересів. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html> (дата звернення: 09.04.2022).

74. У межах робочого візиту Володимира Зеленського до Туреччини підписано низку двосторонніх документів. *Сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-robochogo-vizitu-volodimira-zelenskogo-do-turechchi-67921> (дата звернення: 20.05.2022).

References

1. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy „Pro osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy” vid 2 lypnia 1993 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine „On the Main Directions of Ukraine’s Foreign Policy” of July 2, 1993).

2. Boiko O. D. *Ukraina: vid putchu do Pushchi (serpen' – hruden' 1991 r.) : monohrafiia*. Nizhyn : TOV Vyd-vo „Aspekt-Polihraf”, 2006. 224 s. (Ukraine: from the coup to the Pushcha (August – December 1991)).

3. Matsiievskiy Yu. V. *U pasttsi hibrydnosti: zyzgazy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014)*. Chernivtsi : Knyhy – XXI, 2016. 552 s. (Trapped in Hybridity: Zigzags of Political Regime Transformations in Ukraine (1991–2014)).

4. Syvak O. V. *Formuvannia ta zdiisnennia zovnishnoi polityky Ukrainy (1990–1999 rr.) : dys. ... k. polit. n. : 23.00.04*. Kyiv, 2000. 208 s. (Formation and implementation of Ukraine’s foreign policy (1990–1999)).

5. Aleksiiievets M., Seko Ya. *Zovnishnia polityka Ukrainy: vid bahatovektornosti do bezalternatyvnosti*. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2016. Vyp. 17. 25-ii richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy prysviacheno. S. 34–49. (Ukraine’s foreign policy: from multivectorism to no alternative).

6. Aleksiiievets M. M., Seko Ya. P. *Tsyvilizatsiinyi aspekt evoliutsii ukrainskoi zovnishnoi polityky v period nezalezhnosti*. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2009. Vyp. 3. S. 12–24. (Civilizational aspect of the evolution of Ukrainian foreign policy during the period of independence).

7. *Konstytutsiia Ukrainy*. Kyiv : Yurinkom, 1996. 80 s. (Constitution of Ukraine).

8. Ivchenko O. H. *Ukraina v systemi mizhnarodnykh vidnosyn: istorychna retrospektyva ta suchasnyi stan : monohrafiia*. Kyiv : „RITs UANNP”, 1997. 688 s. (Ukraine in the system of international relations: historical retrospective and current state).

9. Korablin S. *Ekonomichna baza krainy za 29 rokiv. Trendy v tsyfrakh do Dnia Nezalezhnosti*. *Dzerkalo tyzhnia*. 2020. 20 serpnia. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsyfrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html> (The economic base of the country for 29 years. Trends in numbers for Independence Day).

10. Kudriachenko A. *Yevroatlantychnyi postup Ukrainy ta yii vidnosyny z Rosiieiu*. *Ukraina dyplomatychna. Naukovi shchorichnyk*. 2009. Vyp. 10. S. 772–786. (Ukraine’s Euro-Atlantic progress and its relations with Russia).

11. Horbulin V. *„Hibrydna viina” yak kliuchovi instrument rosiiskoi heostrategii revanshu*. *Dzerkalo tyzhnia*. 2015. 23–30 sichnia. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/>

gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html („Hybrid war” as a key tool of Russia’s revenge geostrategy).

12. Horbulin V. Khytromudra nevyznachenist novoho svitoporiadku. *Dzerkalo tyzhnia*. 2016. 27 serpnia – 2 veresnia. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-nevyznachenist-novogo-svitoporyadku-_.html (The intricate uncertainty of the new world order).

13. Horbulin V. P., Vlasiuk O. S., Kononenko S. V. Ukraina i Rosiia: dev’iaty val chy kytaiska stina : monohrafiia. Kyiv : NISD, 2015. 132 s. (Ukraine and Russia: The Ninth Shaft or the Great Wall of China).

14. Parakhonskyi B. O. Stratehichni interesy Ukrainy v krainakh Chornomorskoho rehionu ta problemy natsionalnoi bezpeky : monohrafiia. Kyiv : NISD, 2001. 134 s. (Ukraine’s strategic interests in the Black Sea region and national security issues).

15. Perepelytsia H. M. Ukraina – Rosiia: viina v umovakh spivisnuvannia : monohrafiia. Kyiv : Stylos, 2015. 879 s. (Ukraine-Russia: War in Coexistence).

16. Tkachenko V. Ukraina: ispytanie Majdanom. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii : Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2014. Vyp. 13. S. 127–151. (Ukraine: test by Maidan).

17. Troian S. S. Ukrainsko-rosiiski vidnosyny: intehratsiinyi vymir. *Ukraina v suchasni systemi dvo- i bahatoronnykh vidnosyn (1991–2013 rr.)* : monohrafiia. Kyiv : [b. v.], 2014. S. 26–37. (Ukrainian-Russian blueprints: integration world).

18. Sherhin S. O. Heopolitychni priorytety Ukrainy i Rosii v konteksti neoievrazijskoi paradyhmy rozvytku. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. 2012. Vyp. 18. S. 287–292. (Geopolitical priorities of Ukraine and Russia in the context of the neo-Eurasian development paradigm).

19. Ozhevan M. A. Hlobalna viina stratehichnykh naratyviv: vyklyky ta ryzyky dlia Ukrainy. *Stratehichni priorytety*. 2016. N. 4 (41). S. 30–40. (Global war of strategic narratives: tactic wikis for Ukraine).

20. Ozhevan M. A. Neoimperska „doktryna Putina” ta „ukrainska kryza” v otsinkakh zakhidnykh ekspertiv. *Rehionalni stratehii SShA i Yevropy: zovnishnopolitychnyi i bezpekovi vymir* : kol. monohrafiia. Kyiv : Tsentr vilnoi presy, 2016. S. 489–506. (Neo-imperial „Putin’s doctrine” and „Ukrainian crisis” in the assessments of foreign experts).

21. Oksityuk A. Anneksiya Kryma – geopoliticheskaya poterya Ukrainy. *Pravda*. 2014. 4 iyunya. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/> (The annexation of Crimea is a geopolitical loss of Ukraine).

22. Zinko I. Ukraina u novii heopolitychnii realnosti: stratehichni poserednyk chy bufer? *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: „Mizhnarodni vidnosyny”*. 2012. Vyp. 30. S. 113–120. (Ukraine in the new geopolitical reality: a strategic mediator or buffer?).

23. Hantington S. Stolknovenie civilizacij / per. s angl. T. Velimeeva. Moskva : Izdatel'stvo AST, 2016. 640 s. (Clash of civilizations).

24. Makkinder H. Dzh. Geograficheskaya os istorii. *Polis*. 1995. N. 4. S. 162–169. (Geographic axis of history).

25. Mehen A. T. Vliyanie morskoy sily na istoriyu 1660–1783. URL: <http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html> (The Influence of Sea Power on History 1660-1783).

26. Spykman N. Americas Strategy in World Politics. The United States and balance of Power. New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.

27. Ratzel F. Politische Geographie. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 p.

28. Bzhezinskij Z. Velikaya shahmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy / per. s angl. O. Yu. Ural'skoj. Moskva : Mezhdunar.

otnosheniya, 1998. 256 s. (Great chessboard. American dominance and its geostrategic imperatives).

29. Shevcova L. Kreml' ishchet bolee gibkuyu formulu uderzhaniya Ukrainy na svoej orbite. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ishchet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm> (The Kremlin is looking for a more flexible formula to keep Ukraine in its orbit).

30. Mankoff Dzh. Kak Putin poluchil Krym i poteryal Ukrainu. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611> (How Putin got Crimea and lost Ukraine).

31. Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics. Lanham : Rowman & Littlefield, second edition, 2011. 359 p.

32. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. N. 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>

33. Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. N. 3. May/June. P. 47–54.

34. Fridman Dzh. „Goryachie” tochki. Geopolitika, krizis i budushee mira. Sankt-Peterburg : Piter, 2016. 400 s. („Hot Spots”. Geopolitics, crisis and the future of the world).

35. Kharpen M. Kh. Viiny Putina. Chechnia, Hruziia, Ukraina: nezasvoieni uroky mynuloho. Kharkiv : Vivat, 2015. 304 s. (Putin's war. Chechnya, Georgia, Ukraine: Unlearned Lessons from the Past).

36. Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. N. 86. P. 56–65.

37. Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. 2017. 13 april. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>

38. Kalb M. Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.

39. Motyl A. Russias Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html>

40. Stent A. Pochemu Amerika i Rossiya ne slyshat drug druga? Vzglyad Vashingtona na novejshuyu istoriyu rossijsko-amerikanskih otnoshenij / per. s angl. E. Lalayan. Moskva : Mann, Ivanov i Feber, 2015. 464 s. (Why America and Russia do not hear each other? Washington's view of the recent history of Russian-American relations).

41. Fukuyama F. Putins war on the liberal order. *Financial Times*. 4 march. URL: <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3>

42. Sherr Dzh. Zhestkaya diplomatiya i myagkoe prinuzhdenie: rossijskoe vliyanie za rubezhom / per. z anhl. Kyiv : Zapovit, 2013. 152 s. (Hard Diplomacy and Soft Coercion: Russian Influence Abroad).

43. Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions: Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

44. Kudriachenko A. Yevropeiskiy vybir Ukrainy: neobkhidnist, realii, perspektyvy. *Svitova ta ukrainska dyplomatiia: istorychnyi dosvid, suchasnyi stan, perspektyvy*. 2009. N 15. S. 147–154. (Ukraine's European choice: necessity, realities, prospects).

45. Kudriachenko A. Heopolitychni dylemy suchasnoi Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna. Naukovyi shchorichnyk*. 2006. Vyp. 7. S. 502–523. (Geopolitical dilemmas of modern Ukraine).

46. Mokliak S. P. Ukraina v suchasnomu heopolitychnomu prostori ta problemy zabezpechennia yii voiennoi bezpeky. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. 2009. Vyp. 15. S. 201–205. (Ukraine in the modern geopolitical space and the problems of ensuring its military security).

47. Pryidun S. Istoryko-heopolitychni peredumovy ta osnovni etapy formuvannia zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2017. Vyp. 19. S. 79–90. (Historical and geopolitical preconditions and main stages of formation of Ukraine's foreign policy).

48. Pryidun S. V. Transformatsiia zovnishnoi polityky Ukrainy: yevropeisko-atlantychnyi aspekt (1991–2015) : dys. ...k. i. n.: 07.00.02. Ternopil, 2019. 302 s. (Transformation of Ukraine's foreign policy: the Euro-Atlantic aspect (1991–2015)).

49. Uhoda pro stvorennia Spivdruzhnosti Nezaleznykh Derzhav vid 10 hrudnia 1991 r. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (Agreement establishing the Commonwealth of Independent States of December 10, 1991).

50. Ukaz Prezydenta Ukrainy „Pro nevidkladni zakhody po budivnytstvu Zbroinykh syl Ukrainy”. 5 kvitnia 1992 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text> (Decree of the President of Ukraine „On Urgent Measures for the Construction of the Armed Forces of Ukraine”. April 5, 1992).

51. Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii „O perehode pod yurisdikciyu Rossijskoj Federacii Chernomorskogo flota”. 7 aprelya 1992 g. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/1172> (Decree of the President of the Russian Federation „On the transfer of the Black Sea Fleet under the jurisdiction of the Russian Federation”. April 7, 1992).

52. Adamovych S. V. Faktor Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii v suspilnopolitychnomu zhytti Ukrainy (1991–2012 rr.). *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii*. 2012. Vyp. 22. S. 65–75. (Factor of the Black Sea Fleet of the Russian Federation in the socio-political life of Ukraine (1991–2012)).

53. Rybak N. B. Krymska problema v ukrainsko-rosiiskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh 1990-kh rr. *Visnyk Natsionalnoho universytetu „Lvivska politekhnikha”. Derzhava ta armii*. 2014. N. 809. P. 89–97. (The Crimean problem in Ukrainian-Russian interstate relations in the 1990s).

54. Postanova VR RF N. 2809-1 „Pro pravovu otsinku rishen derzhavnoi vlady RRFSR zi zminy statusu Krymu, pryiniatykh u 1954 r.”. 21 travnia 1992 r. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/> (Resolution of the Verkhovna Rada of the Russian Federation N. 2809-1 „On the legal assessment of decisions of the state authorities of the RSFSR to change the status of Crimea, adopted in 1954”. May 21, 1992).

55. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro podalshyi rozvytok mizhderzhavnykh vidnosyn vid 23 chervnia 1992 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the further development of interstate relations of June 23, 1992).

56. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro nevidkladni zakhody po formuvanniu Viiskovo-Morskykh Syl Ukrainy ta Viiskovo-Morskoho Flotu Rosii na bazi Chornomorskoho flotu. 17 chervnia 1993 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on urgent measures for the formation of the Ukrainian Navy and the Russian Navy on the basis of the Black Sea Fleet. June 17, 1993).

57. Protokol pro vrehuliuivannia problem ChF. 3 veresnia 1993 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054#Text (Protocol on the settlement of the Black Sea Fleet problems. September 3, 1993).

58. Velihodskiy V. M. Krymska avtonomiia v period diialnosti politychnoho rezhymu Yu. Mieshkova (liutyi 1994 r. – berezen 1995 r.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74510/19-Veligodskiy.pdf?sequence=1> (Crimean autonomy during the period of the political regime of Yu. Meshkov (February 1994 – March 1995)).

59. Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front. / za zah. red. V. P. Horbulina. Kyiv : NISD, 2017. 496 s. (World Hybrid War: Ukrainian Front).

60. Rossijsko-ukrainskie otnosheniya : sb. dokumentov 1990–1997 / otv. red. A. A. Zagorskij; sost. V. V. Loskutov. Moskva : MID RF, MID Ukrainy, 1998. 646 s. (Russian-Ukrainian Relations: Collection of Documents 1990–1997).

61. Uhoda mizh Rosiiskoiu Federatsiieiu i Ukrainoiu shchodo Chornomorskoho flotu. 9 chervnia 1995 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text (Agreement between the Russian Federation and Ukraine on the Black Sea Fleet. June 9, 1995).

62. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro status ta umovy perebuvannia ChF na terytorii Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the status and conditions of the Black Sea Fleet's stay on the territory of Ukraine).

63. Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu vid 14 sichnia 1998 r. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation of January 14, 1998).

64. Vidnianskyi S. V., Martynov A. Yu. Zovnishnia polityka Ukrainy: evoliutsiia kontseptualnykh zasad ta problemy realizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2011. N. 4. P. 55–76. (Ukraine's foreign policy: the evolution of conceptual principles and problems of implementation).

65. Dohovir mizh Ukrainoiu i RF pro ukrainsko-rosiiskyi derzhavnyi kordon. 28 sichnia 2004 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text (Agreement between Ukraine and Russia on the Ukrainian-Russian state border. January 28, 2004).

66. Dohovir pro spivrobitnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoj protoky. 24 hrudnia 2003 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text (Agreement on cooperation in the use of the Sea of Azov and the Kerch Strait. December 24, 2003).

67. Vitman K. M. Intehratsiini protsesy na postradianskomu prostori yak prodovzhennia dezintehtatsii SRSR. *Derzhava i pravo*. 2010. N. 48. S. 601–606. (Integration processes in the post-Soviet space as a continuation of the disintegration of the USSR).

68. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu z pytan perebuvannia Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy. 21 kvitnia 2010 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the stay of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine. April 21, 2010).

69. Huseynov V. Revisiting the Ukraine crisis: realist reflections on causes and Consequences. *CES Working Papers*. 2017. Vol. IX. Issue 4. P. 582–596.

70. Gorbulin V. Kak pobedit' Rossiyu v vojne budushchego. Kiev : Brajt Buks, 2020. 256 s. (How to defeat Russia in the war of the future).

71. Umland A. Rol' i celi Kremlya v „ukrainskom” krizise. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120> (The role and goals of the Kremlin in the „ukrainian” crisis).

72. Ukraina ta Kytai. Torhovelno-ekonomichne spivrobitnytstvo. *Posolstvo Ukrainy v Kytaiskii Narodnii Respublitsi ta v Monholii (za sumisnytstvom)*. URL: <https://uatmic.com/posolstvo-ta-konsulstva-ukrainy-v-knr> (Ukraine and China. Trade and economic cooperation).

73. Horin P. A. Ukrainska dyplomatiia na Blyzkomu Skhodi: Shcho zavazhaie prosuvanniu ukrainskykh interesiv. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html> (Ukraine and China. Trade and economic cooperation).

74. U mezhakh robochoho vizytu Volodymyra Zelenskoho do Turechchynu pidpysano nyzku dvostoronnikh dokumentiv. *Sait Prezydenta Ukrainy*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-robochogo-vizytu-volodimira-zelenskogo-do-turechchi-67921> (A number of bilateral documents were signed during Volodymyr Zelensky's working visit to Turkey).

Стаття надійшла до редакції 23.05.2022

Дискутована етнічність: законодавчий статус і реалізація мовних прав кашубів у Польщі

Олександр Васюков,
аспірант, Європейський
університет

Oleksandr Vasiukov,
PhD student, European
University

ORCID: 0000-0002-9590-4840
ocean14@meta.ua

Анотація. Стаття присвячена дослідженню сучасного правового статусу кашубської меншини у Польщі. Кашуби – це західнослов'янська міноритарна етнічна група, яка у 2005 р. була визнана регіональною мовною спільнотою. Спираючись на матеріали, зібрані під час тривалої етнографічної роботи в місцях компактного розселення кашубів, автор аналізує досвід реалізації мовних прав кашубів та рецепцію державної етнополітики в спільноті.

Як показує дослідження, мовне визнання, яке початково сприймалося регіоналістами у Кашубії як перемога, нині все більше піддається критиці членами етнічної групи. Процеси стрімкої мовної асиміляції серед кашубів провокують етнічних активістів до переосмислення теперішнього правового статусу та прагнення його підвищення у вигляді визнання кашубів окремим народом або етнічною меншиною у Польщі. Викладені у статті матеріали доводять, що нині можливість такого визнання жваво обговорюється кашубами та викликає суперечливі оцінки як усередині спільноти, так і за її межами.

Разом з тим, аналіз соціолінгвістичного статусу кашубської мови, представлений у статті, показує, що мова і надалі залишається ключовим маркером етнічного самовизначення кашубів, хоча в активістському середовищі поступово зароджується дискусія щодо можливої зміни у концептуалізації кашубського суспільства, його трансформації від мовної спільноти до культурної. Наразі ж ідеологія кашубського мовного відродження співіснує з двомовними або переважно польськомовними практиками етнічного активізму.

Ключові слова: кашуби, Польща, кашубська мова, етнічна ідентичність, нація, меншина, мовний активізм.

An ethnicity discussed: Legal status and the realization of language rights among Kashubians in Poland

Abstract. This article is focused on the study of the current legal status of the Kashubian minority in Poland. The Kashubians are a West Slavic minority ethnic group that was recognized as a regional language community in 2005. Based on the materials collected during a long-term ethnographic fieldwork in places of compact settlement of ethnic Kashubians, the author analyzes the experience of realization of language rights among Kashubians and the community's perception of the state ethnic policy.

As this study will show, language recognition, which has been perceived initially by regionalists in Kashubia as a victory, is now criticized more and more by members of the

ethnic group. The processes of rapid language assimilation among Kashubians provoke ethnic activists to rethink their current legal status and seek to increase it by recognizing the Kashubians as a separate people or ethnic minority in Poland. As the materials of this article show, today the possibility of such recognition is hotly debated by the Kashubians and causes disputing attitudes both inside and outside the community.

At the same time, the analysis of the sociolinguistic status of the Kashubian language presented in the article shows that language remains a key marker of Kashubian ethnic self-determination, though the regional activist community is gradually debating a possible change in the conceptualization of Kashubian society, its transformation from linguistic to the cultural community. Meanwhile the ideology of the Kashubian language revival coexists with bilingual or predominantly Polish-speaking practices of ethnic activism.

Key words: Kashubians, Poland, Kashubian language, ethnic identity, nation, minority, linguistic activism.

Вступ. Кашуби – західнослов'янська етнічна міноритарна група, яка проживає вздовж Балтійського узбережжя на півночі Польщі. У польському політичному та науковому дискурсі до кінця ХХ ст. кашуби розглядалися переважно як етнографічна група поляків, а кашубська мова – як архаїчний діалект польської. Сьогодні у країні нараховується до півмільйона етнічних кашубів, з яких лише частина зберігає володіння рідною мовою. Однак саме мовна специфіка кашубів визначає юридичний статус усієї спільноти. У 2005 р. кашуби були визнані єдиною у Польщі регіональною мовною спільнотою, що суттєво вплинуло на процес мовної стандартизації у Кашубії та підвищення мовного престижу.

Сьогодні у нашому розпорядженні є досвід півтора десятиліть функціонування кашубської меншини в цьому юридичному статусі, тож можемо підбити підсумки щодо реалізації мовних прав кашубів та дискусії, яка точиться у цій спільноті.

Результати нашого дослідження засвідчили, що неоднозначне сприйняття концепції регіональної мови, помножене на процеси мовної асиміляції, яка сьогодні стрімко відбувається серед кашубів, підштовхує окремих представників групи вимагати підвищення свого законодавчого статусу в якості окремого народу чи етнічної меншини у Польщі.

Мета нашого дослідження полягає у тому, щоб довести, що за суспільними дебатами про юридичний статус невеликої етнічної групи в Центральній Європі криються більш глибокі проблеми існування меншини у сучасній національній державі, травматичний досвід усвідомлення своєї мовної та етнічної відмінності, конструювання та постійне перетинання традиційних і нових етнічних кордонів [1, с. 15–18], а також драматична рефлексія щодо збереження групової ідентичності.

Дослідницький контекст. Етнічна культура і мовні процеси серед автохтонного слов'янського населення Кашубії здавна привертала увагу науковців [2, с. 3]. Багато в чому традиція наукового дослідження кашубів визначалася і формувалася політичною ситуацією та конкуренцією кількох національних проєктів (перш за все польського та німецького), які змагалися за включення населення Померанії до свого складу. Перші

професійні етнографічні та лінгвістичні студії, присвячені мовній ситуації в Кашубії, з'являються ще в середині XIX ст. Численні етнографи, філологи та історики намагалися з'ясувати, ким є кашуби – колонізованими німцями, германізованими поляками чи окремим слов'янським народом [3, с. 13], нащадком давніх поморських племен, які, на відміну від сусідніх полабів¹, не розчинилися в середовищі більш чисельних народів? З огляду на проблеми, що нас цікавлять, звернемо увагу лише на ключові праці, які заклали основи сучасної наукової дисципліни – кашубістики².

У 1856 році в Кашубії працював петербурзький славіст Олександр Гільфердинг, який одним з перших зафіксував мовну асиміляцію кашубів, заповідаючи близьке зникнення цієї мови у цілому ряді місцевостей Кашубії. Вчений зазначав: „Язык кашубов и померанских словинцев есть последний живой остаток прибалтийского наречия, объем которого в средние века был, по крайней мере, равен объему наречия польского, но которое несчастные обстоятельства мало-по-малу стерли и стирают с лица земли. Поэтому мнение, господствующее в образованном классе туземцев, будто кашубское наречие есть лишь искаженный польский язык, совершенно ложно: это то же самое, как если бы кто-нибудь стал уверять, что малороссийский язык есть испорченный великорусский” [4, с. 81]. Подібною ж точки зору дотримувався лінгвіст Бодуен де Куртене, який у 1897 р. писав: „Вся кашубская языковая область во всем свойственном ей диалектном разнообразии должна быть рассматриваема как одно целое и противопоставлена всей польской языковой области. Нет никаких оснований для того, чтобы подгонять кашубские говоры под одну из диалектных групп польской языковой области” [5, с. 91]. І хоча сам дослідник послідовно називає кашубів народом, далі він пише: „В политической жизни кашубы идут рука об руку с поляками, чувствую себя поляками, и хотят быть поляками” [5, с. 93].

Позиція більшості польських учених кінця XIX – початку XX ст. суттєво відрізнялась у цьому питанні. Стратегічне зацікавлення Польщі у Помор'ї та багатовікова боротьба з німцями за вихід до Балтійського моря сприяли бажанню польських політичних та наукових еліт зобразити кашубів як питомо польське населення регіону. У 20–30-х рр. XX ст. у польській етнографії вже сформувалися доволі чіткі етнографічні класифікації країни, в яких можливість визнання кашубів окремим народом, а кашубської – окремою мовою сприймалися доволі критично. Саме мовна близькість польської та кашубської (реальна чи уявна) була головним аргументом у суперечках політиків та вчених щодо визначення кашубів та демонструвалась як доказ польської національної ідентичності місцевого населення. Зокрема, у 1929 р. класик польської етнографії Адам Фішер писав: „Кашуби, вірні своїй мові, врятували для Польщі доступ до власного моря. Звідси походить

¹ Полаби – група західнослов'янських племен, які у середньовіччі населяли значні терени на півночі та північному сході сучасної Німеччини. Полабська мова остаточно зникла у другій половині XVIII ст.

² Усім, хто цікавиться історією досліджень кашубів, можемо порадити спеціальну розвідку Зигмунта Шультки [2].

легко зрозуміла зацікавленість, з якою німці заперечують польськість цього населення всупереч науковим доказам, продемонстрованими нашими вченими” [6, с. 11].

Після Другої світової війни риторика описання кашубів дещо змінюється. Комуністична влада наклала неофіційне табу на те, що і як можна було писати про кашубів. Кашубам відводилася роль етнографічної групи поляків із яскравою фольклорною та мовною самобутністю. Саме в цей період ми отримуємо якісні діалектологічні, лексикографічні та граматичні студії [7–9] з мови місцевого населення, що, однак, збігалось з початком масового переходу етнічної групи на польську мову. Після повалення комуністичного режиму з’являються перші публікації, в яких можна було вільно писати про палітру етнонаціональних та лінгвістичних ідентичностей кашубського населення [10–12]. Сьогодні в нашому розпорядженні є певний корпус якісних соціологічних, соціолінгвістичних та антропологічних досліджень, в яких аналізуються мовні процеси [13] та етнічний активізм [14–16] у сучасній Кашубії. Увага вчених частково пояснюється наданням кашубам статусу мовної регіональної спільноти. Разом з тим, у нас досі немає ґрунтовних досліджень досвіду реалізації цього статусу та забезпечення мовних прав кашубів на практиці. Цілий шерег питань залишаються відкритими: вплив статусу регіональної мови на стандартизацію кашубської, мовний зсув у Кашубії та типи сучасних носіїв кашубської мови, практики мовної ревіталізації та внутрішньогрупові дискусії щодо можливого підвищення правового статусу кашубів як етнічної меншини у Польщі. Сподіваємося, наша робота останніх років допоможе заповнити ці лакуни.

Польова робота та методи дослідження. Матеріал для цієї статті збирався під час польової антропологічної роботи, яка триває з 2018 р. до сьогодні на теренах етнічної Кашубії у Поморському воєводстві Польщі. Наші етнографічні експедиції відбуваються у всіх історико-етнографічних субрегіонах Кашубії: північному (Пуцький, Вейгерівський), центральному (Картузький, Лемборський) і південному (Косцезький, Хойницький повіти). Це дало змогу охопити дослідженням кашубів з близько двох десятків населених пунктів, серед яких є як великі та середні міста, так і невеликі містечка і села. Ми працюємо як в етнічно гомогенних місцевостях, так і там, де кашуби сьогодні становлять меншість населення. Початково основними інформантами виступали етнічні та мовні активісти, що пояснюється нашою прихильністю до конструктивістської концепції „етнічності без груп” [17, с. 47] та першочерговою потребою у пошуку саме тих співбесідників, які вирізняються високим рівнем рефлексії щодо мовної ситуації та етнічної ідентичності у своїй спільноті. Пізніше, завдяки методу „снігового кому”, нам вдалося поширити коло інформантів за рахунок їхніх родичів, колег та сусідів, що дозволило отримувати більш об’єктивну інформацію від кашубів, не ангажованих у соціальний активізм. Основними методами збору інформації були глибинне напівструктуроване інтерв’ю, а також тривале спостереження за мовними практиками місцевого населення. Окрім того,

разом з нашими інформантами ми реалізовували етнографічні прогулянки (ethnographic walks) [18, с. 213] та досліджували лінгвістичний ландшафт сучасної Кашубії.

Опрацьовуючи тексти інтерв'ю, ми спиралися на метод критичного дискурс-аналізу (КДА), який передбачає, що у мовленнєвому акті відтворюються та трансформуються уявлення про те, як влаштований світ, суспільство та культура [19, с. 18]. Наш вибір цього методу пояснюється специфікою роботи серед міноритарної мовної та етнічної спільноти. Принципи КДА найкраще дозволяють виявляти механізми того, як дискурс бере участь у конструюванні та відтворенні соціального домінування, а також можливості йому протистояти. Це змушує нас вказати на певну методологічну пересторогу. Зокрема, феномен культурного, етнічного та мовного „домінування” або „пригнічення” в нашому аналізі представлений з погляду саме членів міноритарної групи. Така орієнтація на „голос” соціальних груп, що вважають себе пригніченими, є однією з особливостей КДА [20, с. 444].

Кашуби як західнослов'янська міноритарна етнічна група: чисельність, розселення та дилема самовизначення

Намагаючись з'ясувати чисельність кашубського населення у сучасній Польщі, ми можемо спиратися на кілька джерел інформації: переписи населення, що реалізуються державою, експертні оцінки етнографів та соціологів, а також суб'єктивні припущення самих членів етнічної групи, висловлені під час інтерв'ю. Складність точного підрахунку кашубів пояснюється тим, що етнографи іноді схильні розглядати як кашубів групи населення, які, можливо, ідентифікують себе інакше. При цьому є певна кількість респондентів, які дійсно вважають себе кашубами, але намагаються під час перепису декларувати себе поляками.

Як окрему категорію населення, кашубів почали враховувати у польських переписах лише з 2002 р. Тоді свою національність³ як кашубську вказало лише 5,1 тис. осіб. Про нереалістичність такої цифри свідчив навіть той факт, що більш ніж 56 тис. осіб вказало кашубську основною мовою домашнього ужитку [21, с. 40]. Вже тоді було очевидно, що більшість етнічних кашубів записалася поляками. Змінена методика перепису 2011 р., яка, зокрема, дозволила респондентам вказувати подвійну ідентичність, привела до геть інших результатів. Так, кашубами за національністю себе назвали 233 тис. осіб, з яких майже 16 тис. (7% від групи) вважали себе виключно кашубами, решта – вказала дві етнічності. Також 108 тис. чоловік зазначили володіння кашубською мовою [22, с. 70]. Ці результати вказують на складну структуру вподобань в етнічній самоідентифікації сучасних кашубів. Стратегії декларації етнічності, реалізовані нашими інформантами, стануть предметом окремої розвідки, але зазначимо, що для спільноти в цілому характерна бінарна (в основному кашубсько-польська або польсько-кашубська) модель етнічного самовизначення. При цьому ми

³ У методології польського перепису фігурує термін „національність” („narodowość”), під яким мається на увазі етнічна належність респондента.

не можемо не помітити зростання кількості людей, котрі вважають себе тільки кашубами, а свою спільноту – окремим від поляків народом. Такі дані демонструють не тільки переписи, але й наші інтерв'ю:

„Я в переписі вказала і польську, і кашубську національність. Польську – на першому місці. Хоч я і пропагую дуже кашубську культуру, викладаю кашубську, але все ж польськість дуже глибоко сидить в мені. Думаю, що це неможливо розділити... Я ще маю зрости до цього” (ж., 47 р., Косцежина).

„Під час перепису я вказав себе як кашуба і поляка. Кашуб як перша національність, поляк як друга. Сьогодні я шкодую про це. Думаю, зараз я б так не вчинив. Наступного разу я вкажу себе тільки як кашуба” (ч., 25 р., Вейгероно).

На момент написання статті результати останнього перепису населення Польщі (2021) ще не були опубліковані, тож з нетерпінням чекаємо на них. Хоча ми маємо усвідомлювати, що аналізувати такі дані потрібно з усією обережністю. Як показують роботи теоретиків націоналізму [23, с. 158], державний підрахунок етнічного різноманіття може не тільки відобразити реальну структуру населення, але, закріпившись інституційно, безпосередньо конструювати „демографічну топографію”. Формування номенклатури народів, боротьба за приписання спільнот з множинною ідентичністю до складу більш чисельних етнічних груп з метою перерозподілу політичної влади особливо загострюється в ході перепису. Наприклад, це переконливо показує політика „етнічної інтеграції аварців”, яка передбачає включення до їхнього складу 13 самостійних у мовному відношенні андо-цезьких етнічних спільнот [24, с. 96–99]⁴.

Реалізований державою підрахунок населення є не єдиним джерелом, на яке ми можемо спиратися в намаганні визначити чисельність кашубів. Окрім переписів, у нашому розпорядженні також є спеціальні етнографічні дослідження з експертними оцінками, які іноді помітно контрастують з офіційними даними. Ще наприкінці XIX ст. чисельність кашубів оцінювалась від 100 до 167 тис. осіб [26; 27]. У кінці 1980-х рр., за підрахунками Марека Лятошека, в Гданському Помор'ї проживало вже близько 0,5 млн кашубів, з яких близько 300 тис. зберігало володіння кашубською мовою [11, с. 12]. В 1997–2004 рр. у тому самому регіоні проводив свої дослідження Ян Мордавський, який шляхом масштабного анкетування та аналізу міграційних змін нарахував 566 тис. кашубів. Згідно з цим дослідженням, у деяких повітах Поморського воєводства кашуби мають становити етнічну більшість населення або помітну меншість: у Картузькому (83,8%), Пуцькому (64,6%), Косцезькому (61,4%), Вейгеровському (47,9%), Битовському (34,9%), Гданському (21%) [12, с. 43].

⁴ Узагалі, радянський досвід „укрупнення народів” є продуктивним джерелом для аналізу практик конструювання етнічних таксономій, до якого дедалі частіше звертаються етносоціологи. Зокрема, радимо читачу одну з останніх робіт у цій галузі, присвячених конструюванню алтайців з кількох окремих тюркомовних етнічних груп [25].

Якщо враховувати ці дані, може скластися враження, що результати перепису „не помічають” близько половини етнічної групи. Серед можливих причин такої розбіжності ми можемо припустити недосконалість методики перепису, свідоме викривлення результатів з боку держави і упередженість агентів перепису, та навіть свідому стратегію частини спільноти, спрямовану на послідовне приховання власного кашубського походження. Під час нашої польової роботи ми реєстрували прояви всіх цих факторів.

Так, деякі інформанти повідомляли нам, що вони особисто були свідками фальсифікацій під час перепису. Відповідно до цих свідчень, працівники перепису іноді свідомо записували поляками людей, які вказували іншу етнічність, або ж схилили їх до вибору польської опції.

„У 2002 році я особисто знав приклади... Ми навіть потім подавали справу до суду... Я знаю гміни, де люди вказували кашубську національність і мову, а потім... хтось, хто мав доступ до цих результатів... виправляв їх... наче ніяких таких людей там не було” (ч., 36 р., Реда).

Важливим чинником також залишається „етнічний комплекс”, пов’язаний зі сором’язливим прихованням свого етнічного походження. Експерти з кашубської ідентичності вказують, що такий комплекс став результатом низького соціального престижу кашубської культури та мови протягом багатьох десятиліть [10, с. 112]. Наші інтерв’ю фіксували численні прояви стереотипного сприйняття кашубів як відсталого сільської неосвіченої спільноти. Іноді ж приховувати свою етнічність та володіння мовою кашубів змушував досвід дискримінаційних практик комуністичних часів.

„Деякі люди соромляться вказувати кашубську ідентичність. Це особливо справедливо для старшого покоління... Вони вічно бояться вибиватися. Просто... вони всі ще пам’ятають, як їхні батьки підписували національні декларації. Це породжує страх. Вони хочуть... якщо вони вже живуть у Польщі... вказувати себе поляками... з метою... я не знаю... ну, щоб ніхто їм нічого поганого не зробив” (ч., 28 р., Гдиня).

Досвід нашої польової роботи дає нам змогу припустити ще один чинник, який впливає на підрахунки чисельності спільноти – відсутність сталої традиції декларації своєї етнічності як кашубської. Як окрему етнічну групу, кашубів враховують у переписах лише з 2002 р. Багато людей, особливо старшого віку, за звичкою і далі називають себе поляками у стосунках із представником держави. Спираючись на спогади інформантів, доцільно говорити про певну інерцію спільноти:

„У 2002 році я брав участь в агітаційній кампанії за декларацію кашубської етнічності... Багато людей були дуже здивовані і не розуміли, про що ми говоримо” (ч., 36 р., Реда).

З’ясувалося, що занесення кашубської опції у переписні анкети автоматично не розтлумачило місцевому населенню, хто має її використовувати. Як пригадують наші інформанти, в умовах бінарної, поліетнічної, а іноді навіть неокресленої чітко етнонаціональної ідентичності

мешканців Кашубії місцеві діячі зробили ставку на лінгвістичний характер спільноти:

„Коли був перепис, ZKP⁵ пропагував усіяко: "Якщо кажеш жо⁶ – записуйся кашубом". В результаті цього кашубами записалося стільки людей, які навіть пару слів зв'язати по-кашубськи не можуть” (ч., 54 р., Картузи).

Як бачимо, мовна практика населення була покладена в основу етнічної класифікації. До того ж, доцільно говорити не про реальну, а уявну, приписану практику, адже справжні мовні компетенції респондентів ніким не бралися до уваги. Побутувала думка, якщо ти кашуб, то неодмінно мусиш „йокати”.

Абсолютна більшість спільноти (98%) проживає у межах Поморського воєводства на півночі країни [22, с. 47]. Кашуби, які становлять більшість лише в кількох центральнопоморських повятах, є переважно селянами. Так, 64,6% кашубів проживають у сільській місцевості, що робить їх однією з найменш урбанізованих груп у Польщі [22, с. 50]. В єдиному великому міському центрі регіону – місті Гданську кашуби є абсолютною меншістю (4–5%) із загальної кількості населення у 470 тис. [28, с. 49]. Значна присутність кашубів помітна лише в невеликих містах та селищах з населенням менше 50 тис. чол.: Картузи (92% з 19 тис.), Косцежина (82% з 23 тис.), Пуцьк (71% з 11 тис.), Вейгеро (41% з 49 тис. чоловік) [28, с. 48]. Водночас кашуби є однією з найбільш віруючих етнічних груп країни. Під час інтерв'ю наші інформанти часто називали свій регіон одним з найбільш релігійних у країні. Дійсно, 96,5% спільноти вважає себе римо-католиками, що виділяє кашубів навіть на загальнопольському тлі, для якого характерна висока релігійність (88,9% всього населення – віруючі) [22, с. 102]. Неочікувано для нас це іноді впливало на хід польової роботи, оскільки доступ до деяких кіл інформантів та успіх роботи в кількох місцевостях багато в чому залежав від прихильності до особи автора місцевих ксьондзів.

Підсумовуючи вище вказане, зазначимо, що сьогодні кашуби є другою за чисельністю (після сілезців) меншиною Польщі, для якої характерна непольська, або альтернативна польській, етномовна ідентичність. Стрімке зростання кількості людей, які готові ідентифікувати себе як кашубів (у тому числі виключно як кашубів), свідчить про поступову зміну в традиційних моделях етнонаціональної ідентифікації членів спільноти.

Сучасний правовий стан спільноти та специфіка його реалізації

У польській політичній традиції кашуби послідовно сприймалися та описувалися як етнографічна група поляків. Однак ухвалення у 2005 році Закону „Про національні, етнічні меншини та регіональну мову”, основного правового акта, що регулює міжетнічні відносини в країні, породило цілий виток дискусій щодо правового статусу кашубів. Положення закону розрізняють національні та етнічні меншини у країні. Відповідно до ст. 2 закону етнічна та національна меншина – це міноритарна група

⁵ Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie (Кашубсько-Поморська асоціація) – найбільша етнічна організація, яка представляє інтереси кашубів у Польщі.

⁶ „Jo” – „так” по-кашубськи, на відміну від польського „tak”.

польських громадян, яка за своєю культурою, мовою та традиціями суттєво відрізняється від іншої частини населення, що проживає на території Польщі на менше 100 років, прагне збереження своєї мови, культури, традиції та усвідомлює свою історичну, етнічну та національну єдність [29]. Єдина різниця між етнічною та національною меншиною полягає у наявності в останньої зв'язку зі зовнішньою реалізованою державою. Так, національними меншинами у Польщі визнані: білоруси, чехи, литовці, німці, вірмени, росіяни, словаки, українці, євреї, а етнічними: караїми, лемки, роми, татари.

Кашуби відсутні у списку законодавчо визнаних етнічних меншин, хоч теоретично і можуть претендувати на таке визнання. Проте текст закону містить положення про регіональну мову, якою сьогодні у Польщі визнана лише одна – кашубська. Відповідно до цього, у польському юридичному, політичному та публічно-офіційному дискурсі кашуби дістали окреслення регіональної мовної спільноти. Відтепер гміни, у яких не менше 20% населення становлять кашуби, можуть надавати кашубській мові статусу мови-помічника (поль. *język pomocniczy*). Такий адміністративний статус дозволяє вживати кашубську в документообігу, під час встановлення двомовних знаків, а також виділяти кошти на її викладання в школах [16, с. 91]. Ми можемо припустити, що автори закону ставили за мету забезпечення певного мінімуму культурних прав спільноти й уникнення при цьому її визнання як етнічної меншини. Частково надання такого юридичного статусу кашубській мові було наслідком інтеграції Польщі у загальноєвропейські інституції (країна – член ЄС з 2004 р.) та необхідності ратифікації Європейської хартії захисту регіональних та міноритарних мов.

Доволі широке коло мовних прав, яке надає статусу регіональній мові, нівелюється їхньою обмеженою реалізацією, а іноді навіть практичною недоцільністю. Так, серед усіх наших інформантів жоден не писав заяв до урядових структур кашубською мовою, пояснюючи це тим, що всі вони вільно володіють польською і їхні заяви будуть значно швидше отримувати відповідь від місцевої влади, адже не буде витратитися додатковий час на пошук перекладачів. Схожа ситуація спостерігається і з практикою шкільного викладання кашубської мови. Всюди вона є факультативною та, як показала наша робота в кількох школах Кашубії, в середньому лише третина учнів обирає її як предмет.

Регіональна мова: досягнення чи шлях до асиміляції?

Положення про регіональну мову свого часу стало неабияким проривом у сфері захисту культурних прав кашубів. Так, стаття 19 закону 2005 р. зазначає: „Регіональна мова має відрізнятися від офіційної мови держави, нею не можуть бути визнані діалекти офіційної мови або мови мігрантів” [29]. Таким чином, текст закону ставить крапку в багаторічній дискусії вчених, активістів та політиків щодо самостійності кашубської мови. Тим не менш, під час польової роботи ми з подивом зафіксували доволі високий рівень критики, якому піддається сама концепція „регіональної мовної спільноти” серед кашубських активістів.

Зокрема, в ідеологічній декларації організації „Kaszëbskô Jednota” ми читаємо: „... процес асиміляції не вщухає. Кашуби піддаються полонізації, яка дозволяє, аби їхня ідентичність була символічною, пов’язувалася виключно з мовною ідентичністю та місцем походження” [30]. Під час інтерв’ю з активістами ми фіксували незгоду із ототожненням кашубської ідентичності лише зі специфікою мовних практик місцевих жителів. Як зазначив один з провідних діячів цієї організації: *„Регіональна мова, на мою думку... на думку моїх товаришів, є для кашубів великою шкодою. Сам цей термін створений таким чином, аби призвести нашу мову до діалекту, до чогось гіршого, сільського... Цей термін – це лайтова версія діалекту для ХХІ століття. Це означає, що ми вивчаємо у школах не кашубську мову, а тільки "регіональну". І при цьому ж нам викладають польську, яка за замовчуванням – рідна. Це все – термінологічна полонізація кашубів. Яким це чином польська рідна для мене, для мого народу, тоді як ще три покоління тому ніхто її тут не знав?... Усе це робиться для того, аби зробити з нас поляків, аби ми забули, що колись ми були іншими, що ми могли б жити по-своєму, а не мати над собою цю польську культурно-мовну парасольку”* (ч., 36 р., Реда).

У висловлюваннях інформанта відчувається гостре роздратування від (уявної) двозначності ідеї регіональної мови. Здається, за подібними дискурсивними стратегіями криється бажання повернути своїй спільноті втрачену суб’єктність. Помітно, як інформант болісно відчуває жорстку ієрархічність польської та кашубської культури та мов, у якій кашубське займає підпорядковане становище. За критичними зауваженнями про наявність над кашубами зовнішньої „парасольки” приховується доволі помітний дискурс субалтерна, або ж об’єкта, штучно закріпленого в статусі підпорядкованого, функціонально залежного від якогось покровителя [31, с. 541]. Близькі погляди демонстрували майже всі активісти з цієї організації, з якими нам вдалося попрацювати:

„Я особисто вважаю, що кашуби – це, перш за все, народ. Також я думаю, що цей закон, про який ідеться... ну... просто принизливий для кашубів. Я знаю безліч ситуацій, коли якісь люди намагаються отримати грант на культурні акції... якщо вони не пов’язані з мовою, їм відмовляють” (ч., 25 р., Вейгерова).

Прикметно, що багато активістів, порівнюючи політичні можливості своєї групи з іншими етнічними та національними меншинами країни, частіше за все зверталися до прикладу німецької спільноти. Можливо, це пов’язано з тим фактом, що до кінця ХХ ст. саме німці вважалися найбільшою меншиною у Польщі, а отже, традиційно виконували роль головного „іншого” в польській національній уяві.

„Наприклад... якщо ми хочемо видати книгу... Якщо ми візьмемо німців, вони отримують цей грант. Ми ж можемо лише... [отримати грант – авт.] на мову, але не на культуру... І етнічні, і національні меншини можуть отримати [грант – авт.] в цілому на культуру... не тільки на мову. Я вважаю, що кашуби – це не тільки регіональна

мовна спільнота, але народ. Тому кашуби мають отримати визнання як етнічна меншина” (ч., 25 р., Вейгеро).

Невдоволення кашубських активістів наданням лише мовних прав стає більш зрозумілим під час розгляду явища мовного зсуву, який у наші дні переживає спільнота.

„Мабуть, якась дефініція групи необхідна... На сьогодні кашуби як кашуби не існують. Є лише "спільнота, що послуговується регіональною кашубською". А у мене така кількість знайомих, котрі роблять фантастичні речі... але вони не розмовляють кашубською. Згідно з правом... нашим законодавством, такі люди просто не існують” (ж., 31 р., Гданськ).

У соціолінгвістиці мовний зсув (language shift) – це відмова спільноти від уживання однієї мови та перехід на іншу [32, с. 44]. Згідно зі свідченнями наших інформантів уже у 1950–1960 рр. починається масовий процес призупинення міжпоколіннєвої передачі кашубської мови. Так, уродженка центральної Кашубії (Картузький повіт) зазначила в нашій розмові: *„Покоління моїх батьків, 70-річні і старші, не передали мову своїм дітям... Вони навіть не мали такого наміру... Це, звичайно, лише мої спостереження як мешканки Кашубії, але думаю, що це стосується майже 90% родин тут”* (ж., 56 р., Гданськ).

Традиційно низький мовний престиж кашубської призводив до слабкої мовної лояльності в спільноті. Володіння кашубською не вважалося цінністю. Схожий процес описується в багатьох міноритарних етнічних групах. Так, подібну картину серед румеїв України фіксує Влада Баранова. В спільноті носіїв ця мова поступово отримує оцінку „малозначущої”. Покоління, яке ще вільно володіло мовою та користувалося нею в щоденних розмовах між собою, оцінювало знання мови не як додатковий ресурс, а як ознаку відсталості та нецивілізованості [33, с. 242]. Лінгвістичні ідеології кашубів та місце кашубської в традиційних мовних ієрархіях регіону будуть розглянуті нами в окремій статті, але зазначимо, що подібні свідчення ми фіксували майже в усіх регіонах Кашубії, де нам вдалося попрацювати. Згідно з нашими матеріалами родинних інтерв'ю останнє покоління мононосіїв, або двомовних кашубів, які не володіли польською, відійшло приблизно в кінці 1970-х рр.

„Батьки працювали і нас виховувала сестра діда. Ми називали її просто тіткою. Вона взагалі польської не знала... Народилася ще до Першої світової війни. В костелі вона, звичайно, чула польську, але не говорила... І коли мій батько хотів подратувати її, він завжди звертався до неї польською. Вона цього терпіти не могла [сміється]” (ч., 54 р., Картузи).

Згідно із припущенням соціолінгвістів, сьогодні кашубською мовою володіє від 80% до 64,5% групи [13, с. 52]. Як припускає Я. Мордавський, станом на 2005 р. лише 80,9 тис. людей послуговуються кашубською мовою щоденно (14,2% від етнічної групи) та ще 41 тис. (7,3%) часто. Більша ж частина носіїв мови звертається до неї зрідка або ж майже ніколи [28, с. 46]. Можливо, навіть такі дані є дещо оптимістичними. Спираючись на наші

спостереження та експертні оцінки, зібрані під час польової антропологічної роботи, реальна кількість носіїв мови може становити від 40 до 80 тис. чол. Більшість з них – це представники старшого покоління, а отже, якщо терміново не вжити ефективних програм ревіталізації, мовна ситуація в Кашубії буде і надалі стрімко рухатися в бік польського монолінгвізму.

Як нам вдалося з'ясувати, етнічні активісти в Кашубії визнають, жваво обговорюють явище мовного зсуву і, здається, багато в чому змирились із ним:

„Що я можу зробити?... Я вже не воскрешу мову. Очевидно, що ця мова буде зникати. У мови є ще декілька поколінь, поки вона не зникне... і її не буде... Ми, звичайно, можемо її підносити як декорацію, але який у цьому сенс?” (ж., 43 р., Дземяни).

Незважаючи на песимістичні прогнози, багато активістів усе ж визнають деякі позитивні зміни, які відбулись із кашубською мовою після визнання її регіональною у Польщі. Зміна статусу і пов'язане із цим фінансування вплинули на зростання престижу кашубської культури і частково дозволило послабити етнічний комплекс. *„Є зміни у сприйнятті кашубами самих себе після 2005-го року... Кашуби стали більш відкритими у визнанні себе кашубами”* (ч., 25 р., Вейгерова).

Разом з тим, у ході нашого дослідження склалося враження, що, скориставшись усіма перевагами „регіональної мовної спільноти”, кашубські активісти сьогодні відчувають потребу у чомусь більшому. В умовах різкого скорочення кількості носіїв мови активісти починають розуміти, що лиш мовних прав вже недостатньо для збереження та утвердження групової ідентичності. Більшість кашубів сьогодні вже не володіє мовою або розмовляє кашубською досить обмежено. Відповідно, правовий статус „етнічна меншина” уявляється деяким із них саме тим механізмом, котрий надасть додаткових інструментів для збереження культури, окрім власне мовних прав.

„Цей закон призводить до мовної протекції... але ж мова – лише частина нашого повсякденного життя... Мова – лише частина нашої етнічної культури. Окрім того... так багато кашубів, котрі не можуть розмовляти кашубською... і що з ними? Вони опиняються поза законом?... Кашуби отримали лише мовні права, але вони мають отримати усі права, як і всі інші етнічні та національні меншини” (ч., 36 р., Реда).

Визнання етнічною меншиною: навіть і що заважає?

Подібне бажання бути визнаними як етнічні меншини продемонструвала більшість зустрінутих активістів із КШ. Однак і серед членів Кашубсько-Поморської асоціації, котра офіційно не закликає до цього, ми також виявили прихильників визнання спільноти етнічною меншиною.

„Ну, я вважаю, що це було б доречним. Адже якщо ми – лише мовна регіональна спільнота, то це означає, що підтримкою користується лише мова, але ж ніхто не говорить про всю систему культури... Якщо ми не будемо серед молоді розвивати погляди про свою відмінність... не тільки мовну відмінність, то це буде означати... що наша спільнота перестане існувати” (ж., 56 р., Гданськ).

Таким чином, в ході дослідження вдалося зафіксувати певну суперечність між низовим, виявленим лише під час інтерв'ю, дискурсом

самоокреслення пересічних членів найбільшої кашубської організації, котра претендує на монопольне представництво спільноти на політичній арені, та офіційною декларацією її керівництва, котре залишається на позиціях польсько-кашубської біетнічності. Такий політичний вибір іноді виправдовується достатністю економічних переваг від теперішнього юридичного статусу мовної спільноти.

„Немає жодного сенсу в цьому [в законодавчому визнанні у якості етнічної меншини – авт.]. Нас дуже добре фінансують. Раніше був якийсь тиск, але... але зараз... уперше в нашій історії ми отримали стільки грошей. Ми отримали грошей навіть більше, ніж можемо засвоїти. [...] Ми не говоримо про кашубську національність, але радше про спільноту... спільнот, котра розмовляє регіональною мовою... Ми намагаємося уникати слова "нація"” (ч., 47 р., Вейгеро).

Зазначимо, що дискусія про юридичний статус кашубів тісно пов'язана із досвідом схожого етнорегіонального активізму в Сілезії. На відміну від кашубів, сілезці не мають жодного юридичного визнання. З моменту ухвалення Закону „Про етнічні та національні меншини” сілезькі активісти кілька разів намагалися досягти занесення сілезької у список регіональних мов у Польщі, однак досі безуспішно. Деякі із цих спроб супроводжувалися залученням лінгвістичних експертиз, більшість із яких доходить висновку, що з функціональної точки зору сілезький етнолект ⁷ є діалектом польської мови, а отже, не може претендувати на статус регіональної мови [35, с. 111–113].

Враховуючи цей факт, а також наш досвід польової антропологічної роботи і у Верхній Сілезії, а отже, можливість порівняння ситуацій у двох спільнотах, ми намагалися з'ясувати, чому кашубам вдалося свого часу отримати статус регіональної мовної спільноти, а сілезцям (як і ще ряду меншин) – ні? Ми розмовляли з активістами з обох етнічних груп про причини такої різниці у боротьбі за мовне визнання ⁸. Загалом, сілезці схильні пояснювати успіхи кашубів їхньою нечисельністю та меншою політизованістю кашубського руху.

„Тут є ментальна причина... Кашубів мало... і кашуби живуть на територіях, які з економічної точки зору мало чого варті. Цей же регіон, Сілезія, був протягом більш ніж 50-ти років серцем польської індустрії. Частково це ще так і сьогодні... хоча вже не так сильно... Кашуби є групою малоістотною... окрім того, кашуби отримали визнання ще тоді, коли Польщею не керували націоналісти” (ч., сілезець, 54 р., Катовіце).

Наші сілезькі інформанти вважають, що кашубам вдалося скористатися вдалим моментом, тоді як сілезці, розбиті на багато конкуруючих груп та партій, втратили його. Самі ж кашуби схильні вбачати причину мовного визнання у більш ефективній стратегії репрезентації спільноти та

⁷ Термін „етнолект” набув поширення у польській науковій літературі для означення ідіому, традиційно уживаного мешканцями Сілезії, без намагання класифікувати його як окрему мову чи діалект [34, с. 116].

⁸ Такий метод дозволив нам провести аналітичну тріангуляцію, коли одні наші інформанти виступали як експерти, які аналізували анонімізовані фрагменти інтерв'ю з іншими інформантами.

популяризації поглядів на кашубську як на окрему від польської мову, що було реалізовано кашубською етнічною елітою.

„Сілезія завжди мала свою специфічну позицію з усіх питань. Це пов'язано з традицією їхньої автономії⁹... як економічної, так і культурної. В чомусь це навіть сильніше за нашу кашубську відмінність. З іншого боку, Сілезія тісніше пов'язана з Німеччиною, ніж ми... Кашуби були краще представлені на політичному рівні... у нас є свої парламентарії. Крім того, були люди зі значним авторитетом, професори, котрі вже багато зробили для визнання раніше... котрі не просто представляли нас, але також зробили значний внесок у польську культуру” (ж., 46 р., Гданськ).

І хоча багато кашубських активістів доволі чітко визначають для себе недоліки актуального правового статусу спільноти, багато хто з них доволі слабко уявляє собі ті можливості, які можуть надаватися статусом етнічної меншини. Більшість активістів убачають у такому статусі, перш за все, символічне визнання кашубів як повноцінного народу з боку держави, як демонстрацію поваги до спільноти.

„Це важливо для нашої свідомості. Це буде означати, що нам дозволяють бути на рівних з поляками у державі” (ч., 44 р, Картузи).

„Такий статус принесе нам відчуття власної гідності. Нас усіх стільки років потрактовували як громадян другого ґатунку... як когось, хто гірший. Та ми навіть у самих собі сформувавши таке відчуття... наче ми у чомусь гірші. Наприклад, батьки часто не хочуть, аби їхні діти вважали себе кашубами... Такий закон показав би, що польська держава почала нас поважати” (ч., 28 р., Гдиня).

„Рівність”, „гідність”, „повага” – найбільш часто вживані терміни у відповідях на необхідність надання кашубам статусу етнічної меншини. Саме символічний та емоційний аспекти такого юридичного статусу посідають найбільш вагоме місце в питанні визнання кашубів етнічною меншиною для багатьох інформантів. Чому ж спільнота досі не набула такого правового статусу?

Багато активістів пояснюють основну причину невизнання себе як етнічної меншини страхом польського суспільства та політичної еліти перед можливим сепаратизмом та відокремленням регіонів.

„Цей страх є причиною відсутності підтримки... і цей страх продовжується з кінця війни. Начебто... якщо ми визнаємо кашубів як щось окреме від поляків, це призведе до політичної слабкості, стабільності національної ситуації... Страх, що держава розпадеться на маленькі групи. Я не думаю, що таке визнання [кашубів як етнічної меншини – авт.] буде простим” (ч., 25 р., Вейгеро).

Частково з подібними претензіями кашуби стикаються через автономістські чи сепаратистські лозунги деяких сілезьких організацій. Дійсно, в ході польової роботи на теренах Верхньої Сілезії ми зустрічали прихильників створення незалежної сілезької держави, хоч вони і становили

⁹ Мається на увазі досвід політичної автономії Сілезького воєводства у міжвоєнній Польщі.

радше маргінальний сектор політичних орієнтацій серед місцевих жителів. Однак, враховуючи болісну увагу до проблеми сілезького автономізму в країні, у польському суспільстві може виникнути побоювання, що визнання кашубів окремим народом – це стимуляція сепаратизму в Помор'ї та небезпечний прецедент, яким можуть скористатися деякі регіональні політики в Сілезії. Певним чином, кашуби виявилися заручниками „сілезької проблеми” у Польщі. У той же час майже всі інформанти під час інтерв'ю намагалися підкреслити безпідставність таких побоювань та навіть їхню шкоду для розвитку кашубсько-польського діалогу.

„Страх, перш за все... Польща боїться сепаратизму. Немає ніякого сепаратистського руху в Кашубії... але, незважаючи на це... постійно повторюється: "Не давайте їм жодних прав. Сьогодні вони хочуть права, а завтра... відокремлення і так далі”” (ч., 28 р., Гдиня).

Характерно, що суб'єктивні почуття етнічних активістів, виявлені в ході польової роботи, яскраво ілюструють ту оцінку націоналізму меншин з боку держави і громадянського суспільства у Центрально-Східній Європі, яку фіксує канадський політолог Вілл Кимліка. Вчений стверджує, що сама лише претензія на якусь культурну та етнічну специфіку сприймається тут домінуючою більшістю як ознака нелояльності до держави в цілому. Проекти територіальних чи культурних автономій для етнічних меншин у цьому регіоні часто зображуються як несумісні з ідеєю стабільної та сильної національної держави [36, с. 274].

Однак результати нашого дослідження дають змогу припустити, що відсутність визнання кашубів етнічною меншиною пояснюється не лише неготовністю політичної еліти, але й спротивом значної кількості самих кашубів. Як показує дослідження Даріуша Шиміковського [37, с. 63-67], за більш ніж десять років роботи над Законом „Про національні, етнічні меншини та регіональну мову” сеймова комісія з питань етнічних та національних меншин кілька разів порушувала питання можливого визнання кашубів народом чи етнічною меншиною. Однак тодішнє консервативне крило Кашубсько-Поморської асоціації (ZKP) виступило проти, заявляючи про достатність забезпечення лише мовних прав. Як дозволяють припускати матеріали багатьох інтерв'ю, така позиція кашубського керівництва є наслідком болісного досвіду етнічного та національного самовизначення значної частини кашубської спільноти протягом всього ХХ ст. Поряд з іще кількома слов'янськими групами: сілезцями, мазурами, вармяками – кашуби були історичною спільнотою пограниччя¹⁰, що мешкала на теренах великої зони польсько-німецького культурного контакту. Багато хто з населення Кашубії, яка остаточно увійшла до складу польської держави після Другої світової війни, вважав себе поляком та хотів бути визнаним таким. Надання кашубам статусу „етнічної меншини” могло б наново проблематизувати їхню належність до поляків. Пригадуючи дискусію

¹⁰ Термін „спільнота пограниччя” запозичений нами з праць Анджея Саксона про польських мазурів [41]. Як показує досвід спілкування з інформантами, цей термін доволі співзвучний із самоописанням кашубів.

початку 2000-х рр., котра протікала всередині спільноти щодо можливого визнання кашубів окремим народом або ж етнічною меншиною, один з інформантів розповідав нам: *„Звичайно, PIS [“Право і Справедливість”, консервативна політична партія у Польщі – авт.] був проти... вони завжди проти всього, що хоч трохи не польсько-католицьке... Це був один спротив, а інший спротив був від самого кашубського середовища, особливо від ZKP, де це польськоцентричне ядро хотіло довести, що вони більш польські, ніж самі поляки. Вони завжди так роблять. У них це в голові десь закодовано... що їх виселять, депортують, звільняють з роботи, не знаю... повісять за те, що в них немає відчуття польськості. І в них це так закодовано в головах, що вони вже крізь сон декларують більшу польськість, ніж більшість поляків”* (ч., 36 р., Реда).

З репліки інформанта помітно, що можливість визнання кашубів „не поляками” викликає страх серед деяких активістів найбільшої кашубської етнічної організації країни. У тому вигляді, як це подає інформант, за подібним страхом криється травматичний досвід дискримінації спільноти „інших”.

Пригадаємо, що під час німецької окупації Помор’я більшість кашубів були вписані у Volkliste під категорією №3 – населення, що тяжіє до німецькості, має німецьке походження або тривалі стосунки з німецьким народом. Віднесення кашубів до цієї категорії робило їх „придатними до германізації” та зобов’язувало служити у Вермахті. Після Другої світової війни, коли Кашубія остаточно увійшла до складу Польщі, цей факт заважав багатьом місцевим родинам вступити у польське громадянство, а кашуби дістали тавро „зрадників” та „неблагонадійних”. Принизливий досвід „національної верифікації”, або ж підтвердження свого зв’язку із Польщею, змушував багатьох кашубів приховувати деякі факти своєї біографії. До кінця ХХ ст. зв’язки із Німеччиною були табуйованою темою в кашубській спільноті. Родинні інтерв’ю та фіксація сімейних наративів під час польової роботи показали нам, яким травматичним досвідом для багатьох інформантів було відкриття історій своїх родин. Історій, які часом так помітно контрастували з патріотичним (антинімецьким) дискурсом школи і влади. Наявність альтернативного історичного досвіду, який засуджується або замовчується суспільством, але розділяється, як виявляється, багатьма членами малої групи, схоже, поступово стає ще одним маркером, який підтримує етнічний кордон між між кашубами та поляками.

Формування „почуття польськості” в такому разі повинно служити інструментом захисту від можливої дискримінації. Більше того, ця „польськість” має бути доведена до крайнощів (*„ядро хотіло довести, що вони більш польські, ніж самі поляки”*), до гротескних форм (*„крізь сон декларують більшу польськість”*), аби група, врешті-решт, відчула себе у безпеці. Визнання кашубів етнічною меншиною може позбавити їх цього захисного покриву „польськості” та знов призвести в уразливе становище.

Цікаво, що сюжет відстоювання кашубами своєї „польськості” неодноразово спливав у наших інтерв’ю. Інформанти могли передавати його

по-різному – з іронією, роздратуванням, нерозумінням чи повагою, – проте очевидною була принциповість етнонаціональних класифікацій для значної кількості членів спільноти. Описуючи пропольські настрої кашубів, інша інформантка навела такий приклад: „Була така ситуація... я бачила, як одна дуже важлива офіційна особа, приїхавши сюди, дякувала кашубам за те, що вони захотіли бути поляками. Це було зустрінуте таким обуренням: „Як захотіли? Ми завжди були поляками!“” (ж., 56 р., Гданськ).

Наше дослідження показує, що в цілому подібні настрої зберігаються у кашубському активістському та неактивістському середовищі навіть сьогодні, а інформанти, які вважають кашубів окремим народом, змушені „підлаштовуватися” під загальний настрій та погляди своїх локальних громад. Часом таку позицію займають навіть видатні посадовці та кашуби, які мають у спільноті доволі високий авторитет. Під час однієї експедиції ми працювали серед членів ZKP одного південнокашубського селища. Президент місцевого активістського осередку якось наодинці зізнався/зізналася¹¹ нам: „Сумно це, але ми сполонізувалися. Навіть для мене це ризик... сказати навіть серед товаришів у моєму відділенні: „Слухайте, але ж ми не поляки. У нас польське громадянство, але ми кашуби з національності”. Такої заяви я не можу собі навіть дозволити. Міг/могла б... але ризикую, наче я якесь відлюдько. Ми тотально полонізовані. Сьогодні страшно сказати, і мені це дуже заважає: „Я кашуб”. Потрібно обов’язково згадати: „Я кашуб і поляк”” (десь у південній Кашубії).

У нашій подальшій розмові стало зрозумілим, що демонстрація альтернативної національної ідентичності може сприйматись як гостра тема, здатна спровокувати конфлікт у громаді. Такі активісти, оцінюючи більш поширені самоідентифікації в спільноті, можуть гостро відчувати свою ідеологічну самотність. Перед ними постійно постає питання: як говорити про кашубів так, аби не породжувати суперечок та конфліктів? Одне зі спостережень нашої етносоціологічної роботи в полі полягає в тому, що такі інформанти змушені самостійно конструювати межу „допустимого” в ситуації публічності, хоча часто вони навіть не підозрюють про поширеність схожих поглядів в етнічній групі.

„Усі кашуби, котрих я знаю... котрі вважають себе кашубами... Вони, перш за все, вважають себе поляками, а вже потім – кашубами. Для них це рівнозначне. Якщо б їм сказати, що вони не поляки – вони б образилися” (ж., 56 р., Гданськ).

Кашуби, які послідовно демонструють свою „польськість”, можуть бути уражені припущенням, що вони не поляки. Але задаймося питанням, чи така болісна та гостра реакція не свідчить про внутрішню невпевненість у своїй „польськості”, котра в певний момент може кимось піддаватися сумніву?

Висновок. Як писав Генрі Тайфель, люди прагнуть підтримувати помітні для них внутрішньогрупові відмінності у порівнянні із важливими для них

¹¹ Докладний вік, місце проживання та навіть гендерні ознаки нами приховані з метою анонімізації інформанта.

зовнішніми групами задля того, аби досягнути розрізняльності [38, с. 27]. Людям потрібно відчувати свою специфіку, відмінність від інших. Одним із найбільш часто вживаних термінів у наших інтерв'ю було „odębność” („відмінність”).

Незважаючи на те, що спільнота сьогодні переживає процес активного мовного зсуву, кашубська мова і надалі сприймається як один з головних маркерів етнічності. Можна погодитися, що відбувається кодування кашубської як мови групової солідарності. В умовах, коли більшість членів спільноти не володіє етнічною мовою, або володіє нею дуже обмежено, кашубська багато в чому стає формою опозиційної культури, яка формується під впливом домінуючої культури, але протистоїть їй. Дещо схожий процес свого часу помітила С'юзан Гел, досліджуючи мовну асиміляцію угорської меншини в австрійському Бургерланді. Як зазначає дослідниця: „Хоча використання міноритарної мови і може видаватися справою програшною, все ж воно є енергійним способом утвердити цінність солідарності, яка протистоїть домінуючій ідеології, що на місцевому рівні виражається через мову” [39, с. 363]. Постійне підкреслення нашими інформантами альтернативної мовної практики та лінгвістичної ідентичності кашубів є ефективним засобом як оприявити етнічну межу [1, с. 15–18], так і символічно опротестувати звичну ієрархію культур та мов, у якій усе польське домінує.

Усе ж, як показують матеріали нашого дослідження, незважаючи на важливість мови як елементу етнічної саморепрезентації сучасних кашубів, можна констатувати, що у дискурсі все більшої кількості активістів відбувається певний дрейф від поглядів на те, що саме мова є конституючою ознакою кашубської спільноти. Усвідомлення та поступове примирення з фактом втрати рідної мови спонукає деяких з них замислитися над тим, що ще нас об'єднує, окрім мови? Що може прийти на заміну мові в разі, якщо вона остаточно зникне? Проілюструємо це рефлексією однієї нашої інформантки:

„Кашуби – це не тільки мова. Більше того, я думаю, що чим далі, чим більше часу буде спливати... і ми, кашуби, будемо вирішувати, що нас об'єднує, може так статися, що мова не є аж так важливою” (ж., 31 р., Гданськ).

Здається, ми спостерігаємо те, що на прикладі каджунів у Луїзіані, однієї з франкомовних спільнот Північної Америки, Сильві Дюбуа та Меґан Мелансон назвали переходом між різними типами концептуалізації етнічної групи: від мовної спільноти до культурної. Для культурної спільноти володіння рідною мовою ще сприймається як бажане, проте вже не є обов'язковим [40, с. 65].

Можливо, саме цим і пояснюється сучасне невдоволення та критика, якій піддається статус регіональної мови. Наше дослідження показує, що переосмислення теперішнього юридичного статусу і рефлексії щодо його підвищення в середині спільноти є важливою частиною пошуку того нового

простору, в який можна було б якомога адекватніше „упакувати” уявлення кашубів про самих себе та мовну і етнічну специфіку своєї групи. Кашуби як історична спільнота пограниччя були традиційно важливим об’єктом польської національної уяви та практик визначення національних кордонів. Звільнення від цих „тенет польськості” є важливим елементом гострої та болісної дискусії щодо можливості визнання кашубів етнічною меншиною у країні. Поки що ж ідеологія кашубського мовного та етнічного відродження співіснує з двомовними або ж переважно польськомовними практиками соціального активізму.

Бібліографічні посилання

1. Барт Ф. Этнические группы и социальные границы: Социальная организация культурных различий. Москва : Новое издательство, 2006. 198 с.
2. Szultka Z. Studia nad językiem i rodowodem Kaszubów. Gdańsk : Muzeum Piśmiennictwa, 1992. 187 s.
3. Obracht-Prondzyński C. Kaszubi dzisiaj. Kultura – język – tożsamość. Gdańsk : Instytut Kaszubski, 2007. 56 s.
4. Гильфердинг А. Остатки славян на Южном берегу Балтийского моря. *Этнографический сборникъ*. Выпускъ V. Санкт-Петербург : Типографія В. Безобразова, 1862. 194 с.
5. Бодуэн-де-Куртенэ И. А. Кашубский „язык”, кашубский народ и кашубский вопрос. Ст. 1. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1897. 100 с.
6. Fischer A. Zarys etnograficzny województwa pomorskiego. Toruń : Instytut Baltycki, 1929. 70 s.
7. Sychta. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, Volume 1–7. Wrocław : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. 1967–1976.
8. Popowska-Taborska H. Kaszubszczyzna. Zarys dziejów. Warszawa : PWN, 1980. 111 с.
9. Treder J. Gramatyka kaszubska: zarys popularny. Gdańsk : ZKP, 1981. 185 s.
10. Synak B. Kaszubska tożsamość, ciągłość i zmiana: Studium socjologiczne. Gdańsk : WUG, 1998. 262 s.
11. Latoszek M. Pomorze: zagadnienia etniczno-regionalne. Gdańsk : Gdańskie Tow. Nauk, 1996. 219 s.
12. Mordawski J. Statystyka ludności kaszubskiej. Kaszubi u progu XXI wieku. Gdańsk : ZKP, 2005. 94 s.
13. Dołowy-Rybińska N. Odwracanie Zmiany Językowej na Kaszubach. *Studia Socjologiczne*. 2010. № 3 (198). S. 47–76.
14. Dołowy N. Kaszubi – naród, mniejszość, grupa posługująca językiem regionalnym. *Przegląd humanistyczny*. 2008. № 6. S. 73–94.
15. Mazurek M. Język. Przestrzeń. Pochodzenie. Analiza tożsamości kaszubskiej. Gdańsk : Instytut Kaszubski, 2010. 405 s.
16. Bukowski Z. Prawny status języka regionalnego w Polsce na przykładzie języka kaszubskiego. *Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania*. 2016. № 9. S. 89–108.
17. Брубейкер Р. Этничность без групп. Москва : ВШЭ, 2012. 408 с.
18. Yi'En Cheng Telling Stories of the City: Walking Ethnography, Affective Materialities, and Mobile Encounters. *Space and Culture*. 2014. № 17 (3). P. 211–223.
19. Филлипс Л., Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод. Харьков : Гуманитарный центр, 2008. 354 с.

20. Ван Дейк. Т. Принципы критического анализа дискурса. *Социолінгвістика и соціологія мови*. Том 2. / под ред. Н. Б. Вахтина. Санкт-Петербург : Изд-во Европейского ун-та, 2015. С. 439–483.

21. Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002. Warszawa : Główny urząd statystyczny, 2003. 147 s.

22. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Warszawa : Główny urząd statystyczny, 2015. 256 s.

23. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва : Кучково поле, 2001. 288 с.

24. Тишков В. А., Кисриев Э. Ф. Множественные идентичности между теорией и политикой (пример Дагестана). *Этнографическое обозрение*. 2007. № 5. С. 93–123.

25. Чемчиева А. Алтайские субэтноты в поисках идентичности. Новосибирск : Из-во СО РАН, 2012. 255 с.

26. Дорошенко Д. Слов'янський світ в його минулому і сучасному. Т. 1. Берлін : Українське слово, 1922. 244 с.

27. Ramułt S. Statystyka ludności kaszubskiej. Kraków : AU, 1899. 312 s.

28. Mordawski J. Geografia Kaszub. Gdańsk : ZKP, 2018. 108 s.

29. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. „O mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym” URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050170141/U/D20050141Lj.pdf> (дата звернення: 14.03.2022)

30. Kim më jesmë ë jaczé są naje céle? Dejowô deklaracjô stowôrë Kaszëbskô Jednota URL: <http://kaszëbsko.com/kim-jesme-e-jacze-sa-naje-cele.html> (дата звернення: 14.03.2022)

31. Гаятрі Ч. С. Чи може підпорядковане промовляти? *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* / за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. С. 540–564.

32. Dorian N. Language Loss and Maintenance in Language Contact Situation. *The Loss of Language Skills* / Ed. by R. D. Lambert, B. F. Freed. London–Tokio : Newbury House, 1982. P. 44–59.

33. Баранова В. Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья. Москва : ВШЭ, 2010. 242 с.

34. Tambor J. Etnolekt śląski jako język regionalny. *Śląsko godka: materiały z konferencji*. Katowice : Gnome, 2008. S. 116–119.

35. Myśliwiec M. Ślōnskô godka – przasný folklor czy język regionalny? *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. 2013. №3 (15). S. 99–120.

36. Кимлика У. Федерализм и сецессия: Восток и Запад. *Ab imperio*. 2003. № 3–4. С. 245–317.

37. Szymikowski D. Kwestia kaszubska w pracach sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych (1989–2005). *Mniejszości narodowe i etniczne w Europie Środkowej*. Opole : Pro Lusatia, 2009. S. 60–73.

38. Tajfel H. Differentiation between social groups: studies in the social psychology of intergroup relations. New York : Academic Press, 1978. 474 p.

39. Гэл С. Лексические инновации и утраты: использование и роль ограниченного венгерского. *Социолінгвістика и соціологія мови*. Т. 1. / под ред. Н. Б. Вахтина. Санкт-Петербург : Изд-во Европейского ун-та, 2012. С. 357–381.

40. Duboi S., Malançon M. Cajun Is Dead – Long Live Cajun: Shifting from a Linguistic to a Cultural Community. *Journal of Sociolinguistics*. 1997. Vol. 1. № 1. P. 63–93.

41. Sakson A. Mazurzy, społeczność pogranicza. Poznań : Instytut Zachodni, 1990. 341 s

References

1. Bart F. Etnicheskie grupy i socialnye granicy: Socialnaya organizaciya kulturnykh razlichij. Moskva : Novoe izdatelstvo, 2006. 198 s. (Ethnic groups and social boundaries. Social organization of culture difference).
2. Szultka Z. Studia nad językiem i rodowodem Kaszubów. Gdańsk : Muzeum Piśmiennictwa, 1992. 187 s. (Study on Kashubian language and origin).
3. Obracht-Prondzyński C. Kaszubi dzisiaj. Kultura – język – tożsamość. Gdańsk : Instytut Kaszubski, 2007. 56 s. (The Kashubians today: Culture – language – identity).
4. Gil'ferding A. Ostatki slavyan na Yuzhnom beregu Baltijskogo morya. *Etnograficheskij sbornik*. Vypusk V. Sankt-Peterburg : Tipografiia V. Bezobrazova, 1862. 194 s. (The Slavic remnants at the Southern beach of Baltic sea).
5. Boduen-de-Kurtene I. A. Kashubskij „yazyk”, kashubskij narod i kashubskij vopros. St. 1. Sankt-Peterburg : Tip. V. S. Balasheva, 1897. 100 s. (Kashubian language, Kashubian people and Kashubian question).
6. Fischer A. Zarys etnograficzny województwa pomorskiego. Toruń : Instytut Bałtycki, 1929. 70 s. (An Overview on the ethnography of Pomeranian Voivodeship).
7. Sychta. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. Volume 1–7. Wrocław : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich. 1967–1976. (Dictionary of Kashubian dialect against the background of folk culture).
8. Popowska-Taborska H. Kaszubszczyzna. Zarys dziejów. Warszawa : PWN, 1980. 111 c. (Kashubian language).
9. Treder J. Gramatyka kaszubska: zarys popularny. Gdańsk : ZKP, 1981. 185 s. (Kashubian grammar).
10. Synak B. Kaszubska tożsamość, ciągłość i zmiana: Studium socjologiczne. Gdańsk : WUG, 1998. 262 s. (Kashubian identity: continuity and change).
11. Latoszek M. Pomorze: zagadnienia etniczno-regionalne. Gdańsk : Gdańskie Tow. Nauk, 1996. 219 s. (Pomerania: ethnoregional question).
12. Mordawski J. Statystyka ludności kaszubskiej. Kaszubi u progu XXI wieku. Gdańsk : ZKP, 2005. 94 s. (The statistics of Kashubian people).
13. Dołowy-Rybińska N. Odwracanie Zmiany Językowej na Kaszubach. *Studia Socjologiczne*. 2010. № 3 (198). S. 47–76 (The struggle with language shift in Kashubia).
14. Dotowy N. Kaszubi – naród, mniejszość, grupa posługująca językiem regionalnym. *Przegląd humanistyczny*. 2008. № 6. S. 73–94. (Kashubians – people, minority, regional linguistic community).
15. Mazurek M. Język. Przestrzeń. Pochodzenie. Analiza tożsamości kaszubskiej. Gdańsk : Instytut Kaszubski, 2010. 405 s. (Language. Place. Origin. An analysis of Kashubian identity).
16. Bukowski Z. Prawny status języka regionalnego w Polsce na przykładzie języka kaszubskiego. *Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania*. 2016. № 9. S. 89–108. (Legal status of regional language in Poland. Kashubian case).
17. Brubejker R. Etnichnost' bez grupp. Moskva : VShE, 2012. 408 s. (Ethnicity without groups).
18. Yi'En Cheng Telling Stories of the City: Walking Ethnography, Affective Materialities, and Mobile Encounters. *Space and Culture*. 2014. № 17 (3). P. 211–223.
19. Fillips L., Jorgensen M. Diskurs-analiz. Teoriya i metod. Harkov : Gumanitarnyj centr, 2008. 354 s. (Discourse analysis. Theory and practice).
20. Van Dejk. T. Principy kriticheskogo analiza diskursa. *Sociolingvistika i sociologiya yazyka*. Tom 2. / pod red. N. B. Vahtina. Sankt-Peterburg : Izd-vo Evropejskogo un-ta, 2015. S. 439–483. (The principles of Discourse critical analysis).

21. Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002. Warszawa : Główny urząd statystyczny, 2003. 147 s. (The results of People census 2002).
22. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Warszawa : Główny urząd statystyczny, 2015. 256 s. (People census 2011).
23. Anderson B. Voobrazhaemye soobshestva. Razmyshleniya ob istokah i rasprostraneniі nacionalizma. Moskva : Kuchkovo pole, 2001. 288 s. (Imagine communities).
24. Tishkov V. A., Kisriev E. F. Mnozhestvennyie identichnosti mezhdū teoriej i politikoj (primer Dagestana). *Etnograficheskoe obozrenie*. 2007. № 5. S. 93–123. (Multiple identities between theory and policy. The case of Dagestan).
25. Chemchieva A. Altajskie subetnosy v poiskakh identichnosti. Novosibirsk : Izvo SO RAN, 2012. 255 s. (Altaic subethnoses in search of identity).
26. Doroshenko D. Slov'ianskyi svit v yogo mynulomu i suchasnomu. T. 1. Berlin : Ukrainske slovo, 1922. 244 s. (Slavic world in its past and present).
27. Ramułt S. Statystyka ludności kaszubskiej. Kraków : AU, 1899. 312 s. (The statistics of Kashubian population).
28. Mordawski J. Geografia Kaszub. Gdańsk : ZKP, 2018. 108 s. (Geography of Kashubia).
29. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. „O mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym”. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20050170141/U/D20050141Lj.pdf> (The Law on national, ethnic minority and regional language).
30. Kim më jesmě ě jaczé są naje céle? Dejowô deklaracjô stowôrë Kaszëbskô Jednota URL: <http://kaszëbsko.com/kim-jesme-e-jacze-sa-naje-cele.html> (Who we are and what are our goals. Ideological declaration of Kaszëbskô Jednota).
31. Gaiatri Ch. S. Chi mozhe pidporiadkovane promovliaty? *Antolohiia svitovoi literaturno- krytychnoi dumky XX st. / za red. M. Zubrytskoi*. Lviv : Litopys, 1996. S. 540–564. (Can the subaltern speak?).
32. Dorian N. Language Loss and Maintenance in Language Contact Situation. *The Loss of Language Skills / Ed. by R. D. Lambert, B. F. Freed*. London–Tokio : Newbury House, 1982. P. 44–59.
33. Baranova V. Yazyk i etnicheskaya identichnost'. Urummy i rumei Priazovya. Moskva : VShE, 2010. 242 s. (Language and ethnic identity).
34. Tambor J. Etnolekt śląski jako język regionalny. *Śląsko godka: materiały z konferencji*. Katowice : Gnome, 2008. S. 116–119. (Silesian ethnolect as regional language).
35. Myśliwiec M. Ślōnskô godka – przaśny folklor czy język regionalny? *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*. 2013. № 3 (15). S. 99–120. (Silesian godka – folklore or regional language?).
36. Kimlika U. Federalizm i secessiya: Vostok i Zapad. *Ab imperio*. 2003. № 3–4. C. 245–317. (Federalism and Secession. East and West).
37. Szymikowski D. Kwestia kaszubska w pracach sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych (1989–2005). *Mniejszości narodowe i etniczne w Europie Środkowej*. Opole : Pro Lusatia, 2009. S. 60–73. (Kashubian question in the work of Sejm commission on ethnic and national minorities).
38. Tajfel H. Differentiation between social groups: studies in the social psychology of intergroup relations. New York : Academic Press, 1978. 474 p.
39. Gel S. Leksicheskie innovacii i utraty: ispol'zovanie i rol' ogranichenogo vengerskogo. *Sociolingvistika i sociologiya yazyka*. T. 1. / pod red. N. B. Vahtina. Sankt-

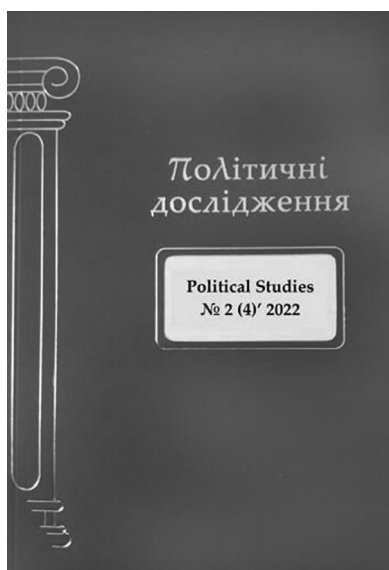
Peterburg : Izd-vo Evropejskogo un-ta, 2012. S. 357–381. (Lexical innovations and loss: the use and value of restricted Hungarian).

40. Duboi S., Malançon M. Cajun Is Dead – Long Live Cajun: Shifting from a Linguistic to a Cultural Community. *Journal of Sociolinguistics*. 1997. Vol. 1. № 1. P. 63–93.

41. Sakson A. Mazurzy, społeczność pogranicza. Poznań : Instytut Zachodni, 1990. 341 s. (Mazurzy, the borderland community).

Стаття надійшла до редакції 15.05.2022

РОЗПОЧАТО ПРИЙМАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЧЕРГОВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ
„ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ”

Тематичне спрямування журналу представлено такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія.
- Політичні інститути та процеси. Політична соціологія.
- Політична культура та ідеологія. Політична психологія.
- Проблеми світового політичного розвитку. Основи національної безпеки держави.
- Етнополітологія та етнодержавознавство.

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320).

З основами редакційної політики журналу можна ознайомитися на сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (URL: <https://ipiend.gov.ua>)

Рукописи статей, які будуть опубліковані в черговому номері журналу, приймаються до 14 жовтня, вихід друком – до 30 листопада 2022 року.

Електронна адреса редакції: editor_ipiend@ukr.net

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№ 1 (3)' 2022

Літературний редактор – С. Носова
Технічний редактор – Н. Сінельнікова
Дизайн журналу – Ю. Шайгородський
Верстка – ПП Лисенко М. М.

Підписано до друку 30.06.2022 р. Формат: 70×100/16.
Гарнітура Trebuchet MS, Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 15,2. Обл.- вид. арк. 17,0.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Наклад 200 прим. Зам. № 2037.

Видавець
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.